

HANS KRUUS

EESTI AJALUGU
KÕIGE UUEMAL AJAL

II

K./Ü. „LOODUS“, TARTUS
1928

HANS KRUUS

**EESTI AJALUGU
KÕIGE UUEMAL AJAL**

II

K./Ü. „LOODUS“, TARTUS

1928

K./Ü. „Looduse” keeleline korrektor H. Pürkop.

G. Roht'i trükk, Tartus 1928.

Eessõna.

Samul põhimõtteil ja samade ülesannetega, nagu esimene osa „Eesti ajalooost kõige uuemal ajal”, on koostatud ka selle käesolev, teine osa. Esimesele andele osaks saanud heasoovlik ja pooldav vastuvõtt arvustajate ja lugejate poolt on autorit veel enam julgustanud kinni pidama senisest käsitlusviisist ja ühtlasi veennud sellise õppearaamatu vajalikkuses vähemalt praegustes oludes.

Nagu esimeseski osas oleme eriti püüdnud jälgida ja rõhutada rahva vahetõrka maaga, mille kujunemine mõjustas otsustavalt tema saatust, nii on see küsimus siingi esmajärguliseks vaatluseemeks. Kuid käsiteldava ajajärgu suhtelise lühiduse ja selle küsimuse võrdlemisi sirgjoonelise ja detailivaesema arengu tõttu sel ajastul ning samuti uute tähtsate elunähtuste esiletõusu tagajärjel polnud võimalik ega vajalikk õppearaamatus anda sellele keskprobleemile suhteliselt nii palju ruumi, nagu see on nõudnud teose esimeses andes. Selle kõrval tuli vastavalt ajajärgu reaalsele sisule pühendada vajalikku tähelepanu intensiivsemalt arenevale linnade kasvamisemale, mille tegurina vaadeldakse eraldi kaubanduslikku ja tööstuslikku arengut, ja sellega ühenduses toimuvale ühiskondlikule eristumisele.

Kuna teose esimeses andes käsiteldavatel ajajärgudel eesti rahvas jäi veel pea täiesti n. n. „ajaloota rahvuseks”, siis oli siin meie peaküsimuseks: miks ja kuidas ta selleks jäi? Käesolevas andes vaadeldaval ajajärgul aga toimub eesti rahvuse uuestisünd, tema ärkamine ja ühiskondlik-kultuuriline konstitueerumine. Vastavalt sellele on siin meie pea-ülesandeks jälgida neid põhjusi ja tegureid, mis mõjustasid selle uuestisünni, ja vaadelda selle järk-järgulist kujunemist kõigi oma kaasnähtustega. Juba tulunduslikkude olude arengu ja sel põhinevate ühiskondlikkude muutuste vaatlus annab meile ülevaate rahvusliku ärkamise ja konstitueerumise algtingimustest. Sel pinnal toimubki eesti ühiskonnas teatavate rahvakihtide (eeskätt talunikkude ja linnakodanluse) tõus, mis omavad juba suuremat tulunduslikku iseseisvust, saavad kord-korralt ikka teadlikumaks oma erihuvide suhtes ja vajavad võitluses nende teostamiseks ka vastavat ideoloogiat. Viimase sõnastajaks on intelligents, mis annab ajajärgule oma hüüdsõnad ja juhivad masse nende ühiskondlik-rahvuslikel eneseavaldusil, luues selleks ka eriorganid ajakirjanduse ja üldiste ning

kohalikkude rahvuslike eettevõtete näol. See aktiivne osa rahvuslikus ärkamises ja liikumises on eriti rõhutatav. Ja seda on tehtudki ka käesolevas raamatus.

Pühendades erilist tähelepanu eesti ühiskondlik-rahvuslikule ja kultuurilisele isetegevusele, selles esinevaile ja seda soodustavaile tegureile, on endastmõistetavalt silmas peetud ka liikumist tõkestavaid pidureid ja temasse kiilunud välisjõude. Sellistena on eriti vaadeldud venestamisaja nähtusi ja neist mõjustatud loidumist ja regressi eesti ühiskondlik-rahvuslikus elus.

Mida lähemale meie ajale, seda raskemaks läheb meie ajaloo teaduslik-objektiivne käsitlus. Kõige pealt on siin muidugi segamas käsitletavate esemete lähedus ja seega piisavalt avara perspektiivi puudumine. Mitte vähemaks tõkkeks pole siin vajalikkude eriuurimuste vähesus. Viimane asjaolu annab end tunda ka kogu selles andes käsitletud ajajärgu puhul. Seepärast on tulnud siin toimida äärmiselt ettevaatlikult, iseäranis hinnangute esitamisel. See ettevaatlikkus on eriti põhjendatud, silmas pidades käesoleva teose õpperaamatulisi ülesandeid, mis ei võimalda esitada veel vaidlusaluseid probleeme ja väiteid.

Eesti tegeliku iseseisvuse ajajärgust on siin käsitletud ainult vabadussõda, kuna selle kaasaegne ja sellele järgnenud sisemine riiklik ehitustöö ja poliitiline võitlus on jäetud kõrvale. Need küsimused peavad praeguses olukorras leidma ja leiavadki üksikasjalisemat käsitlust kodanikuõpetuse tundides. Ja niipalju kui neist saab järk-järgult ajaloolise käsitluse esemeiks, tuleb siin esialgu toetuda lugemiku ainestikule.

Kuigi käesolevas andes on toodud statistilisi andmeid enam kui see vast õpperaamatukohane, pole seda muidugi tehtud nende pähetuupimise sihiga, vaid ainult esitatud väidete ja nähtuste illustreerimiseks. — Aine käsitluse laad ja ülesanne pole võimaldanud siin esitada rohkemal määral biograafilist elementi, millega tutvumine laiemas ulatuses eesti ajaloo põhjalikumaks tundmaõppimiseks küll väga soovitav. Asjasthuvitatuile, samuti ajaloo õpetamisel koolides on siin kõrgeväärtuslikuks ja asendamatuks allikaks „Eesti Biograafiline Leksikon”.

Nagu käesoleva teose esimesegi ande puhul, on mul siingi meeldivaks kohustiseks avaldada tänu dots. P. Treibergile ja mag. R. Kleisile, kes selle minu töö on käsikirjas läbi lugenud ning teinud rea kasulikke märkusi sel puhul.

Tartus, 5. VIII 1928.

Hans Kruus.

I. Tulunduslikud ja ühiskondlikud olud XIX sajandi viimasel kolmandikul ja XX s. alul.

1. Raharendile siirdumine.

Teoorjuse sundusliku lõpetamisega (vt. I, § 58) algab Eesti tulunduselus uus ajajärk. Juba varemini maksma pandud uued talurahvaseadused — Liivimaal 1849 ja 1860 ning Eestimaal 1856 — olid teed avardanud raharendile ja taludemüügile, mis nüüd uues ajajärgus saavad massilisteks nähtusteks, kujundades kogu edaspidise tulundusliku arengu põhifooni. Kuidas arenes raharendile siirdumine tegelikult?

Kui sajandi keskpaiku maksma pandud talurahvaseadusis rendiliikidest eriti soodustati raharenti, siis oli see tingitud mõisnikkonnas eneses arenenud arusaamisest sissetungiva rahatulunduse vajadusist. Raharent pidi olema palgatööjõule siirduvaile mõisale otstarbekohaseks tuluallikaks ja teisest küljest vaheastmeks edaspidisele talumaamüügile, milles nähti olulisemat kapitaliallikat raha vajavaile mõisule. Kuigi see veene leidis tunnustust agraarseaduseandluses, pääses raharent alles aegapidi võidule. Pidureid esines siin nii mõisnikkude kui talupoegade poolt (vt. I, §§ 50, 58). Raharendi levimine algas XIX sajandi keskpaiku nii Liivi- kui Eestimaal lähikaudu ühesuguse pinevusega, kuid võttis esimeses varsti laiema ulatuse kui tema põhjapoolses naaber-

kubermangus. Nii oli 1849/50. majandusaastal E e s t i m a a l juba 11% talumaast teoorjusest vabanenud ja siirdunud raha- ning loonusrendile. Liivimaal oli 1851/52. a. talumaast (selle taalriväärtusest) 13,88% raharendil ja 4,20 % segarendil. Teoorjuse sundusliku lõpetamise eelõhtul, 1868. a. alul, oli Eestimaal talude üldarvust raha- ja loonusrendil 68,6%, päri- seks müüdnud 2,4%, kuna 28,4% oli veel teoorjusel. L i i v i - m a a l, kus teoorjuse lõpetamine varemini otsustati, oli 1867/68. majandusaastal talumaast juba 80,71% (selle taalriväärtusest) raharendil, 3,59% segarendil ja 1,42% teorendil; nii kuulus siin ainult 5% talumaast sunduslikule raharendile üleviimisele (14,26% talumaa üldväärtusest oli juba ära müüdnud). L i i v i - m a a l lõppes teoorjus talumaal 1868. a. pea üldiselt ja asemele astus raharent. E e s t i m a a l arenes aga see märksa visa- mini. Siin olid mõisad rohkem teoorjuseaegseis tingimusi kinni ja püüdsid kasutada kõiki võimalusi teorendi alaldami- seks. Eriti võimaldas seda asjaolu, et siin ei muudetud 1868. a. seaduslikus korras 1856. a. talurahvaseaduse § 170, mis lubas $\frac{1}{4}$ rendihinnast tasuta teoga. Seda kasutasid mõis- nikud alul väga laialdaselt. Ja veel 1899. a. langes talumaa üldisest rendisummast 4,44% teo- ja loonusrendile.

Talumaa raharendile siirdumise algata- jaiks olid alul peaaesjalikult mõisnikud, kuna talu- pojad suhtusid sellesse tulunduslikkude vahetõrgete muutusse üldiselt umbusklikult ja ettevaatlikult. Raharendi-talude suu- rema pakkumise tõttu mõisnikkude poolt ja teisest küljest sel- liste talude vähema nõudmise tagajärjel talupoegade poolt olid siis ka raharendi tingimused viimaseile alul soodsamad. Kui aga talupoegadele selgus otseseis kogemusi, et raharendile siirdunud talupojad edenevad tulunduslikult märksa jõudsamini (vt. I, § 58), kasvas talupoegade keskel kii- resti nõudmine raharendi järele. Selle tagajärjel tõusid ka raharendi hinnad. Nii näiteks makseti

Liivimaal keskmiselt talumaa taalri eest renti 1853./54. a. 3,97 rubla, 1868./69. a. aga juba 6,62 rubla.

Raharent, eriti siis, kui ta hakkas hoogsalt tõusma, tõi taludele suuri ennetundmatuid muresid kaela. Raharendi õiendamiseks vajab talupoeg nüüd märksa suuremal määral raha kui varemini. Rahasaamise eeldused aga jäid kauaks ajaks peaaegu endisteks või paranesid väga visalt. Rahatulunduslike vahekordadega vähe harjunud ja teoorjuse järelmõju all püsival ning vaesel talupojal oli üsna vähe aineid oma majandusest, mida ta võis turul rahaks teha. Suuremas osas kohtades oli talupojal ainsaks olulisemaks kaubaks, mida ta võis müüa, tööjõud. Kuid ka seda mitte alati, vaid ainult põllutööst vabal ajal, talvel. Siis aga oli tööjõu pakkumine nii suur, et odavast palgast koguni vähe üle jäi rendi ja majanduses tarvilikkude kulude katmiseks. Kõigest sellest hoolimata ei pääsenud ta siiski tööjõu otsesest müümisest mõisus, linnades ja mitmesugustes ettevõtetes maal. Rohkesti katsuti õnne külas mitmesuguste „rahatöödega”: käidi lähedal metsatööl, kooriti pütivitsu, mida linna veeti, murti paat, katsuti põletada lupja, tehti anumaid, naised katsusid ketramise ja kudumisega saada mõne kopika. Kuid needki tööharud ei suutnud pidevalt rahuldada talupoja suurenevat rahatarvidust. Lõuna-Eestis, kus kohati eriti levis linakasvatus, oli taluniku seisukord lihtsam.

Kuigi ka raharendile siirdunud talunikul tuli teha suuri, tihti äärmisi jõupingutusi, et hoiduda tulunduslikust kokkuvarisemisest, ja samal ajal sõltuda mõisnikust, kes rendilepingu uuendamisel ikka ja jälle tõstis renti, oli siiski uus rendiliik talupojale väga suurel määral edendavaks teguriks. Võrreldes endise teoorjusega andis raharent talunikule märksa avarama tulundusliku iseseisvuse ja isetegevuse võimaluse, harjutas teda orienteeruma üldise kapitalistliku arengu mõjul

sissetungivais rahatulunduslikes vahekorris ja nähtusis ning oli vajalikuks eelkooliks ja vaheastmeks taludemüügi arengule.

Rööbiti raharendi sisseseadmiselega algas ja arenes hiljemini teiste tegurite toetusel küla tulunduselus tähtis protsess — talumaa ajamine kruntidesse, mis hävitas aja-
jooksul senise põlluharimise arenemist tõkestava külakondliku maaseadu (vt. I, § 35). Talumaade kruntiajamine lõi talupidajatele hoopis uued eeldused tulunduslikuks edenemiseks. Kõige pealt langes uues olukorras ära see ebatootlik jõukulu, mida varemini nõudis talu maatükkide üleribasus. Teiseks oluliseks tagajärjeks oli siin, et üksiktalude pidajad võisid nüüd vabadena endise külakondliku maaseadu takistusist rajada oma majandus ja põlluharimine uutele otstarbekohasemaile alustele. See kõik mõjus kaasa, et talumajandus muutus viljakamaks. Sellest oli omakorda ka mõisnikul kasu: tulukamaks muutunud talumajanduselt võis ta nõuda ka kõrgemat renti. Ühtlasi andis talumaa kruntiajamine igast üksikust talumajandusest mõisnikule kindlama ülevaate, millele vastavalt määras ta ka rendi suuruse. Ja lõppeks oli kruntiajamine vajalikuks eelduseks talumaa müügile, mis talude ülemäärase tükelduse juures oli raskesti teostatav ja hädaohtlik nende edaspidisele tulunduslikule arengule.

Kuigi mõisnikud talumaa kruntiajamise vajadusest ja kasust üldiselt küllalt selgesti aru said, arenes see siiski võrdlemisi pikkamööda, eriti Eestimaal. Siin oli põllumaa kruntidesse aetud talude üldarvust 1863. a. — 26%, 1867. a. — 36% ja 1880. a. 76%. Selle pikalisuse põhjuseks oli ühest küljest asjaolu, et talumaa kruntiajamine polnud tehtud seaduslikult sunduslikuks, vaid sõltus täiesti ainult kohalikest tingimustest, eriti raharendi ja taludemüügi levimisest. Arvesse tuli siin ka kruntiajamise võrdlemisi suur kulukus ja vajalikkude tehniliste jõudude (maamõõtjate ja -hindajate) vähesus.

2. Talude müümine.

Talumaade päriseksmüümine, mille XIX sajandi keskpaiku antud talurahvaseadused nii Lääne- kui Eestimaaal tunnistasid agraarolude arendamise taoteldavaks lõppsihiks, jäi tegelikult igal pool sõltuvaks kohalikest mõisnikust. Viimasel oli vabadus oma maad müüa, millal ja kellele ta seda heaks arvas ja niisuguse hinna eest, nagu võimalik oli saada vabal kokkuleppel.

Missugused olid need tegurid, mille mõju all olid mõisnikud taludemüügi arendamisel? — Selle soodustajana tuli kõige mõjukamalt arvesse mõisnikkude alataksavav tarve raha järele. Mõisad vajasisid suuremaid kapitale eriti oma majanduse ümberkorraldamiseks palgatöö alusele, selle intensifitseerimiseks, maaparandustööde tegemiseks, oma hüpoteegilaenu korraldamiseks jne. Juba eelnenud ajajärgul olid nad sattunud suurtesse võlgadesse. Ja kuna nüüd laenusaamise võimalused avalikest krediitiasutisist — peamiselt kohalikest mõisnikkude krediitkassadest — olid kujunenud äärmiselt kitsaiks, siis tuli hankida uusi kapitale muudest allikaist, mille hulgas oli kõige mugavamaks talumaa rahakstegemine.

Samal ajal oli talumaamüügi arenemisel mõjumas rida tõkestavaid tegureid. Seni kui mõis polnud oma majandust seadnud palgatöö alusele ja vajas endiselt taludelt teotööd, polnud tal võimalik realiseerida talumaad rahaks. Ja alles teoorjuse lõpetamine lõi siin laiemad eeldused taludemüügi arenemisele. Edasi oli tarvis talumaa ajada krundidesse. See aga arenes võrdlemisi pikkamööda (vt. II, § 1), eriti Eestimaaal, ja kujunes seega oma pikalisusega takistuseks talumaa müümisele. Ja lõppeks oli taludemüügil vaja maksuvõimelist ostjat. Kuna raharent oli külas, eriti kohati, võrdlemisi hiljutise aja nähtus, millele siirdumine toimus pealegi

ebasoodsas konjunktuuris, siis arenes rahakogumise protsess talupojal üldiselt aeglaselt, ühenduses suurte raskuste ja jõupingutustega. Pidurdava mõjuga oli siin alul ka asja uudsus, mis tegi nii müüjaid — mõisnikke — kui ka ostjaid — talupoegi — ettevaatlikuks. Eriti viimaseid, kes nagu harilikult suhtusid umbusklikult mõisnikkude algatatud uuendussisse. Oldi arvamusel, et ega see müümine pole muud, kui järjekordne „sakste vigur”, et talupojalt rohkem raha kätte saada kui rendiga. Harutati, et „kuidas tohivad saksad keisri maad müüa”. Kohati levis kuuldus, et keiser andvat ise maa talupojele väikese maksu eest tagasi ja et seepärast ei tulevat maad mõisniku käest mitte osta. Rohkesti levis selline kuuldus Tartumaal, mille mõjul talupojad kohaostuga viivitasid. Ka suur osa mõisnikkonnast ja nimelt vanameelsem element suhtus võõristusega taludemüüki, milles põhjendatult nähti esimest sammu mõisnikuseisuse võimu vähenemisel ja talurahva iseisvuse tõusu teel. Eriti mõjukalt avaldus see vanameelsete mõisnikkude vastuseis taludemüügile Liivimaa mõisnikkude krediitkassa poolt, mis mitmesuguste määrustega tõkestas panditud mõisus talumaa müümist, tehes selle osalt koguni võimatuks.

Kõigi nende tõkestavate tegurite mõju vähenes sedamööda, mida suuremaks kujunes mõisnikel rahavajadus ja mida enam teisest küljest arenes talupoegadel rahakogumise protsess ja seega ühtlasi nende maksuvõime. Seejuures oli taludemüügi arenemise oluliseks eelduseks talunikkudele hüpoteegilaenu saamise võimaldamine, sest et uut rahakapitali vajavad mõisnikud ei suutnud maamüümisega viivitada kuni talupojad oleksid suutnud kogu ostusumma puhtas rahas välja maksta.

Seda ette nähes oli Liivimaa talumaa müümist soodustav 1849. a. talurahvaseadus otsustanud asutada talurahva-rentpanga, mis pidi kergendama talumaa ümber-

muutmist rahakapitaliks. Kuid see asutis oli rajatud eluvõõraile eeldusile. Tema väärtpaberid olid madalaprotsendilised ja kindlustamatud ega leidnud seetõttu ostjaid. Ka ei leidnud see pank mõisnikkude pooldamist oma põhikirja erilise paragrahvi pärast, mis tema kaudu müüdüd talude taalrihinna kindlaks määras liiga madalana. Mõisnikkude vanem, elujõulisem ja puhtseisuslik raha-asutis — krediitkassa — tegi omalt poolt uuele pangale igasuguseid tõkestusi. Kõige selle tõttu oli talurahva-rentpanga osa Liivimaa talude müümisel hoopis tähtsusetu.

Talumaade müügi finantseerimine läks varsti pea täielikult kohalikkude mõisnikkude krediitkassade kätte, mille juhatus lõppeks ka Liivimaal nägi, et on lootusetu püüda tõkestada talupoegade maaomanduse tekkimist ja et selle asemel on vaja püüda oma käes pidada vähemalt monopoli põllutulundusliku hüpoteegikrediidi alal. Hüpoteegilaenu saamise võimaldamisega kujunes talude müümine harilikult järgmiselt. Ostulepingu sõlmimisel maksis ostja osa ostusummast, harilikult 10—20% puhtas rahas, kuna muu osa jäi võlgu, osalt krediitkassale, osalt müüjale — mõisnikule. Laenu kindlustuseks said võlausaldajad talu obligatsioonid. Laenu eest tuli ostjal maksta harilikult 5—6%. Laenu tasuma pidi ta osadena aastate jooksul.

Kuidas arenes taludemüük tegelikult? Liivimaal oli üksikuid talusid müüdüd varsti pärast talurahva vabastamist pärisorjusest; näiteks Luunjas, Vastse-Nursis, Puiatus jne. Kuid massilisem taludemüük algas alles 60.-date aastate alul ja jõudis sel ajajärgul oma haripunktile samade aastate lõpul, kus müüdavate talude arv oli aastas üle 900. Kaheaastase vaheaja järel algas uus müükide tõus 1871. a., mis jõudis haripunktile 1873. a. (müüdi 1676 talu). 80.-date aastate alul oli uus tõus, kuid nõrgem eelmisest (haripunkt

1883. a., mil müüdi 986 talu). Viimane tõus 90.-date aastate alul oli veelgi nõrgem (328 talu 1894. a.).

Suurt hoogu andis Liivimaal talude müümisele, eriti selle alul, soodsais tingimuis arenev l i n a k a s v a t u s. Liivimaa linakiud ja linaseeme olid juba ammu ilmakuulsad, mille järele rahvusvahelisel turul oli ikka suur nõudmine. See nõudmine tõuis erakordselt suureks ja tõi enesega kaasa linahindade hooga tõusu, kui 60.-dail aastail kiutöööstust tabas puuvilla-nälg Ameerika kodusõja tagajärjel. Kõrged linahinnad virgutasi talupoegi linakasvatuse laiendamisele, mille tagajärjel suurenes raha juurdevool külla. Suurenenud jõukuse mõjul söandasi talupojad nüüd tihedamini astuda julge sammu talu päriseostmisega. Eriti levis linakasvatus Viljandimaal, kus ka talude ostmine oli hoogsam kui mujal. Paljud viljandimaa-lased („mulgid”) ostsid talusi teisteski maakondades, eriti Tartumaal. Kuigi linahinnad hiljemini küll järsult langesid, jätkus linakasvatuse levimine siiski. Nii oli Liivimaal 1869. a. 11,12% põllupinnast lina all, 1879. a. aga juba 14,6%. Lina-kasvatus jäi siin ka edaspidi talunikkudele olulisemaks raha-saamiseallikaks, mille abil osteti talud päriseks.

E e s t i m a a l, kus talurahvas oli vaesem ja rahatulunduslikud vahekorrad olid nõrgemini arenenud, algas ka taludemüümine hiljemini kui Liivimaal. Esimene talu müüdi Eestimaal talupojale 1850. a., järgneval aastakümnel suurenes sel-liste talude arv ainult kahe võrra. Ilma suurema hoota oli taludemüük ka 1860—1870. Viimatinimetatud aasta lõpuni oli Eestimaal ära müüdüd ainult 335 talu, s. o. 1,78% kogu talumaast (võrdluseks: Liivimaal oli 1867/68. majandusaastal talupoegade eraomanduses 14,26% talumaast). 1871. a. läheb taludemüük elavamaks ja avaldab järjekindlat tõusu 1876. aastani, millele järgneb suhteline seisak. Kõige elavamalt toimub taludeostmine aa. 1882—89. Selle aja jooksul müüakse talupoegadele ligi 20% talumaast, kuna varemini oli sellest müüdüd

ainult 11,61%. Uus taludemüügi hoogsam tõus on aa. 1892—96. Kuni 1899. a. lõpuni oli talumaast 52% ära müüdud. Nagu Lõuna-Eestis, nii oli siingi taludemüük kõige hoogsam maakonnas, mis teistest jõukam, nimelt Järvamaal, kus põllupind viljakam.

Nagu Liivimaal oli linakasvatus talupoegade suurema tuluallikana nende talude ostmisel ergutajaks ning toeks, nii etendas Eestimaal sama osa kartulikasvatus. Selle edenemist soodustasid eritingimustena kõige pealt mullastikuolud. Põhja-Eestis on teatavasti maapind võrdlemisi kehv, liivane, kruusane, kohati paepealne. Säärasel pinnal ei saa nõudlikumad kultuurtaimed, nagu lina, põldheinad jne. hästi edeneda, kuna kartul on rukki kõrval siin veel enam-vähem tasuv põldvili. Samal ajal olid veoolud Põhja-Eestis pikema merepiiri tõttu võrdlemisi paremad kui lõuna pool, ning see asjaolu oli eriti tähtis kartulikasvatusele, mille saadust kui raskekaalulist kaubaainet oli võimalik kergemini turgudele toimetada. Samas suunas oli suure mõjuga Balti (Tallinna-Peterburi) raudtee avamine 1870. aastal (vt. II, § 5). Viimase tagajärjeks oli seegi, et ta avas hõlpsama tee odavale Vene viljale, mille tõttu kohal viljahinnad langesid. Teraviljakasvatamine ei saanud niisuguseis tingimuses olla enam endiselt tulukas, teda tuli võimaluse järele asendada tasuvama põldviljaga — kartuliga.

Kartulikasvatust Eestimaal soodustas rohke nõudmine selle saaduse järele välisturgudel — eriti Peterburis ja Soomes —, kõige mõjuvamalt aga arenev piiritustööstus. See võttis eriti hoogu 1870. a. peale, mil veoolud Paldiski-Tallinna-Narva raudtee avamisega kujunesid märksa soodsamaiks.

Eestimaa piiritustööstuse arengut sel ajajärgul pildistab kujukalt järgnev tabel, mille järgi oli:

Aastail	Piiritusvabrikuid	Nende kartulitarvitus 1000 pd.
1867/68	86	— 1.206
1877/78	140	— 6.382
1887/88	162	— 15.161
1897/98	175	— 11.629

Eestimaal piirituse tähtsamaks turuks oli Peterburi. Palju eksporditi seda ka Lääne-Euroopasse. Oma piiritustööstuse jaoks tooresaine saamiseks laiendasid mõisad oma kartulikasvatust. Kuna aga selle toodangust ei jätkunud, vajasis mõisad suurel määral ka talude kartuleid. Nõudmine siin tõusis kohati ja ajuti nii suureks, et kujunes n. n. „kartulisõjaks”, kus mõisad teineteise eest püüdsid taludelt kartuleid üles osta. Pingutunud nõudmise tagajärjel makseti kartuli eest ka head hinda. Kartulikasvatust taludes virgutati rohkesti ka asjaolu, et piiritusvabrikud olid väikesed ja mõisades laiali, seega taludele suhteliselt lähedal. See kergendas taludel kartuli ja ühtlasi ka praaga vedu. Viimast tarvitasid talud rohkesti nuumloomade jaoks, keda saadeti Peterburi turule, millega suurenesid talunikkuide sissetulekud kartulikasvatuse tagajärjel ka kaudselt.

Kuna taludemüügi arenemises Liivi- ja Eestimaal oli rida erijooni, mida vaatlesime, esines siin ka ühiseid nähtusi. Esimesena on siin mainitav asjaolu, et alulosteti talupoegade poolt päriseks suuremaid talusid, kuna hiljemini müüdavate talude keskmine suurus järk-järgult vähenes. See on seletatav ühest küljest sellega, et suuremate talude pidajad võisid tulunduslikult jõukamaina oma talud ennemini välja osta. Teiselt poolt aga oli siin mõjumas nähtavasti asjaolu, et vähemate talude rentnikud kõrgema rendi maksjaina olid mõisale kasulikud, mille tõttu nende talud tulid müümisele teises järjekorras.

Teiseks üldiseks nähtuseks taludemüügi arenemisel oli järjekindel (küll teatavate võnkumistega) maha hinnatõus. Selle põhjuseks oli ühelt poolt maaväärtuse tõus. Raharendi ajal paremini haritavad ja suuremaid sissetulekuid andvad talumaad võimaldasid mõisnikel talude rendihindu samm-samm-

mult kõrgemale kruvida. Rendihinnad omakorda kujunesid taludemüümisel maahinna aluseks. Teiseks olulisemaks maahinna tõusu toetavaks teguriks oli alatasa suurenev nõudmine maa järele talude ostjate — talupoegade poolt. Maahinna tõusu illustreerivad järgmised arvud: taludeostmisel makseti tiinust keskmiselt Liivimaal 1867—71. a.: 61 rubla, 1882—86. a.: 85 rubla, 1902—04. a.: 91 rubla, Eestimaal 1870. a.: 46 rubla, 1885. a.: 64 r., 1899. a.: 77 r.

Müüdnud talude eest said mõisnikud hiiglasummasid, kümneid miljoneid rublasid, mida talupojad olid sunnitud aastate jooksul välja maksma maa eest, mida nad ise või nende esivanemad olid teinud harimiskõlvuliseks. Nii oli müüdnud talusid talu- ja mõisamaal 1900. aastaks Liivimaal (ilma Saaremaata) arvult 23.778, mille müügihind oli üle 77,3 miljoni rubla. Sellest summast olid talupojad otseteed mõisule ära maksnud 33,9 miljonit, krediitkassalt võlga saanud ligi 30,9 miljonit, kuna mõisnikele nad võlgnesid veel 12,5 miljonit. Eestimaal oli samaks ajaks müüdnud 11.739 talu 26,3 miljoni eest, millest talupojad olid ostu-müügilepingu sõlmimisel ära maksnud umbes 23%, kuna muu osa tuli tasuda edaspidi. Taluostmisel mõisnikule võlgu jäänud või sel puhul mujalt laenatud raha eest tuli talupoegadel maksta protsente, mis nende maksukoormat veelgi suurendas.

Et saada vajalikku raha sissemaksuks taluostmisel ja sel puhul tehtud võlgade korraldamiseks, tuli talupojal kõige pealt enda, oma perekonna ja ka teenijate tööjõudu äärmiselt pingutada. Ainult sel teel loodeti saada ja jõuti lähemale „oma maalapikese” ideaalile, mille omanik „vaba mehena” seisis juba hoopis avaramate väljavaadete ees. Aga nii mõnigi mees, kogusummas mitmed sajad, murdusid enne sihilejõudmist. Kõigist pingutusist hoolimata ei suutnud paljud võlgadega koormatud kohaomanikud taluostul enesele võetud kohustisi täita ja varisesid tulunduslikult kokku, lastes oma talu oksjonihääri alla. Eriti

raskeks läks talupoegadest kohaomanikkude seisukord 90.-dail aastail viljahindade languse tõttu. Iseäranis terav oli kriis Liivimaal, kus varemini kõrgete linahindade toetusel oli palju talukohti ostetud ülemääraselt kallilt. Nüüd aga jäi linahindade languse tagajärjel hulk kohaomanikke pankrotti. Nii määrati Liivimaal võlausaldajate nõudel 1894.—96. a. 3926 talu oksjonile, neist 2984 mõisnikkude krediitkassa poolt. Tegelikult müüdi oksjonile määratuist küll ainult 294 talu, kuna teised olid suutnud enne seda nähtavasti erakrediidi abil oma rahalisi kohustisi õiendada. Kuid oksjonile määratud talude hiiglahulk üksi kajastab küllalt selgesti valitseva kriisi teravust. 1901.—1904. a. oli säärase talude arv 1945; neist müüdi ära 131 talu.

Üldiselt oli talude ostul eesti talurahvale ja kogu eesti rahvusele hiiglasuured tulunduslikud, ühiskondlikud ja kultuurilised tagajärjed. Kuigi suurte pingutustega ja enesekulutamisega, sai sel teel siiski suur osa eesti rahvast kindlammaks ühendusse maaga. Selle tagajärjel tõusis taluomanikel püsivam ja aktiivsem huvi oma majanduse vastu, mille tagajärjeks oli selle ühiskondliku kihi üldine tulunduslik tõus, samuti ka väikepõllupidamise intensifitseerumine. Sotsiaalselt mõjutas taludeost oluliselt eesti ühiskonna eristumist: jõukam osa talunikkudekihist sai seega oma edaspidiseks hoogsamaks arenemiseks tähtsaid tulunduslikke eeldusi, kuna väetim osa läks tulunduslikult veel enamgi kui varemini allamäge. Samas suunas mõjutas taludeost ka popsidekihi elutingimuste kujunemist. Rahvuskultuuriline areng sai taludeostu tagajärjel jõukamas talunikkudekihis omale tugevama kandepinna.

3. Kvoote- ja kuuendikumaa.

Kuna raharent ja maa päriseksostmine talupoegade poolt arenes peaasjalikult talumaal, oli olude kujunemine kvoote-

maal (Liivimaal) ja kuuendikumaal (Eestimaal) suurel määral teissugune. Need maaliigid, mis kujundasid silmapaistva osa endisest talumaast ($\frac{1}{6}$ — $\frac{1}{5}$), eraldati sellest XIX sajandi keskpaiku antud talurahvaseadusis mõisnikkude vabasse käsutusse (vt. I, §§ 49, 50, 51).

Küll kavatseti Liivimaa kvootele valitsuse esindajate poolt Lääne-meremaade Komitees 40.-dail aastail anda teatav kindel otstarve, nimelt taheti kvoote määrata pärast teoorjuse kaotust vabanevate talusulaste seisukorra kergendamiseks, seega „tööliste maatükkideks”. Kuid 1849. a. talurahvaseaduses suutsid mõisnikud läbi suruda määrused, mille järele iga mõisnik võis kasutada kvoote oma äranägemise järele ja ilma ühegi kõrvalise järelevalveta. Niisugusena jäi püsima kvoote juriidiline iseloom ka 1860. a. talurahvaseaduses ega muudetud seda hiljemini. Analoogiliselt Liivimaa kvootelega korraldati Eestimaal 1856. a. talurahvaseadusega kuuendikumaa, mida mõisnik võis samuti kasutada oma äranägemise järgi, kusjuures aga oli tingimuseks, et ta võis kuuendikumaad ühendada talumaaga ainult sedamööda, kuidas teoorjus talumaal asendus raha- või loonusrendiga.

Kvoote- ja kuuendikumaa eraldamine eriliseks juriidiliseks ühikuks andis mõisnikele vaba teotsemisvõimaluse suure osa talumaa suhtes, kuna ta teisest küljest riivas teravasti neil maaliikidel asuvate talupoegade huvisid ja vähendas talurahva tulunduslikku ja ühiskondlikku kogujõudu. Mõisnik võis kvoote- ja kuuendikumaad igal ajal mõisaga ühendada. Ta polnud seotud selle maa tarvitamises muu talumaa kohta käivate määrustega. Ühtlasi oli sellises olukorras mõisnikel võimaldatud rida mitmesuguseid kuritarvitusi ja seadusest möödahiilimisi. See pärast võeti valitsusegi poolt kvoote- ja kuuendikumaa revideerimise küsimus mitmel korral päevakorda, kuid ikka tagajärjetult. Liivi- ja Eestimaa mõisnikud suutsid ikka ja jälle mitmesuguste kõverkäikudega algatatud uuendusi kvoote- ja kuuendikumaa küsimuses nurja ajada.

Üht oma olulist õigust kvoote- ja kuuendikumaa suhtes — seda mõisamaaga ühendada — ei suutnud

mõisnikud siiski kuigi laialiselt kasutada. Kuigi talude lõhkumise protsess kvoote- ja kuuendikumaal, samuti mõisamaal kohati jätkus kuni ilmasõjani, jäi siiski rõhuv enamik kvoote- ja kuuendikumaast talupoegade kasutamisele, samuti ka silmapaistev osa maksuvabast mõisamaast. Nii ei suutnud mõisad enesesse neelata ja assimileerida seda talumaahulka, mis neile küll seaduse poolt oli lubatud. Mõisad seisid küll kaua aega, võrreldes taludega, tulunduslikult ülekaalus. Neisse voolasid väljastpoolt oma majapidamist miljoneid rublasid, mida saadi talude rentidest, taludemüügist, metsade realiseerimisest jne. Sellest hoolimata ei suudetud aga mõisamajanduse laiendamiseks kvoote- ja kuuendikumaal ning mõisamaal asuvate talude hävitamist kuigi laias ulatuses teostada. Oluliseks tõkestuseks oli siin teiste tõkete kõrval töölistepuudus (vt. II, § 4). Viimase vastu kindlustamiseks oli mõisnikel kasulik ja otstarbekohane tarvitada kvoote- ja kuuendikumaad sel teel, et seal asuvad talupojad tegid endiselt teoorjust, olles mõisale kindlaks ja odavaks lisatööjõu-allikaks. Sajandi lõpul hakkasid pealegi mõisamajandusse väljastpoolt voolavad sissetulekud rohkesti kahanema. Nii näiteks oli Liivimaal mõisnikel 77,3 miljonist rublast talude müügihinnast saada jäänud veel ainult 12,5 miljonit. Samas aga kahanesid sissetulekud talude rendist sedamööda kuidas talusid müüdi. Niisuguses olukorras polnud mõisul enam võimalik oma majandust talude mõisastamisega laiendada.

Kuigi kvoote- ja kuuendikumaa jäi oma rõhuvas enamikus talurahva kasutada ja selleks veel mõisamaastki lisa tuli, jäi neil maaliikidel asuvate talupoegade seisukord äärmiselt viletsaks. Kõige olulisemaks teguriks sel puhul oli, et siin kestis teoorjus edasi, kuna see talumaal 1868. a. jüripäevast ametlikult lõpetati (vrd. I, § 58, II § 1). Liivimaal käis küll teoorjuse keeld kõigi maaliikide (ka kvoote- ja mõisamaa) kohta, kuid maksev talurahvaseadus

võimaldas sellest kvoote- ja mõisamaal mööda hiilida, lubades mõisnikul neil maaliikidel asuvate talupoegadega sõlmida teatavail tingimusil teenistuslepinguid, mille järele talupoeg pidi kasutatava maa eest mõisale tegu tegema. Eestimaal käis teoorjuse keeld ainult talumaa kohta, välja jättes siit täiesti kuuendiku- ja mõisamaa. Nii võis teoorjus Liivimaa kvootel ja Eestimaal kuuendikumaal tegelikult pea endises ulatuses edasi kesta (1917. a. revolutsioonini). Ja neil maaliikidel asuvad talupojad jäid täiesti ilma neist paremusist, mida tõi talumaale raharendi ja taludeostu aeg. Olles oma enamikus väikeste kandikohtade pidajad, moodustasid nad mõisa poolt äärmise võimaluseni kurnatavate teoorjade massi, kes jäi maha nii aineliselt kui vaimliselt talumaal asuvaist kohapidajaist.

4. Maaproletariaat.

Raharendi sisseseadmine, eriti aga arenev taludeostmine riivas kõigi oma tagajärgedega kõige otsesemalt eeskätt talunikudekihti, seades selle olemasolu hoopis uutele alustele, kuid mõjutas samal ajal olulisi muutusi kogu küla tuluslikus ja ühiskondlikus elus. Raharentnikud ja värsked kohaomanikud, eriti jõukam osa neist, said kõigist raskusist hoolimata, millega neil tuli uues olukorras võidelda, märksa paremaise arenemistingimusesse. Kuid suur osa talunikke, tuluslikult väetima d, eriti need, kes asetati ääre- ja metsamaadele, sattus väljapäästamatusse seisukorda. Paljud neist jäid olevaile raskusile alla, olid sunnitud likvideerima oma majapidamise ja muutuma proletaarlasteks ning suurendasid veelgi seda rohkearvulist maaproletariaati, kelle uus ajajärk oli pärinud teoorjuse-ajalt.

Teoorjuse-aegsed majandamistingimused ühenduses talurahva liikumisvabaduse kitsendustega olid eriti soodustanud

maaproletariaadi arvulist kasvamist külas (vt. I, § 36). Selle maatarahva peakihtideks olid vabadikud ja sulased, kelle hulka kuulus umbes $\frac{1}{3}$ kogu talurahvast. Ka need rahvakihid satustid raharendi ja taludemüügi arenedes hoopis muutunud elutingimustesse.

Teoorjuse lõppemise järel ei vajanud raharendile siirdunud ja kohad päriks ostnud talunikud enam endisel määral tööjõudu. Selle tagajärjeks oli kõige pealt sulaste arvu vähenemine ja ühtlasi ka nende töö ja elutingimuste muutumine taludes. Alul toimus see protsess võrdlemisi pikkamööda. Talunikud, olles kinni endisis harjumusis, ei suutnud oma majandust küllalt kiiresti muutunud olukorrale vastavalt ümber korraldada. Mõisateost vabaks saanud tööjõu kasutamisel oldi alul üldiselt abitud, eriti püüti seda võimaluse korral rakendada mitmesuguste „rahatööde” tegemiseks. Mida enam aga arenesid rahatulunduslikud vahekorrad, seda selgemaks sai talunikkudele, et säärasel viisil palgatööjõu kasutamine pole küllalt tulukas. Selle tagajärjel algas taludes osa sulaste väljatõrjumine. Kõige vähemaks kujunes nõudmine naitunud aastasulaste järele, kelle asemele palgati suvilisi ja kuu- ning päevatöölisi. Üldse püüti taludes palgatööjõudu tarvitada võimalikult vähe. Selle asemel võeti tarvitusele paremad tööriistad ja tööloomad, ühtlasi suurendati töö pingsust. Selle tagajärjel vallandus taludes hulk palgatööjõudu, sai siin liigseks ning oli sunnitud otsima enesele mujalt ülalpidamist. Taludes koha saanud palgatöölise töötingimused aga raskenesid. Raharentnikuks või kohaomanikuks saanud peremees, kelle huvi oma majanduse vastu oli võrreldes teoorjuse-ajaga nüüd märksa tõusnud, pingutas äärmuseni nii enese kui kogu oma perekonna tööjõudu. Sama saatuse osaliseks said ka palgatöölised. Lisaks sellele tuli suurtaludes veel asjaolu, et endised patriarhaalsed vahekorrad peremehe ja palgateenijate vahel ajajooksul

kadusid: teenijad said eraldatud halvema korteri, halvemat toitu jne.

Veel suuremal määral muutusid uues olukorras arvuka v a b a d i k k u d e k i h i elutingimused. Eriti oli Liivimaal 1849. ja 1860. a. talurahvaseadustes järjekindlalt läbi viidud rida määrusi, mille sihiks oli vabadikkudekihi otsene hävitamine. Selleks anti nii mõisnikule kui ka taluperemehele õige suured volitused, mis võimaldasid neil vabadikult tema käes olevat maanatukest ära võtta ja teda otse sundida otsima teenistust sulasekutses. Ka käsitööliseks hakkamine kohal oli vabadikele rea tõkestavate määrustega väga kitsendatud. Tegelikult hävitati vabadikukohti Eesti maa-alal sedamööda, kuidas arenesid raharendi vahekorrad ja kuidas edenes taludeostmine. Kui taluperemehed uues olukorras hakkasid suurema hoolega oma majapidamist parandama ja põldusid laiendama, asusid nad ühtlasi vabadikukohtade lõhkumisele. Selle tagajärjel kaotas suur osa vabadikkudekihist senisedki sidemed maaga ja muutus päevatöolisteks, kes olid kalduvad oma senist elukohta — hädaorgu sõna otsesemas mõttes — maha jätma ja õnne katsuma mujal.

Samal ajal, kui talumaal oli raharendi ja taludeostmise tagajärjel käimas proletariaadi osalise väljatõrjumise protsess, esines mõisus just vastupidine nähtus. Teoorjuse lõppedes vajasid mõisad suuremal määral uut palgatööjõudu. Seejuures ei suutnud nad siiski viia kogu oma majandust palgatöö alusele. Kaua puudusid vajalikul määral tööriistad, eluhooned töölistele jne. Samal ajal oli siin suureks takistuseks põllutöö sesooniline iseloom, mis sundis mõisu kindlustama end kibedamate tööhooaegade jaoks vajaliku tööjõuga, kuna vaiksemail aegadel seda ei vajatud. Kõige selle tagajärjel kombineeriti mõisus teo- ja palgatööd väga mitmesuguseil viisidel. Osa mõisatöödest tehti endiselt teokohustisega talupoegade poolt, kes asusid mõisa-, kvoote- ja kuuendikumaal (vt. II,

§ 3). Need talupojad („maasulased”, k a n d i m e h e d) polnud juriidiliselt küll täiesti teoretnikud selle sõna endises mõttes, kuid tegelikult erines nende seisukoht viimaste omast väga vähe. Teine liik maatöölisi, mis oli reas mõisus arenenud juba teorjuse ajal ja mida nüüd viimase langedes hakati laiemalt tarvitama, olid n. n. s o r s n i k u d („Häusler”). Need olid esimesed palgatöölised mõisaväljadel, kel oli tarvitada mõisamaast paar vakamaad ühes korteriga ja kes selle eest olid kohustatud kindlaksmääratud, harilikult väga madala päevapalga eest tegema mõisale iga nädal teatava arvu tööpäevi.

Uute töölisliikidena tekkisid mõisus pärast teorjuse lõppemist moonamehed, tükitöölised ja päevilised. Palgatöölise siirdudes püüdsid mõisnikud alul võtta peajaslikult vallalisi töölisi, kes said mõisa poolt toidu, korteri ja palka ja keda pidada oli mugavam kui abielulisi, sest et neile polnud tarvis ehitada kohe omaette korterit. Kuid selliseid töölisi eelistati ka taludes ja seepärast oli neid võrdlemisi raske saada. Seetõttu hakati mõisus pidama naitunud sulaseid — m o o n a m e h i, kes said mõisalt korteri, kütte ja harilikult ka lapikese maad kartulikasvatamiseks ning võisid ka lehma ja pudulojuseid pidada, ja kellele suurem osa palgast makseti loonuses. Ka moonamehe perekonnaliikmeid peeti teatava kindlaksmääratud, harilikult madala palga eest mõisatöös kinni. Kuna esimesed mõisasulased ja moonamehed tõid endiga kaasa ka kõik teomehe harjumused, kelle töö polnud küllaldase pingsusega, siis hakati mõisus üsna varakult pidama t ü k i t ö ö l i s i. Viimaseid palgati nagu moonamehigi kogu aastaks, kuid nad said kindlat palka ainult selle töö eest, mida oli võimalik teha tükiviisi, muu töö eest makseti neile päeviti. Mõlemad töölisliigid, eriti moonamehed, olid mõisus kuni nende lõpuni väga levinud. Kolmas liik maatöölisi — p ä e v i l i s e d — leidsid alul mõisus vähe tarvitamist. Kui aga hiljemini nende järele

nõudmine kasvas, peaaesjalikult viljakoristamisel, eriti kartuli-võtmisel, esinesid päevilistena eeskätt talumaadel asuvad vabadikud. Mida enam aga arenes vabadikukohtade hävitamine ja suurenes väljarändamine, seda vähemaks kujunes ka mõisul võimalus saada külast pävilisi. Päeviti palgatud tööjõu lisa töid siis mõisad võrdlemisi rohkel arvul linnadest.

Oma alalise tööjõu, eriti moonameeste palkamisel elasid mõisad läbi mitu teravat kriisijärku. Kuigi tulunduslikkude muutuste tagajärjel külas oli hulk inimesi saanud liigseks ning nad siit välja tõrjuti, läks neid siit alles äärmise häda sunnil mõisatöösse, mõisniku ja tema käsilaste käsu alla. Töölistepuudus andis palgatööle siirduvas mõisus end teravasti tunda juba enne teoorjuse sunduslikku lõpetamist. Selle tagajärjel tekkis mõisnikkonnas juba 60.-dail aastail saksa põllutöölaliste importimise mõte, mida Liivimaal ka osaliselt teostati. See import aga ei andnud soovitavaid tagajärgi: saksa moonamehed olid palju kallimad ning nõudlikumad kui kohalikud ja kaugeltki mitte nii tublid põllumehed, nagu neist oli varemini loodetud. Ka rahvustused nad eestlaste ja lätlaste keskel ruttu ümber ja osutusid seega ka saksa koloniseerimispoliitika seisukohalt ebaotstarbekohaseiks. Töölistepuudus mõisus aga vähenes ajajooksul iseenesest. Sest ühest küljest jätkus ja suurenes maaproletariaadi kasvamise protsess vabadikukohtade lõhkumise, kvoote- ja kuundenikumaalt talupoegade väljatõrjumise ning paljude talupere-meeste pankrottijäämise tagajärjel. Teisest küljest aga paranesid ajajooksul mõisas töötingimused, eriti pärast mõisnikkude kodukariõiguse kaotamist. Uuesti ja veel teravamalt tabas Liivi- ja Eestimaa mõisamajandust töölistepuudus XIX sajandi lõpul ning järgmise alul, kus maaelanikkude arv hoogsalt arenenud väljarändamise tagajärjel absoluutselt kahanes.

5. Väljarändamine.

Hoolimata teoorjuse ajal maksvaist kitsendusist talurahva liikumisõiguste alal tegid talupojad korduvalt katset maalt välja rännata (vt. I, § 54), mis aga üldiselt lõppes suurema või vähema ebaõnnestumisega. Kui aga maksma pandi uus passi-korraldus, mis talupoegade liikumisõigusi avardas, ning uus vallakogukonna seadus, mis vabastades talurahva kogukonna mõisniku eestkoste alt tegi talupojel elukoha muutmise võimaluse veel lähedamaks (vt. I, §§ 55, 57), asus suur osa Eesti külas ületihenened rahvastikust väljarändamise teele. Kuna järgnevail aastakümneil raharendi ja taludeostmise tagajärjel toimunud muutused küla tulunduslikus elus omakorda soodustasid hulga rahvakihtide lõplikku lahtikangutamist maast (vt. II, §§ 2, 4) ja nende väljatõrjumist külast, siis võttis väljarändamine sealt otse hiiglaulatuse.

Külast väljarändamise suurust näitavad eriti kujukalt XIX sajandi kahe viimase aastakümne kohta vastavate rahvalugemiste andmed. Nii oli 1881.—1897. a. Liivimaa maakondades rahva-arvu loomulik juurdekasv 139.072 hinge, samal ajal oli sealt välja rännanud 146.085. Samade rahvalugemiste vahel oli Eestimaa maakondades loomulik juurdekasv 45.498 hinge, kuna välja oli rännanud 26.386 inimest. Nii neelas nimetatud aja jooksul väljarändamine külast maaelanikkude arvu loomuliku juurdekasvu Liivimaal täielikult ja veel rohkemgi (läbistikku 10.000 inimest aastas), Eestimaal aga üle poole sellest (keskmiselt 1750 inimest aastas). Sel ajajärgul tulid raharendi ja taludeostmise mõjustatud muutused küla tulunduslikus elus eriti laialises ulatuses ilmsiks, millega seltsis veel terav tulunduskriis vilja- ja linahindade langemise tagajärjel. Maast lõplikult vallandunud maaproletariaat ja pankrotti jäänud või äärmisese kitsikusse sattunud taluperemehed moodustasid sel ajajärgul väljarändajate massiolu-

l i s e m a o s a. Sama nähtus jätkus ka järgneva sajandi esimesel aastakümnel, mille vältel väljarändamine oli osalt eelmiste, osalt aga uute tegurite põhjustatud. Eriti hoogu võttis väljarändamine 1905. a. revolutsioonile järgnenud reaktsiooni ajal. Vahepeal talurahva keskel loitma löönud lootused maad saada ja oma elujärge parandada kodumaal hävisid nüüd lõplikult, mille tagajärjel paljud katsumid õnne leida võõrsil. Samal ajal lahkus kodumaalt suur hulk inimesi ka puhtpoliitilisel põhjusil, olles sunnitud põgenema karistussalkade ja tagakiusamise eest.

Maal valitsevad tulundusolud tõukasid alaliselt inimesi külast välja, mis oli väljarändamise peapõhjuseks. Selle protsessi arenemist soodustas omakorda liiklemisolude paranemine uute raudteede ehitamise tagajärjel. Esimene raudtee Eesti maa-alal — Paldiski-Tallinna-Narva liin, mis ühendas Põhja-Eesti Peterburiga ja selle kaudu Vene tagamaaga — avati 1870. a. Sellele tuli juurde Tapa-Tartu haru 1876. a. Lõunapoolse raudteeühenduse Valgaga sai Tartu 1889. a., kui avati ka Riia-Pihkva raudtee, millest osa kuulus Eesti maa-alale. Laiarööpalistest raudteedest kõige viimati ehitati Haapsalu-Keila liin (1904). Suure tähtsusega kodumaa liiklemisolude parandamise alal oli ka kitsarööpalise raudtee ehitamine Valga, Viljandi, Pärnu ja Tallinna ning lõppeks ka Paide vahel, mis avati järk-järgult 1897—1901.

Külast välja rännanud otsisid elatumisvõimalusi linnades ja vähemal määral alevites, olles nende kasvamisele olulisemaks teguriks (vt. II, § 7). Kuid kodumaa linnad ei suutnud kaugeltki kõiki külast lahkujaid vastu võtta. Ka eelistasid paljud väljarändajad linnaelule põllutööd võõrsil, kus loodeti paremaile elatumistingimustele. Seetõttu asus suur osa (XIX sajandi kahel viimasel aastakümnel Eestimaal umbes pool, Liivimaal rohkem) väljarändajaist Venesse.

Esimesed väljarändajad Venesse 50.-dail aastail ja 60.-date alul leidsid endile uue kodu Samara kubermangus ja

Krimmis, kus tekkisid kõige vanemad eesti asundused (vt. I, § 54). Peale mõneaastast suhtelist seisakut tõusis väljarändamise laine varsti pärast uue passikorralduse maksmapanekut. Väljarändamise sihtkohtadena püsisid endiselt Samara ja Krimm. Samal ajal hakkas väljarännanuid valguma ka Peterburi kubermangu, kuhu nende vool eriti suurenes 70.-dail ja 80.-dail aastail. Sajandi kahel viimasel aastakümnel asub eestlasi rohkearvuliselt Kaukasusse, samal ajal ka Novgorodi ja Kesk-Vene kubermangudesse. XIX sajandi lõpul ja käesoleva esimesel aastakümnel on väljarändajate suuremaiks sihtkohtadeks Euroopa-Venemaa idapoolsed kubermangud (Vologda, Vjatka, Perm), eriti aga Siber. Samal ajal jätkub väljarändamine ka neisse maakohtadesse, kus juba varemini tekkinud eesti asundusi.

Võõrsile rännanud eesti talupoegadel tuli uues asukohas harilikult võidelda väga suurte raskustega. Paljud pettusid, rändasid edasi või tulid kodumaale tagasi. Enamik aga sai äärmiselt visa töö ja oma võrdlemisi kõrge kultuurilise tasapinna tõttu ajajooksul üsna haljale oksale. Endised proletaarlased kodumaal kujunesid oma uue asukoha looduslikult, tulunduslikult ja sotsiaalselt paremais tingimuses jõukaiks talunikeks.

Suuremalt osalt elasid eesti maa-asunikud Venes kümne kuni paari saja perekonna kaupa koos. See võimaldas neile ka koonduda rahvuslikul alusel nii tulunduslikult kui kultuuriliselt: pandi käima ühistegelisi asutisi, asutati haridusühinguid, laulu- ja mänguseltse, erikoole ning palvemaju jne. Nii-suguses olukorras hoidis ka rõhuv enamik eesti asunikke oma rahvuse alal.

Peale põllumeeste rändas kodumaalt välja silmapaistval arvul ka käsitöölisi ja muud proletaarlikku elementi, kes otsisid endile teenistust linnades ja tööstuslikes keskuses. Samuti sundisid kodumaal valitsevad olud (venestamispolitika, rõhumine saksluse poolt jne.) ka haritud elementi otsima endale tegevusalasid väljaspool kodumaad,

peaasjalikult Vene pealinnades, eriti Peterburis, kus kujunes hiljemini mitmekümnetuhande-pealine eesti asundus. Üldse oli Venes ilmasõja päevil üle 300 eesti asunduse, kus elas üle 200.000 eestlase. — Peale selle oli eestlasi rännanud silmapaistval määral ka välisriikidesse, eriti Ameerikasse.

6. Tööstuse ja kaubanduse areng.

Raharendi ja taludeostu aeg Eesti külas kujunes ühtlasi ka kodumaa tööstuse ja kaubanduse hoogsama arengu aja-järguks. Proletariseerunud talurahvakihtide lõplik vallandumine maast, nende äratõukamine külast andis tööstusele ja kaubandusele kasutada hulga liikuvat ja odavat tööjõudu. Samal ajal oli olulise tähtsusega ka tsunftisunduse lõpetamine (1866), mis oli hoidnud tööstuslikku arengut seni rohkel määral kammitsas (vt. I, § 60). Liiklemisolude paranemisega uute raudteede ehitamise tõttu (vt. II, § 5) laienes turg nii tööstusele kui kaubandusele. Ühtlasi tõusis ka kohaliku turu ostuvõime. Juba raudteede ehitamine üksi, mis andis tööd tuhandeile, tõi uusi kapitale kohalikku tulundusse. Uute teede mõjul virgunud tööstuslik ja kaubanduslik tegevus mõjus samas suunas. Samal ajal tungis maale ka võõras kapital, pannes siin käima suuremaid ja vähemaid ettevõtteid. Kogu kodumaa tõmbus samm-sammult ikka enam rahatulunduse ja kapitalismi võrkudesse, mis andis tema üldisele tulunduslikule ja sotsiaalsele elule hoopis uue ilme.

Suuremat hoogu võttis tööstuse areng XIX sajandi viimasel veerandil ja järgmise alul. Suuremaiks tööstuslikeks keskuseks kujunevad Tallinna ja Narva, kuna samal ajal asutatakse rida ettevõtteid ka teistes linnades ja lausamaal, kus vabrikute ümber tekivad uued alevid. Samal ajal laiendatakse ka varemini asutatud vabrikuid, millest suuremad kuuluvad kiutööstuse alale. Uute ettevõtetena pannakse käima m e t a l l i-

tööstuse alal Tallinnas tehased Krulli (1865), Wiegandi (1880), Lausmanni (1881), hiiglasuur vagunitehas „Dviigatel” (1899), elektrimasinate tööstus „Volta” (1899), Narvas Zinovjevi masinaehituse-tehas (1879), Tartus Faure metallitööstus, ja XIX sajandi alul enne ilmasõda veel rida vähemaid tehaseid. Paberi- ja tselluloositööstuse alal ehitati vabrikud: Johanson (1887), Kohila (1894), „Waldhof” Pärnus (1899), Türi (1900); samal ajal laiendati varemast ajast põlvnevat „Põhja paberi- ja puupapivabrikut”. Puutööstuse alal pandi käima Lutheri vabrik (1887) ja keemiatööstuse alal Mayeri vabrik (1889), mõlemad Tallinnas. Kiutööstuse alal laiendati suurejooneliselt Narvas asuvaid vabrikuid, samuti Sindi oma, uue ettevõtte pandi käima Tallinnas Balti puuvilla ketramise ja kudumise vabrik (rahvasuus „Sitsivabrik” 1899). Ühenduses raudteede ehitamisega asutati ka vastavad töökojad ja tehased: Tallinnas peatehased (1870), Valgas töökojad (1890) ja kitsarööpalise raudtee jaoks tehased Mõisakülas (1900).

Oma töölistearvuga jääb pea XIX sajandi lõpuni esikohale kiutööstus ja ühtlasi püsib ka Narva, kus asuvad selle tööstusharu tähtsamad ettevõtted, kõige suurema tööstusliku keskusena. Nii oli Eesti maa-alal 1885. a. (selleaegsete puudulikkude ametlikkude andmete järele) üle 10.000 tööstustöölise, kelle hulgas oli kiutöölisi: Kreenholmis Narvas — 4136, Narva linavabrikus — 1200, Sindi kalevivabrikus — 980. 1896. a. oli Eestis ametlikult registreeritud tööstustöölisi juba üle 15.000, kelle hulgas on arvuliselt esikohal ikkagi veel kiutöölised: Kreenholmis 4700, Narva linavabrikus 1715, samas kalevivabrikus 841 jne. Tallinnas aga oli samal ajal registreeritud ainult 2000 tööstustöölise, kes töötasid 45-es ettevõttes. Suuremaks vabrikuks oli siin Lutheri puutööstus — 420 töölisega. Metallitööstuse alal oli kõige suuremaks Wiegandi tehas — 255 töölisega. XIX sajandi lõpul ja järgmise alul suurenes tööstustöölise arv Eestis eriti metalli- ning paberi-

ja tselluloositööstuse hooga tõusu tagajärjel. Tallinnas üksi oli ametlikult registreeritud tööliste arv tõusnud 1905. aastaks 7000-ni, kes töötasid 65-es ettevõttes; nende hulgas oli suuremais metallitehastes üle 3000 töölise. Peale selle oli siin hulk ametlikult registreerimata ja raudtee- ning sadamatöölisi, nii et Tallinna oli seks ajaks tõusnud kõige suuremaks tööstuslikuks keskuseks Eestis.

Mida enam tungisid maale rahatulunduslikud vahekorrad, seda suuremat hoogu sai ka kaubandus. Küla hakkas nüüd märksa sagedamini ja suuremal määral esinema turul müüjana ja ostjana. Suurenenud rahavajadus raharendi ja taludeostmise tagajärjel sundis talumehi tootma saadusi võimalikult palju turu jaoks. Teisest küljest suurenesid samal ajal küla tarbed, mille tõttu talupoja ostud aina sagesid: põllutöö intensifitseerimiseks oli vaja uusi ja paremaid põllutööriistu, uued riidemoed tõrjusid välja senised rahvariided, mille asemel hakati kandma eeskätt naiste poolt vabrikuriidest valmistatud ihukatet, jalanõudena hakati ikka enam tarvitama saapaid, majapidamises tuli tarvitusele uusi vahendeid ja aineid (näiteks petrooleumilamp, suuremal määral klaasi, aniliinvärve jne.). Mõisnikud, kelle majandusse uues olukorras rahavool oli suurenenud, esinesid nüüd ka omalt poolt märksa tüsedamate ostjatena kui varemini. Samal ajal andis kaubanduse edene-misele suurt hoogu ka tööstuse arenemine ja linnade kasva-mine, mis koondades suuri inimhulkasid kõige otsesemalt raha-tulunduslikkudesse vahekordadesse tegi nad oluliseks teguriks kohalikul turul.

Kohaliku kaubanduse kõrval avaldas hoogsat tõusengut ka välis- ja transiitkaubandus, mille soodustamisel olid tähtsamaks teguriks uued raudteed. Kõige suuremal määral sai osa sellest Tallinna kui sadamalinn. Kuna enne esimese raudtee avamist selle sadama väliskaubanduse läbikäik oli näiteks 1863.—67. läbistikku 1,17 miljonit rubla, tõusis see kohe peale 1870. a., kusjuures juba järgmisel aastal oli selle

sisseveo väärtus ligi 10 miljonit ja väljaveol ligi 3 miljonit rubla. 1880. a. aga veeti Tallinna kaudu kaupu sisse üle 107 miljoni ja välja ligi 24 miljoni rubla väärtuses.

See oli Tallinna väliskaubanduse haripunkt, kust see hakkas tagurpidi minema. Langes nii väljakui sissevedu, iseäranis viimane, see Tallinna sadama peafunktsioon. Seda mõjustas rida tegureid: Vene kõrged kaitsetollid, mis tegid sisseveole suuri tõkkeid, uus Peterburi merekanal, mis hulga laevu Tallinnast mööda tõmbas otse pealinna poole, Vene väliskaubanduse raskuspunkti kaldumine Balti sadamaist Musta mere äärde, samal ajal ametliku raudteepolitika kaudu Läänemere lõunapoolsel rannal asuvate sadamate soodustamine — halb raudteetariif Tallinnale, Rõbinsk-Bologoje raudtee ühendamine Riiaga, mis viimase ja Vene sismaa vahel kaubanduslikku suhtlemist suurendas — seda osalt Tallinna arvel — ja lõppeks Vene üldine tulunduskriis 80.-date aastate lõpul ja 90.-date alul. — 1894. a. tollileping Saksa maaga, jäämurdjate käimapanek („Stadt Reval” — 1895, „Jermak” — 1898) ja veel rida muid väikesemaid asjaolusid mõjusid virgutavalt Tallinna väliskaubandusele, kuid oma kulminatsioonija kõrgusele ei tõusnud see enam kunagi. Ühel elaval tegevusjärgul, 1908—1911, ulatus Tallinna väliskaubanduses läbistikune aastane sissevedu üle 69 miljoni rubla ja väljavedu ligi 21 miljonini, jäädes seega märksa madalamale kui 70.-date aastate lõpul. — Samuti tõusis ka Pärnu kaubandus viimatinimetatud ajajärgul oma haripunktile, kus tema läbikäik tõusis ligi 10 miljoni rublani aastas. 80.-date aastate algusest peale langeb ka selle linna kaubanduslik hiilgeaeg, nagu Tallinnalgi.

Hoolimata tööstuse ja kaubanduse suurest üldisest tõusengust läinud sajandi viimasel kolmandikul ja käesoleva alul, polnud see siiski küllaldane, et anda elatumisvõimalusi kõigile maalt välja tõugatud elementidele, kellest paljud oli sunnitud kodumaalt jäädavalt lahkuma. Kuid suure osa suutis ta siiski

kinni pidada, luues uusi tegevusalasid suurtele inimhulkadele linnades ja alevites.

7. Linnade ja alevite kasvamine.

Rahva väljatõrjumine külast, mida mõjustasid seal valitsevad agraarolud, eriti hoogsalt aga tulunduslikud muutused raharendi ja taludeostu ajajärgul ja samal ajal tööstuse ja kaubanduse arengu tagajärjel laienenud ja paranenud elatumis-olud linnades (vt. II, § 6) soodustasid XIX sajandi viimasel kolmandikul kodumaa linnade ja alevite hoogsat kasvamist. See ei toimunud aga sel ajajärgul mitte alati ühesuguse pinevusega.

Kujuka pildi linnade kasvamisest nimetatud ajajärgul annavad kolme rahvalugemise andmed, mille järele oli rahvaaru

	1871. a.	1881. a.	1897. a.
Tallinnas	33.269	— 50.488	— 64.572
Haapsalus	2.203	— 2.884	— 3.212
Paides	1.718	— 2.000	— 2.507
Rakveres (1874. a.)	3.159	— 3.509	— 5.890
Paldiskis (1874. a.)	837	— 933	— 900
	1867. a.		
Tartus	21.014	— 29.974	— 42.308
Pärnus	9.196	— 12.966	— 12.898
Viljandis	3.092	— 5.325	— 7.659
Võrus	2.114	— 2.697	— 4.152
Kuussaares		3.454	— 4.603

Seega oli neil ajavahemikel rahvaarvu keskmine juurdekasv aastas:

	1871—81	1881—97
Tallinnas	1722	880
Haapsalus	68	20
Paides	28	32
Rakveres (1874—81)	64	34
Paldiskis („)	14	—
Põhja-Eesti linnades	1862	1079

	1867—81	1881—97
Tartus	597	833
Pärnus	251	—
Viljandis	149	145
Võrus	38	91
Kuressaares	—	72
Lõuna-Eesti linnades (ilma Kuressaareta)	1036	1003

Nagu esitatud andmeist näha, oli üldiselt Eesti linnade kasvamine 70.-dail aastail märksa hoogsam kui kahel järgneval aastakümnel. Eriti avaldus see nähtus Tallinna ja Pärnu kasvamises, mis seletatav peasjalikult nende mõlemate sadamalinnade kaubandusliku arengu kujunemisega, mis 70.-dail aastail oli hoogsas tõusujoones, kuid 80.-dail aastail hakkas järsult langema vallandunud tulunduskriisi ja muude tegurite tagajärjel (vt. II, § 6). Ainult Tartu ja vähemaist linnust Rakvere ning Võru avaldasid ka sajandi kahel viimasel aastakümnel hoogsat tõusu oma kasvamises. Tartus oli see mõjustatud otsustavalt tema kui koolilinna seisundist, mitte aga mingist tulunduslikust õit-sengust.

Kriis suuremate kaubalinnade — Tallinna ja Pärnu — kasvamises hakkas aga sajandi lõpul juba tunduvalt pehmenema, küll mitte enam kaubandusliku tõusu, vaid tööstusliku arengu tagajärjel. Asutati siis ju Tallinnas hulk suuremaid tööstuslikke ettevõtteid (vt. II, § 6). Samal ajal sai ka Pärnu omale suurema tselluloosivabriku „Waldhofi” ja kitsarööpalise raudteeühenduse (vt. II, § 5, 6), mis mõjustas selle linna tulunduslikku tõusu.

Peale linnade kasvasid XIX sajandi lõpul ja järgmise alul ka alevid ning tekkis nende hulgas uusigi. Mõned neist võistlesid rahvaarvult juba vähemate linnadegagi, nagu Nuustaku-Otepää, Põltsamaa, Tõrva, Sindi, Jõhvi, Türi, Tapa, mille elanikkude arv ulatus juba üle 2000 igapähele.

Üldiselt on Eesti linnade kasvamise küsimus XIX sajandi viimasel kolmandikul seotud eeskätt Tallinna ja Tartuga, kui kodumaa suuremate asumitega, milles koondus ligi $\frac{3}{4}$ kogu meie linnarahvastikust. Nende linnade kasvamine näitab ka, millist suurt osa ja millises suunas etendas siin s i s s e r ä n d a m i n e. Nii oli 1897. a. rahvalugemise järgi elanikest

	kohalikke	sisserännanuid
Tallinnas	36,5%	63,5%
Tartus	31,5 „	68,5 „

Nii oli linna kasvamisel eelnenud ajajärgul sisserändamine Tartus suuremat osa etendanud kui Tallinnas. Seejuures aga ulatus Tallinna külgetõmbejõu mõju kaugemale kui Tartu oma. Nii oli sisserännanuist esimeses väljastpoolt oma kubermangu 39,0%, teises aga ei ulatunud selliste (väljastpoolt Liivimaad) arv üle 19,5%. Selles nähtuses avaldus selgesti Tallinna kui kaubandus- ja tööstuslinna külgetõmbus, mille mõju ei piirdunud ainult oma kubermangu piiridega, vaid ulatus tugevasti ka väljapoole neid, avaldades eriti rohkesti mõju ka Lõuna-Eesti külale.

Linnade kasvamine XIX sajandi viimasel kolmandikul toimub eeskätt e e s t i e l e m e n d i r o h k e n e m i s e arvel, mida jällegi illustreerivad kujukalt selle ajajärgu rahvalugemiste andmed.

Nii oli kohalikesse suuremaisse rahvustesse kuuluvaid elanikke protsendiliselt:

		1871. a.	1881. a.	1897. a.
Tallinnas	{ eestlasi	51,8	87,6	88,7
	{ sakslasi	34,4	5,8	3,9
	{ venelasi	11,3	4,6	5,1
		1867. a.		
Tartus	{ eestlasi	46,3	55,1	70,8
	{ sakslasi	42,4	35,0	16,7
	{ venelasi	8,9	6,1	6,5

60.-dail aastail ja 70.-date aastate alul on Tallinna ja Tartu rahvastikult ainult pooleldi eesti linnad. Järsk muutus linna rahvuslikus ilmes toimub Tallinnas 70.-dail aastail ja Tartus 80.-dail ja 90.-dail aastail, — nende linnade hoogsama kasvamise aegadel. Neil ajajärgel tõuseb eesti element kummaski linnas rõhuvalt esikohale, millega rööbiti toimub saksa rahvastiku järjekindel kahanemine, kuna vene element 80.-dail ja 90.-dail aastail jääb suhteliselt enam-vähem püsivale tasapinnale. Seejuures ületab eesti rahvastiku absoluutne ja relatiivne suurus Tallinnas tunduvalt selle Tartus. Kui aga sellest hoolimata kuni sajandi lõpuni Tartu püsib eesti rahvuslikus elus esikohal, siis mõjustas seda rida eritegureid (vrd. II, §§ 8, 29).

Eesti elemendi rohkenemisega linnades, eriti Tartus ja Tallinnas, kasvab ka tema ühiskondlik ja tulunduslik erikaal, kuigi üldiselt visalt ja pikka-mööda. Eestlaste kätte jäävad kogu ajajärgul peaasjalikult vähemkvalifitseeritud ja vähemtasutavad tööalad. Nad moodustavad päevatöölise, „mustatöölise”, mitut liiki majateenijate, kojameeste, käskjalgade, toa- ja köögitüdrukute hulga. Ka käsitöös valitsevad nad rõhuvas enamuses just neid alasid, mis ei nõua pikka ja põhjalikku ettevalmistust. Kaubanduse alal kuuluvad eestlased peaasjalikult väikeettevõtjate liiki: nad on suures enamuses pudukaupmehed, vürtspoodnikud ning turukaupmehed. Sellest hoolimata on linnaeestlaste tulunduslik ja sotsiaalne erikaal sajandi lõpul tunduvalt tõusnud. Suur osa käsitöölasi on juba nende käes. Ka on juba rohkesti liikvel eesti kapitali kaubanduses. Samal ajal omavad eestlased juba suuremal määral kinnisvara, kuigi peaasjalikult agulites vähemväärtuslikke esemeid. Ka riigiteenistuses esineb eestlasi rohkel arvul ametnikena, kuigi alamail kohtadel. Samal ajal on ka vabakutselise eesti intelligentsi hulk tõusnud. 70.-dail aastail veel sõna otsesemas mõttes ainult „alama rahvana” esinev eesti element linnades on sajandi lõpul juba rohkesti eristunud ja

omab juba teatavat ühiskondlikku koorekihti, kes suure visadusega edasi tungimas. — Tööstuslik tõuseng sajandi lõpul suurendab hoogsalt ka eesti vabrikuproletariaati, eriti Tallinas, kes uue ühiskondliku jõuna etendab tähtsat osa kogu maa poliitilises arengus.

II. Eesti rahvuslik ärkamine.

8. Eesti rahvusliku ärkamise sotsiaalne kandepind.

Muutuvad tulunduslikud tingimused raharendile siirdumise ja taludeostu arenemise tagajärjel ning teisest küljest samal ajal edenev eesti elemendi rohkenemine linnades tõtsid eesti ühiskonnas esile rahvakihid, kes omasid juba teatavat tulunduslikku iseseisvust. Nende rahvakihtide kandel kujunes rahvuslik ärkamine, mis oli alul enam tundelist laadi, kuid pea kujunes kindlajoonelisemaks rahvuslikuks teadvuseks, mis ei leppinud enam endise orjarahva olukorra ja ideoloogiaga, vaid nõudis rohkemat, püüdes oma aktiivse eneseavaldusega koondata ridu kaugemaleulatuvate rahvuslike sihtide saavutamiseks.

Olulisemaks kandekihiks oli siin talunik, põllumees. Tuginedes oma järk-järgult kasvavale tulunduslikule jõukusele ja 60.-date aastate reformidega loodud olukorrale, võis ta juba kindlamalt ja aktiivsemalt esineda suuremate sotsiaalsete nõudmistega oma seisukorra parandamiseks. Kuna aga need nõudmised olid sihitud eeskätt valitseva ja talurahva arvel eesõigustatud saksa aadli, mõisnikkonna vastu, siis võtsid nad rahvusliku värvingu, kujundades suuremal määral rahvusliku ärkamise sotsiaalse sisu.

Teiseks, kuid märksa nõrgemaks ja kahvatumaks, tulunduslikel muutusil tõusvaks rahvuslikuks kandekihiks oli linnaväikekodanlus, kuhu kuulusid käsitöölised, väikemaja-

omanikud, ametnikud jne. See oli tegevaks elemendiks eesti seltsielu arendamisel linnades, samuti ka ärkamisaegsete rahvuslike ideede levitamisel ja rahvuslike üldürituste toetamisel.

Kõige aktiivsem osa eesti rahvusliku vaimuelu murrangus oli intelligentsil, mis koostus alul peaaegselt rahvakooliõpetajaist. See, mis rahvamassides liikus segase, poolteadliku meeleoluna, kujunes intelligentsi ajus selgeiks mõtteiks ja kindlakujuliseks tahteks. Ärkamisaegse esimese eesti ajalehe toimetajaks oli koolmeister (J. W. Jannsen), ärkamisaegse eestluse kindlama ideoloogia ja sotsiaalpoliitilise programmi arendajaks oli endine keskkooliõpetaja (C. R. Jakobson), ärkamisaegse suurima rahvusliku üldürituse, Eesti Aleksandri Kooli mõtte algatajaks oli koolmeister (J. Adamson) jne. Rahvakooliõpetaja oli tegur, mis kandis rahvuslike ideesid kõige kaugemasse kolgastesse ja pani oma ümbruse liikuma nende teostamiseks.

Üksikute ülalmainitud kihtide osa eesti ärkamisaegses rahvuslikus liikumises illustreerib kujukalt nende osavõtt üldrahvuslikest üritustest, mille kohta olemas arvustikulised andmed. — Eesti rahvustunde äratamise alal väga tähtsal kohal seisva esimese üldise laulupeo tegelaskonnanas (lauljate hulgas), mille liikmete kutse meile teada — koguarvult 789 —, esines

talunikke, põllumehi (nende hulgas ka mõningaid mõisarentnikke)	167	21,2
karjamõisa-omanikke ja literaate	6	0,8
kihelkonnakooliõpetajaid ja kõstmeid	59	7,5
vallakooliõpetajaid	329	41,7
koolmeistrite ja talunikkude poegi	41	5,2
kirjutajaid, tööülevaatajaid jne.	19	2,4
käsitöölisi	69	8,7
töölisi, sulaseid, teenreid	52	6,6
„suuremaid kooliõppijaid“	47	5,9

Ärkamisaegse kõige laiemalt organiseeritud ja kõige populaarsema rahvusliku ürituse — Eesti Aleksandri Kooli jaoks raha-

korjamise — kohalikus tegelaskonnas, abikomiteedes, juhatustes, mille hoogsamal tegevusjärgul (1878) nende liikmete arv oli 246, esines

		0/0
talunikke	77	31,7
kihelkonnakooliõpetajaid ja köstreid	25	10,2
vallakooliõpetajaid	46	18,7
kirikuõpetajaid	3	1,2
vallakirjutajaid	21	8,6
kaupmehi	17	6,9
mõisaametnikke	15	6,2
möldreid ja kõrtsmikke	9	3,7
käsitöölisi	2	0,8

Ärkamisaegse kõige rohkearvilisema rahvusliku organisatsiooni — Eesti Kirjameeste Seltsi — liikmeteks oli ajajärgul (1882. a.), kus viimaste arv oli tõusnud pea oma haripunktile (1118):

		0/0
talunikke	227	20,3
mõisapidajaid	21	1,9
rahvakooliõpetajaid (+ köstrid)	276	24,7
kõrgema haridusega kutsetest	50	4,5
üliõpilasi	26	2,3
vallakirjutajaid	27	2,4
kaupmehi	68	6,2
ametnikke	33	2,9
möldreid ja kõrtsmikke	32	2,9
käsitöölisi	50	4,5
tööstus- ja äriettevõtete omanikke ja juhatajaid	21	1,9

Need arvud esimese eesti üldise laulupeo ning Eesti Aleksandri Kooli abikomiteede tegelaskonna ja Eesti Kirjameeste Seltsi liikmetekogu sotsiaalse koosseisu kohta kajastavad väga selgelt ärkamisaegse ühiskonna erikihtide osa tolleaegseis eesti rahvuslikes kultuuriüritusis. Nii esimese laulupeo tegelaskonnas kui Eesti Kirjameeste Seltsi liikmetekogus on arvuliselt esikohal rahvakooliõpetajad. Suur on nende hulk ka Eesti Aleksandri Kooli abikomiteede juhatustis, kus nad võistlevad esimese koha pärast talunikkudega (talunikke 31,7

protsenti, kihelkonna- ja vallakooliõpetajaid kokku 28,9%). See rahvakooliõpetajate osavõtu rohkus ärkamisaegseist rahvuslikest ettevõttest on seda tähelepanuväärsem, et nad ei kujundanud kaugeltki kõige arvukamat ühiskonnakihti. Vaimustatud ja teovõimsast idealismist kantuna oli rahvakooliõpetaja kõigi suuremate rahvuslike ettevõtete aktiivseks agendiks. Eesti rahvuslikku ärkamist kandva kihina arvuliselt teisel, osalt esimesel kohal oli talunik. Temale järgnes rida mitmesuguseid peaaesjalikult linnaväikekodanluse kuuluvaid kihte. Nende osa, mis alul oli väike, tõusis ajajooksul märgatavalt, ühenduses linnade kasvamisega ja neis eesti elemendi suurenemisega. Rahvusliku ärkamise peamiseks kandejõuks jäi ikkagi kogu aja kestel eesti küla. Temale toetusid kõik rahvuslikud suuretted; tema seisukohalt sõnastati kogu aja järgu ideoloogia; tema, eeskätt talunikudekihi huvid olid aluseks ka ärkamisaegsele poliitilisele rahvusprogrammile.

Geograafiliselt oli eesti rahvusliku ärkamise peamiseks kandealaks Lõuna-Eesti, eriti Viljandimaa. Kujunes ju Lõuna-Eesti talurahva tulunduslik areng märksa soodsamais tingimuses: siin oli linakasvatus andnud taludele suuri sissetulekuid, siin oli raharendile siirdumine arenenud varemini ja pinevamalt kui Põhja-Eestis jne. (vt. II, § 2). See talurahva tulunduslik tõus ei jäänud mõjuta ka rahvuslikule liikumisele. Lõuna-Eestis algatati ja teostati enamik suuremaid ja vähemaids rahvuslike ettevõtteid. Siin ilmusid mõjukamad ärkamisaegsed eesti ajalehed „Perno Postimees” (Pärnus), „Eesti Postimees” (Tartus), „Sakala” (Viljandis), korraldati esimene eesti üldlaulupidu (Tartus), algatati Eesti Aleksandri Kooli mõte (Viljandimaal) ja juhiti üleestilist tööd selle teostamiseks, pandi käima Eesti Kirjameeste Selts (Tartus), anti algus eesti näitemängule (Tartus), asutati esimesed eesti põllumeesteseltsid (Tartus, Viljandis, Pärnus) jne. Lõuna-Eesti oli ka alaks, kus koostati eesti ärkamisaegne ideoloogia ja poliitiliste nõudmiste programm ning

astuti aktiivseid samme selle teostamiseks ja kus alati oli virgel suurem või vähem elevus kõigis rahvuslikes päevaküsimusis. Põhja-Eesti seevastu etendas osa kaasaegse või hilisema järelkääjana Lõuna-Eesti algatusile. Suuremaks rahvusliku värvinguga ettevõtteks, mille keskkohal Põhja-Eestis (Tallinnas), oli ainult Eesti kaubalaevaseelts „Linda”.

Lõuna- ja Põhja-Eesti ning nende erimaakondade osavõttu ärkamisaegsest rahvuslikust liikumisest illustreerib teataval määral kümne esimese aasta jooksul Eesti Aleksandri Kooli heaks toime pandud korjanduste eripinevus, kusjuures ka selgesti ilmestub erimaakondade talurahvastiku jõukuse aste. 1871.—1880. a. korjati nimetatud kooli jaoks maakondadest (linnad välja jäetud) iga elaniku kohta keskmiselt:

Lõuna-Eestis.		Põhja-Eestis.	
Viljandimaal	10,6 kop.	Järvamaal	4,1 kop.
Pärnumaal	4,4 „	Harjumaal	2,1 „
Tartumaal	3,9 „	Virumaal	1,9 „
Võrumaal	3,6 „	Läänemaal	1,0 „
Saaremaal	0,4 „		

Keskmiselt korjati iga maaelaniku kohta Lõuna-Eestis 4,9 kop, Põhja-Eestis 2,1 kop. Kui Lõuna-Eesti korjanduste keskmise arvutamisel välja jätta eritingimused asuv Saaremaa, tuleb siin keskmiselt iga maaelaniku kohta 5,4 kop.

9. Kooliolude areng.

Paranevate tulundusolude kõrval, mis kohendasid pinna eesti rahvuslikule ärkamisele, arenesid samas suunas ka kooliolud, mille parandamisele asuti kavakindlamalt 50.-dail aastail (vt. I, § 62). Rahvusliku ärkamise arengule oli eriti oluline rahvakooliolude tõus. Kuigi õpetus maarahvakoolis 70.-date aastateni piirdus pea ainult lihtsa kirjaoskuse levitamisega, oli seegi oluline. Sest seega avardati teed kirjandusele ja ajakirjandusele ning nende mõju avaldamisele rahvale. Samuti oli laiem kirjaoskus tarvilikuks eelduseks mitmesuguste rahvuslike kultuuriürituste arenemisele.

Koolide arvu hoogsa suurendamisega tehti kirjaoskuse omandamine märksa kergemaks. Seda arengut kajastavad kujukalt järgmised arvud:

Liivimaal (ühes Läti osaga) oli

1856. a.	102 kihelkonnakooli	521 vallakooli	23.239 õpilasega
1871/72. a.	109 „	867 „	57.784 „ ¹
1881/82. a.	126 „	959 „	41.184 „

Uusi koolimaju ehitati Liivimaal 1861.—1870. a.: 263, 1871.—1880. aastani: 431.

Eestimaal oli

1858. a.	202 kooli	7.000 õpilasega
1867/68. a.	388 „	21.944 „
1880. a.	13 kihelkonnakooli	517 vallakooli

Koolivõrgu tihenemine, mis soodustas talurahvastikus kirjaoskuse levimist, oli rahvuslikule liikumisele ja kultuuritööle tähtis ka seega, et ta suurendas rahvakooliõpetajate näol kohalikkude kultuuritegelaste hulka ja lõi rea uusi kultuurilisi keskusi ja agente, mille kaudu ärkamisaegsed ideed kandusid rahvamassidesse.

Rööbiti koolidehulga suurenemisega paranes neis ka õpetamine. Juba 50.-dail aastail võeti vallakoolide õppekavasse ka kirjutamine ja arvutamine (kihelkonnakoolides õpetati neid juba ammu varemini). Kuigi nende õpetamine toimus alul võrdlemisi visalt, oli siin siiski märgata silmanähtavat edu. Nii õppis näiteks Liivimaa mandri Eesti osas maal kõigist kooliealistest lastest 1861. a. kirjutamist 12,9%, arvutamist 10,7%, 1871. a. aga olid vastavad arvud juba 36,3% (kirjutamist) ja 33,3% (arvutamist).

70.-dail aastail laiendati maakoolide õppekavasid veelgi ja üsna ajakohaselt. Muu seas võeti vallakoolide õppekavasse ka maateadus, millise aine õpetamine aitas õpilaste silmaringi tunduvalt laiendada. Tagajärjekas oli ka vajaliku kooli-

¹ Siin hulgas esinevad ka n.n. kordusõpilased, s. o. kes pärast koolikursuse lõpetamist kuni leerimineeni käisid teatavil päevil või nädalail varemini koolis õpitut „kordamas“.

kirjanduse soetamine. Nii ilmus 1852—1862 kirikuõpetaja Schwartzi algatusel seitsmejaoline „Koli-ramat” maa-koolidele ilmalikkude õppeainete kohta, nagu õigekirjutus, arvutamine, looduslugu, tervisnoid, geograafia, füüsika ja üldajalugu. 70.-dail aastail suurenes kooliraamatute arv tunduvalt, mille eest eriti hoolitses Eesti Kirjameeste Selts.

Nende väliste eelduste kõrval paranesid maarahvakooli olud 50.—70.-dail aastail ka kooliõpetajate koosseisult. Rida asutatud seminare (vt. I, § 62) andis juba paremini ette valmistatud haridustegelasi, kes teotsesid viljakamalt nii oma otseste ülesannete kallal koolitöös, ning olles laiema silmaringiga, mõjustasid äratavalt kogu oma ümbrust. Seminaridest tuli kooliõpetajaid eeskätt kihelkonnakoolidesse, mille õpilastest sai hiljemini suur osa kooliõpetajaiks vallakoolides. Samal ajal teostatud rahvakooliõpetajate palgaloode parandamine, mis üldiselt jäid küll viletsaiks, võimaldas siiski neil anduda agaramalt nii oma koolitööle kui ka vabaharidustööle.

Arenevate kooliolude ja muidugi ka kasvava jõukuse mõjul hakkas rahvas ka omalt poolt hindama kõrgemalt koolihariduse tähtsust. Seda iseloomustab eriti suurenev tung kihelkonnakoolidesse. Nii oli Liivimaa Eesti osas 1871. a. 40 kihelkonnakoolis õpilasi 654 poeg- ja 30 tütarlast, 1877./78. a. aga õppis 46 kihelkonnakoolis juba 1239 poeg- ja 232 tütarlast.

Samuti pingutati jõudu, et oma lastele haridust anda linnas, eriti kreiskoolis ja gümnaasiumes. Neis koolis, mis jäid venestamisaegse koolireformini üldiselt endistele alustele, suurenes 60.-dail ja 70.-dail aastail eesti õpilaste arv märgatavalt, hiljemini veel intensiivsemalt. Uute koolitüüpidenä, mis ka eestlaste poolt leidsid rohket kasutamist, tulid juurde n. n. linnakoolid. Nii muudeti 1873. a. Tallinnas kaks vene algkooli venekeelseks kolmeklassiliseks linnakooliks. Tartus tehti 1877. a. vene algkoolist neljaklassiline

linnakool. Ka asutati 70.-dail aastail rida teisigi venekeelseid koole: 1874. aastal Tallinnas tütarlaste progümnaasium, mis 1881. a. muudeti 7-klassiliseks naisgümnaasiumiks, Narvas 1875. a. poeglaste progümnaasium — muudeti 1881. a. gümnaasiumiks, Tartus 1877. a. vene õppekeelega kooliõpetajate seminar. Asutatud venekeelsed koolid olid teatavaks vastu-kaaluks saksakeelseile ja saksastava tendentsiga koolidele.

Ärkamisaja lõpu poole tekkis ka mõni eestlaste asutatud erakool. 80.-date aastate alul avas Lilli Suburg Pärnus tütarlaste-kooli, mis viidi hiljemini Viljandi üle. Seal tarvitati õppekeelena ka eesti keelt. 1883. a. asutas Hugo Treffner Tartus eragümnaasiumi, mis pärast eesti haridusioos etendas silmapaistvat osa. Oma õppekeele ja kava pool-est ei erinenud see kool vastavaist avalikest koolest milleski, küll aga võis siin vabamalt areneda eesti rahvuslik vaim.

Saksluse vaimus töötavad ja selle mõju all olevad koolid etendasid eestlaste ümberrahvustamise, saksastamise alal väga suurt osa. Eriti suurenes see, kui talupoegade tulundusliku jõukuse kasvamise, taludeostu ajajärgul maalapsi ikka suuremal määral valgus linnakoolesse. Seepärast oli eestikeelse rahvusliku kooli loomine üks ajajärgu põlevamaid küsimusi. Seda vajadust tundis ärganud eestlus väga selgesti ja laialiselt ning selle teostamiseks algutati muu seas Eesti Aleksandri Kooli asutamise mõte, mis kutsus esile populaarse ja laiaulatusliku liikumise (vt. II, § 14).

10. Kirjandus rahvusliku äratajana ja kasvatajana.

Rahva aineliste elutingimuste paranemine, kirjaoskuse tõus ja üldse vaimliste huvide virgumine olid soodustavaiks eeldusiks eestikeelse trükisõna suurenevale levimisele. Selle tõusu oli märgata juba 50.-dail ja 60.-dail aastail. Nii ilmus trükis eestikeelseid raamatuid ja brošüüre 1848—1855 (Õpetatud Eesti Seltsi kataloogi järele) 225, keskmiselt 32 aastas;

1856—1863 oli nende arv tõusnud juba 366-ni, keskmiselt 48 aastas. Hiljemini jätkus see tõus veel tihedamalt. Nii näiteks ilmus 1883—84 keskmiselt 156 eestikeelset raamatut aastas.

Enamiku tolaeagsel raamatuturul kujundas vaimulik kirjandus, mis rahvusliku ärkamise arendamise suhtes ei tulnud palju arvesse. Ilmaliku kirjanduse hulgas oli 50.-dail aastail ja 60.-date alul esikohal kalender (nii ilmus neid näiteks 1848—1863 ligemale sada), mis rahvaraamatuna ja teadmiste populariseerijana ning levitajana etendas tolaeagses eesti haridusloos silmapaistvat osa. Kalendrite kõrval hakkas eriti tihenema mitmet laadi jutustuste ja siis ka õppe- ja populaarteaduslike raamatute hulk.

Rahvuslikuks äratajaks ja kasvatajaks sõna otsesemas mõttes oli ilukirjandus. Seni kui selle arendajaks olid üksikud rahvasõbrad, peaaesjalikult vaimulikud mehed, kes halastuse ja kaastunde pärast kirjutasid ja trükkis avaldasid „armsale maarahvale” kõiksugu „pühapäeva vahelugemisi” ja jutustusi „ajaviiteks peerutule valgusel”, puudus ilukirjandusel rahvuslikult äratav ja kasvatav osa. Niisugune olukord püsis üldiselt XIX sajandi keskpaigani, kuigi enne seda olid esinenud juba Kr. J. Peterson, O. W. Masing ja Fr. R. Fählmann, kelle ilukirjanduslikus toodangus avaldub juba rahvuspärasem elukäsitus ja uueaegsem hingeelu. Sajandi keskpaiku hakkab tõusma juba suuremal määral kirjanikke eesti ühiskonnast, kes mitmekordselt tugevamini seotud selle ümbrusega, milles nad teotsevad ja millele nad kirjutavad, kui endised võõrast rahvusest tegelased, kes samal ajal eesti kirjandusest pea täiesti kaovad. Kuigi ka ärkamisaegne eesti ilukirjandus jääb väga tugevalt saksa mõju alla, on ta siiski märksa rahvuslikum ja kindlalt ühenduses rahvaeluga ning mõjustab seda tunduvalt.

Kõige jõulisema kirjandusliku tõuke rahvuslikuks virgumiseks andis rahvaluule alusel Fr. R. Kreutzwaldi koostatud „Kalevipoeg”, mis ilmus eesti-saksakeelse väljaandena Õpetatud Eesti Seltsi kirjastusel 1857—1862 ja rahvale mää-

ratud eestikeelse väljaandena 1862. a. See teos, mis eesti kirjanduses alustas uue ajajärgu, oli ka rahvuspedagoogiliselt ülisuure mõjuga. Kujutades eestlaste kui ühise iseseisva rahvuse minevikuromantikast, sisendas ta senistesse rahvuslikult uinuvaisse teoorjadesse hoogsat rahvustunnet, virgutades neid oma mineviku iseseisvusega teadlikule rahvuslikule elule ja julgustas tegudele rahvusliku oleviku ja tuleviku loomiseks.

„Kalevipoja” kõrval oli eestlaste rahvustunde hoogsamaks kirjanduslikuks virgutajaks eesti ärkamisaegne lüürika, mida kultiveerisid ajajärgu silmapaistvamad poeedid Fr. R. Kreutzwald, L. Koidula, Fr. Kuhlbars, M. Weske, A. Reinwald. Nende toodangu üheks tugevamaks ja mõjukamaks küljeks oli romantiline isamaaluule, tõsitundeline ja jõurikas. Nende lauluaineteks oli rohkel määral eesti rahva muistne õnneaeg, sellele järgnev pikk orjaöö, pääsemine sellest, rahva noor priius, rahvuslikud edusammud jne. Nii oma ainetelt kui käsituselt mõjutas kogu see luuleliik hoogsalt optimistlikku rahvuslikku tõusumeeleolu ja ärkava rahvusluse tundelist külge.

Samas suunas mõjus ka tolleaegne jutustav proosa ning näitekirjandus. Ka jutukirjanikuna viljakalt teotseenud J. W. Jannsen, kelle ilukirjanduslikus toodangus moodustasid enamiku suure jutustamisanniga kirjutatud õpetlikud ja lõbusad külajutud, mis kasvasid rahvas lugemishimu ja avardasid tema silmaringi, avaldas ka rahvusliku tendentsiga jutustusi, milles kõneldi eesti talupoja tulunduslikust ja vaimlikust edasijõudmisest ning õhutati ka seega seda nähtust peaaesjalikult ärkamisaegses külas. Sama suunda arendas ka rida nooremaid kirjanikke, kelle toodangus kajastus ja leidis põhjendust see suur muutus, mida elas läbi ärkamisaegne eesti ühiskond. Siia kuuluvad L. Koidula jutustused ja näidendid, mille peateemideks on eesti küla oma mitmesuguste elunähtustega ja osalt Eesti linngi. Otseselt rahvusliku iseteadvuse tõstmise sihiga ilmus C. R. Jakobsonilt näidend „Arthur ja Anna”, milles püütakse rõhutada inimese väärtust seisusele ja rahvu-

sele vaatamata, esitatakse seega oluline motiiv tol ajal kujunevast rahvusideoloogiast.

Selgemini ja kujukamalt, kui kellelgi teisel, kajastuvad ärkamisaja ideed, tollaegse talupojakihi vaimlikud ja tulunduslikud püüdmised Jakob Pärni kirjatöodes. Ajajärgu juhtmotiiv „oma tuba, oma luba” leiab Pärnis teadlikuma ilukirjandusliku väljendaja. Jõukust ja haridust oli eesti talupojal vaja, et tulunduslikult ja ühiskondlikult iseseisvaks saada. Talurentniku ideaaliks maalitakse päriskohta, „oma toa” omandamine, kus siis „oma loa” järele võib talitada. „Oma tuba on püha koht ja oma luba jumalik olemine selle sees,” — lausub Pärn. — Küla kõrval esineb Pärni jutustusis ka ärkamisaja eesti linnakodanlus oma ideede ja ideaalidega. Ise ärkava ühiskonna mõjustatud, oli kirjandus temas käärivate tunnete koondajaks ja väljendajaks, temas tärkavate ideede ja ideaalide teadlikuks arendajaks. Need, avaldatud trükisõnas, kandusid laiali ka mahajäänud kolgastesse, andes kaudselt ja otseselt tõuget ja hoogu rahvustunde ärkamiseks ja rahvuslikuks teotsemiseks.

11. Ajakirjandus. J. W. Jannsen.

Kuigi juba enne XIX sajandi 50.-daid aastaid oli tehtud mitu katset soetada eestikeelset ajakirjandust, polnud neil katseil püsivamaid tagajärgi ega tule need käimapandud ajalehed rahvuslikele äratajatena ka sugugi arvesse. Nii oli lugu A. W. Hupeli arstiteadusliku sisuga ajakirjaga (1766) ning Põlva kirikuõpetaja Oldekopi ja Kanepi praost v. Rothi „Tartoma rahva Näddali-Lehega” (1806), samuti ka Äksi kirikuõpetaja O. W. Masingi „Marahva Näddala-Lehega”, mis ilmus küll juba pikemat aega (1821—1823 ja 1825).

Püsiva aluse eesti ajakirjandusele, millel eesti ärkamisloos on silmapaistev koht, pani J. W. J a n n s e n (1819—1890). Juba Väändras kooliõpetajaks olles palus ta kaks korda valitsus-

võimudelt luba ajalehte välja anda, millele aga sai eitava vastuse. Teataval määral ajalehe aseainena hakkas Jannsen 1848. a. välja andma „Sannumetojat”, mis ilmus aastaraamatuna seitsmes andes, sisaldades „uut ja vana maarahvale rõõmuks ja õpetuseks”, jutustusi ja populaarteaduslikke palasid. Aleksander II vabameelsema valitsuse aja alul sai Pärnus trükikoja omanik F. W. Borm loa ajalehe väljaandmiseks ja Jannsen asus kooliõpetaja ameti kõrval selle toimetajaks. Leht, mille esimene number tuli välja 5. VI 1857, hakkas ilmuma kord nädalas nime all „Perno Postimees”. Kuu aega hiljem hakkas ilmuma Tartus teine eestikeelne nädalaleht „Tallorahva Postimees” Tartu-Maarja koguduse õpetaja A. H. Willigerode toimetusel ja trükikojaomaniku H. Laakmanni väljaandel. Jannseni ajaleht oli oma aja kohta hästi toimetatud, kusjuures suurt osa etendas toimetaja äärmiselt rahvalik, lihtne ja piltlik jutustamisviis. Mõne aasta järel tõusis lehelugejate arv üle 2000-de, oma aja kohta silmapaistev hulk. Kuna Jannsen oma ajalehe pea üksi täis kirjutas, oli Willigerode „Tallorahva Postimehel” üle 30-ne haritud kaastöölise, nende hulgas rohkesti kirikuõpetajaid. Sellest hoolimata aga oli selle lehe sisu kehv, toonilt ebarahvapärane, keel vaevaline, nii et „Tallorahva Postimees” läks hingusele 1860. a., pärast seda kui teda olid toimetanud veel paar teist kirikuõpetajat.

Aineliste raskuste tõttu kolis J. W. Jannsen Tartusse, kus 1864. a. jaanuaris hakkas välja andma uut nädalalehte „Eesti Postimees”, mis tõusis varsti heale järjele, jäädes pea 70.-date aastate lõpuni esikohale eesti ajakirjanduses. Pealehe kaasannetena ja ka iseseisvalt hakkas ilmuma „Eesti Postimehe Juttutubba” (1 kord nädalas), „Eesti Missionär” (iga kahe nädala tagant) ja viimase asemel 1869. a.-st peale „Eesti Põllumees”. „Eesti Postimehe” kõrval langeb „Perno Postimees” varsti tähtsusetuks kohalikuks leheks.

J. W. Jannseni toimetatud ajalehtedel oli eesti rahvusliku äratamise ja kasvatamise alal väga silmapaistev osa. Juba

algusest peale oli tähendusrikas, et Jannsen hakkas ajakirjanduses esmakordselt kõnelema „e e s t i r a h v a l e”, kuna seni viimase asemel esines ikka „maarahvas”. Küll puudus Jannsenil kindlam ja selgem rahvuspoliitiline programm, kuid ta tõmbas siiski meie rahvusluse ideoloogias ja rahvusliku teotsemise alal esimesed põhilised jooned, mis arenevas rahvuslikus liikumises mõjusid äratavalt ja kasvatavalt.

Jannsen nägi õieti, et tema ajal eesti rahvusliku ja kultuurilise arengu aluseks, selle põhikihiks võis olla ainult t a l u p o e g külas. Sellest lähtudes otsib ta teid, kuidas selle talupoja silmaringi laiendada. Ta soovitab asutada seltse, et „Eesti pime tuba valgemaks läheks”, astub emakeele õpetuse eest välja, soovides, et „selge eesti keel enne selget saksa keelt pingi alla ei kukuks”, paneb suuremat rõhku rahva haridusolude korraldamisele, eriti aga naisterahva hariduse tõstmisele. Samal ajal peab Jannsen väga tähtsaks talurahva kogukondlikku omavalitsust ja püüab eriti peale uue vallakogukonna-seaduse maksmapanekut virgutada vallategelasi tööle, annab neile nõu ja näpunäiteid.

Eesti rahva tulendusliku edenemise eelduste puhul on Jannsen kogu oma ajakirjandusliku tegevuse kestel kindlal veendel, et selleks on tarvilik talupoja kindlam ühendusmaaga. „Ilma põlluta on Eesti rahvas iga keelega ilma põhjata, ja seda ei peaks iial silmast kaotama,” lausub ta (1863). Talumaade pärieksostmist peab Jannsen üheks tähtsamaks ajajärgu ülesandeks: kiidab ja soovitab seda ning toob selle kohta meeleldi sõnumeid. Ühenduses maadeostmisega soovitab ta ka põllutulunduse tõstmist, avaldab selleks õpetlikke kirjatöid ja annab tarvilikke juhatusi.

Kandes oma ajalehtedes vähehaaval kivikesi omaaegsesse eesti rahvuslikku ideoloogiasse, ei a s u J a n n s e n k a v a k i n d l a s s e j a o t s e s e s s e v ö i t l u s s e v a l i t s e v a ü h i s k o n d l i k u k o r r a v a s t u, mis võimuloleva aadli, kiriku ja riigivalitsuse huvides hoiab eesti rahvuslikku arengut

nii paljude kammitsatega kinni. Jannseni alaliseks juhtivaks sihtjooneks jääb püüd rahulikul teel rahva haridust tõsta ja tema elutingimusi parandada. Kõik, mida sel alal võidi saavutada, pidi Jannseni arvates „hea ülemate ja vanemate armust tulema”. Selleks oli tarvis sõpruses elada kiriku, mõisniku ja riigivalitsusega. See lähtekoht oli mitme teguri mõjustatud: Jannseni isiklikust minevikust, kus puudusid kokkupõrked mõisnikkudega, tema kiriklik-usulisest haridusest, tema rahuarmastavast iseloomust ja väga rohkel määral selle ühiskondliku kandepinna mannetusest, millele Jannsen ajalehetoimetajana toetus ja mis oli eriti tunduv tema ajakirjandusliku tegevuse algjärgul. Ajajooksul kasvas selle ühiskondliku kandepinna, eriti talunikkudekihi jõud ja ühtlasi suurenes tema nõudlikkus: kasvas vajadus radikaalsema programmi ja taktika järele. Jannsen ei haaranud sellest kinni, jäi oma ajalehega alalhoidliku voolu häälekandjaks. Ajajärgu ühiskondlik-politiline radikalism otsis eneseavaldamiseks teisi teid.

12. Ärkamisaegse eestluse esimesed reformide nõutamised.

Kuna ajakirjanduse ja kirjanduse virgutatud ning õhutatud eesti rahvuslik ärkamine oli alul eeskätt üldhariduslikku ja kirjanduslikku laadi, ilma kindlama poliitilise ja sotsiaalse ilmeta, tärkas viimane üsna pea rahvamassides endis, osalt algjõuliselt, osalt Peterburi eesti ja läti haritlaste poolt keiser Aleksander II aegse vabameelsuse õhkkonnas algatatuna.

Peterburis oli 60.-date aastate alul juba agaralt tegevuses läti rahvuslaste rühm C. Waldemariga eesotsas. See andis siin välja ka oma ajalehte „Peterburgas Awises”, mis avaramais tsensuurioludes, vabana balti-saksa surve alt tegi hoogsamat rahvuslikku virgutustööd ja ajas käremeelsemat poliitikat, kui see oli võimalik kodumaal. Selle rühma tegelasilt, eriti selle juhilt, said rahvuslikku äratust ka rida Peterburis

elavaid eestlasi. Nende „rahvasõprade ehk Peterburi patriootide” keskel tõusis kõige silmapaistvamale kohale maalikunstnik Johann Köler (1826—1899), kes oli kauemat aega Vene pealinnas elanud ja peale mitmeaastast välismail viibimist 1862. a. gsisel sinna jälle tagasi jõudnud.

Eesti „Peterburi patriootide” käre meelsema tegevuskava kujunemist soodustas rida tegureid. Kõige pealt oli siin suur mõju vabameelseil poliitilistel vaadtel, mis Vene pealinnas Aleksander II valitsusaja alul olid võidule pääsenud. Seejuures oli osa mõjukaist poliitilisist ringkondadest pealegi saksavaenulised. Sellest kõigest saadi õhust ja julgustust. Samal ajal oli teostunud vene talurahva pärisorjusest vabastumine (1861), mille järel see asetus maa-küsimuses ja oma kogukondliku omavalitsuse ja kohtu korralduses märksa avaramaisse tingimustesse, kui need olid Baltimaade talupoegadel. See virgutab nõudma ka eesti talupoegadele lahedamaid elutingimusi. Ja lõppeks oli eesti talurahvas ise areneva raharendi ja taludeostu tagajärjel saamas tulunduslikult iseseisvamaks. Seega kujunes ka nõudlikumale poliitikal juba tugevam kandekiht. Oma radikaalsemate vaadete elluviimiseks püüdsid „Peterburi patriootid” organiseeruda, kavatsesid ka ajalehte hakata välja andma, mis aga ei teostunud, peaasjalikult sündsä toimetaja puudumisel. Samal ajal kasvas ka alatasa opositsioon kiriku- ja saksasõbralise ning ühiskondlik-politiliselt alalhoidliku J. W. Jannseni, tolleaegse mõjukama ajalehemehe vastu. Rahvalt nõuti kindlajoonelismat isetegevust, energilisemat eneseavaldust. Muu seas peeti vajalikuks, et talupojad ise oma algatusel nõuaksid tarvilikke reforme. Selle sammu otstarbekohasust oli valitsevaistki ringkondadest Peterburi „rahvasõpradele” märgata antud. Selle seisukoha tegid viimased teatavaks ka oma suguvendadele kodusmaal.

Samal ajal kujunes ka eesti talupoegade endi keskel rahulolematu s maksva olukorra puhul aktiivsemaks.

Tulunduslikult edenev talunikkudekiht nõudis nüüd energilisemalt ka sotsiaalsete ja poliitiliste õiguste avardamist, ühtlasi ka talurahva tulundusliku arengu aluste laiendamist. Nende nõuete terav ots oli sihitud maksva aadlivõimu vastu. Nagu korduvalt varemgi võitluses sel alal otsis talurahvas nüüdki omale tuge ja liitlast Vene riigivõimus. Kuna viimane oli alles hiljuti võrdlemisi laiajooneliselt avardanud 25-miljonilise vene talurahva elu aluseid, siis andis seegi omalt poolt hoogu mõttele esitada oma soovid vajalikkude reformide kohta otseselt keisrile. Nii ühtusid siin päevapoliitilises taktikas talurahva enese ärksama osa ja „Peterburi patriootide” seisukohad täielikult.

Kohal arenes liikumine kõige esmalt ja hoogsamalt Eesti jõukamas maakonnas — Viljandimaal. Agaramaiks eestvõtjajaks olid *Holstre* tegelased, kes olid erksamaid ja agaramaid mehi kogu tollaegses eesti talurahvas ja kel oli ühtlasi rohkesti tutvus-, sõprus- ja sugulussidemeid ka pealinna eesti haritlastega. *Holstre* oli kroonuvald, mille talupoegadel tuli kannatada mitmesugust ülekohtu kohaliku mõisarentniku poolt, kes pani kinni kaks valla põlist veskit, linalootised teoorjuse alla jne. Selle mõisniku omavoli vastu otsiti mitmekordselt abi vastavaiilt kõrgemalt võimudelt Riias ja Peterburis. Peale kohalikkude hädade vastu võitlemise asuti *Holstres* varsti tegevusse ka rahva üldiste õiguste laiendamiseks. Liikumise eesotsas olid siin vennad Petersonid, Adam ja Peeter (üliõpilane), kellel üks vend Jaak Peterburis elas. Nende kõrval tõusid silmapaistvale kohale koolmeister Jaan Adamson, Eesti Aleksandri Kooli mõtte tollaegne agaram õhutaja, ja noor taluperemees Hain Henno.

Vendade Petersonide eestvõttel läkitati Viljandimaalt üksikuist kogukondadest 1864. a. suvel kolm palvekirja keisri nimele. Saadikud ei pääsenud otseselt keisri ette, vaid pidid oma soovid esitama tiibadjutantidele. Pärast saadikute tagasi jõudmist kodumaale hakkasid kohalikud ametvõimud neid mit-

meti kimbutama. Osa neist vangistati, nende hulgas ka vennad Petersonid, kellest Peeter heideti Tartu ülikoolist välja ja anti kriminaalkohtu kätte.

Suureks toeks oli viljandimaalastele nende õiguste nõutamisel Peterburis elav Johann Köler, kes ise Viljandimaalt pärit. Ta oli viibinud 1863. a. suvel Eestimaal rahvatüüpe maalides ning oli lähemalt tutvunud kohaliku talurahva elukorraga, mis oma raskusega oli jätnud temasse sügava mulje ning teda rohkesti virgutanud eesti rahvuslikule tööle. Viljandimaa talupoegade saadikute Peterburis viibimisel 1864. a. kevadel oli nende ühisel nõutlemisel pealinna „rahvasõpradega” jõutud otsusele, et on tarvis saata keisrile eesti rahva üldiste hädade valgustamiseks palvekiri võimalikult rohkete allkirjadega, mille suurem kogu talurahva saadikuid ära annaks keisrile enesele. Asja õhutamiseks sõitis Köler 1864. a. suvel oma isatalusse Vastemõisa, kus siis tema osavõtul ära peeti ümbuskonna ärksamate talupoegade ja kooliõpetajate salakoosolek, kus otsustati lõplikult saata keisrile pikem märgukiri eesti rahva seisukorrast suurema saatkonna kaudu ja kus vastu võeti märgukirja tähtsamad punktid. Märgukirja koostamine, allkirjade korjamine ja saatkonna organiseerimine jäi Adam Petersoni hoolde, mis oli tol ajal äärmiselt raske ja hädaohtlik ülesanne.

Eesti talupoegade üldpalvekiri sisaldas valmil kujul ülevaatliku kirjelduse Liivimaal talurahva suhtes valitsevaist pahedest ja esitas maksva olukorra muutmiseks rea soove, mida oli väljendatud varemingi keisri nimele antud palvekirjades. Tulunduslikul alal paluti rendi- ja maahinna sunduslikku normimist, teoorjuse lõpetamist ja taludele vajaliku metsa- ja soomaa juurdeandmist. Talurahva omavalituse ja kohtukorralduse puhul sooviti, et kogukonnad ja valla-kohtud vabastataks mõisnikkude eestkoste alt, et eeloleva kohtureformiga antaks talurahvale samasugused õigused, nagu teistelgi seisustel, et ametasutis tarvitataks ka kirjalikul asja-

ajamisel eesti keelt ja et selles keeles avaldataks ka kõik ametlikud teadaanded rahvale. Ka paluti kaitset talupoegade tõlkidele ja asjaajajaile, eriti vendadele Petersonidele. Ja lõppeks sooviti, et ihunuhtluse tarvitamist piirataks ja see lõppeks hoopis ära kaotataks. Haridusolude alal paluti, et kirikuõpetajaid ei määrataks ametisse koguduse nõusolekuta, et vallakoolid võetaks haridusministeeriumi alla ja et neis hakataks õpetama ka vene keelt ning et eesti keeles lubataks trükkida ka seda, mis tsensori poolt lubatud saksa ja vene keeles. Viimase soovina paluti keisrit määrata esitatud nõudmiste ja üldse eestlaste elujärje parandamiseks vajalikkude reformide harutamiseks erikomisjon, mis koostuks ainult vene kõrgemaist ametnikest. — Seega olid selles dokumendis süstemaatiliselt kokku võetud olulisemad päevapolitilised nõudmised, mis seisid rahvuslikult ärganud eestluse programmis enne teoorjuse-aja lõpu reformisid.

Sellele üldpalvekirjale suudeti koguda 251 allkirja, mis olid antud Viljandi-, Pärnu- ja Tartumaa 24 kogukonna nimel, mille meeshingede koguarv oli 15.263. 17 eesti talupojast koostuv saatkond, mis esitas selle märgukirja ja peale selle veel 95 eripalvekirja, võeti keisri poolt vastu Tsarskoje Seloos 9. XI. 1864. Pärast vastuvõttu pidid saadikud viibima veel mõnda aega Peterburis, kus neilt täiendavaid seletusi nõuti. Ootamata arreteeriti varsti saatkonna silmapaistvam liige ja tõlk Adam Peterson ja saadeti vangina Riiga, kus vabastati alles senati otsusel järgmise aasta oktoobris. Hiljemini tõseti tema vastu kuritahtlik süüdistus, nagu oleks ta juhtinud kahe-kolme mõisarehe (Viljandimaal) süütamist. Peale poolteiseaastast vangistust vabastati Aad. Peterson senati otsusel. Ka mitmed teised talupoegade saadikud sattusid kodumaal mõisnikkude tagakiusamise alla ja pidid istuma mõnda aega vangis.

Hoolimata sellisest saatkonna liikmete kohtlemisest oli eesti talupoegade esinemisel Vene pealinnas siiski teatav mõju.

Ta äratas vene seltskonnas laialist tähelepanu Läänemeremail valitsevate olude vastu. Samuti oli osaliselt tema teene, et rida järgnevaid uuendusi 60.-dail aastail — mõisnikkude kodu-kariõiguse kaotamine, uus vallakogukonna seadus, teoorjuse lõpetamine (vt. I, §§ 56, 57, 58) kiiremini ellu viidi. Eriti tähtis oli, et selline esinemine kasvatas talupoegades endis aktiivsemat eneseavaldust ja virgutas neid teadlikumalt käsitlema oma päevapolitilisi huvisid.

1865. a. sügisel esitas uus talupoegade saatkond Viljandi-maalt jällegi palvekirjad keisri nimele. Audientsi aga ei saadud. Ja seekordse saatkonna tõlk Peeter Peterson vangistati nagu aasta tagasi tema vendki. Ka tema mõisteti hiljemini senati otsusega vabaks, kuid saadeti pärast administratiivsel teel Vjatka kubermangu asumisele. Selle saatkonna puhul kimbutati politseilise läbiotsimisega muu seas ka J. Kölerit Peterburis. Veel katsub 1868. a. veebruaris eesti talupoegade saatkond õnne keisri ette pääseda, kuid tagajärjetult.

13. Ärkamisaegsed eesti üldlalupeod.

Eesti rahvusliku äratustöö edasiviimiseks, selle hoogustamiseks ja levitamiseks oli eriti tähtis algatada ja käima panna rahvuslikke üldüritusi, mis pidid ka omalt poolt laiemas rahvamassides äratama ja kasvatama rahvuslikku ühistunnet ning kinnitama ka vajalikkude tegudega nende rahvuslikku meelsust. Kõige esimesena neist rahvuslikest üldüritusist andis tulemusi esimene eesti üldlalupeidu Tartus 1869. a. juunis.

Selle lalupeo mõtte algatajaks oli J. W. Jannsen, tema korraldajaks mõni aasta tagasi asutatud eesti selts „Vanemuine”. See oli algusest peale kavatsetud „juubeli- ja tänulalupeona” eesti rahva pärisorjusest vabastamise puhul, millest Liivimaal 1869. a. möödus 50 aastat. Kuigi „Vanemuine” aegsasti, juba kaks aastat enne pidu, oli palunud luba

selle pidamiseks, saadi see alles 1869. a. veebruaris, seega neli kuud enne pidu. Ettevalmistused selleks olid juba märksa varemini käimas ja pärast loa saamist viidi need vaimustatult lõpule, nii et peole võis ilmuda 44 meeslaulukoori üle 800 liikmega ja 5 puhkpillidekoori 56 mängijaga. See oli oma aja kohta suur kogu, mis seda tähelepanuväärsem, et eelmise aasta ikalduse tõttu käesolev aeg oli rahvale eriti raske. Rõhuv enamik lauljaid oli ilmunud Lõuna-Eestist, vähemal määral Järva ja Virumaalt. Harjumaalt oli ainult üks maa-laulukoor, teine Tallinnast „Estonia” oma, Lääne- ja Saaremaalt polnud ühtki koori.

Esimese üldlaulupeo korraldamisel ja läbiviimisel ei püütud milgi kombel rõhutada rahvuslikke vastotolusid ega esile tõsta rahulolematust valitseva ühiskondlik-politilise korra suhtes. Ümberpöörduvalt, püüti ses suhtes esineda võimalikult sobivalt. Pidukomitee presidendiks oli palutud saksa kirikuõpetaja Tartu-Maarja praost A. H. Willigerode. Enamik pidukõnelejaid olid samuti saksa kirikuõpetajad. Laulupeo puhul korraldatud suurel pidusöögil lasti elada esimeses järjekorras riigi ja kohalikke kõrgemaid võimusi, nende hulgas ka rüütelkondade esindust, ning kõiksugu ilmalikke ja vaimulikke „ülemaid ja vanemaid”. Ja alles lõppeks tuli järg eestlaste eneste kätte, mil puhul tervitati eesti vallavanemaid, eesti rahvast jne.

Hoolimata sellest, et peo korralduses puudus küllaldaselt alla kriipsutatud rahvusliku iseteadvuse väljendus, oli siiski selle esimese rahvusliku suurürituse mõju meie ärkamisloos ülisuur. Sest kõige pealt oli see oma loomult ja üldilmelt esimene eesti rahva oma suurettevõtte rohke, laialiselt ja kaugetest kolgastest kokku tulnud tegelaskonnaga ja suure pidulistehulgaga. See oli jõurikas eneseavaldus, mis vaimustas tegelasi ja osavõtjaid, andes neile hoogu edaspidiseks rahvuslikuks tööks. — Kuigi pidulaulu de hulgas oli enamik saksa laenusid, oli siin aga ka neid, mis õhutasid otse-

selt rahvuslikku tunnet, nagu J. W. Jannseni poolt Soome hümni eeskujul luuletatud „Mu isamaa, mu õnn ja rõõm” ning A. Säbelmann-Kunileidi „Mu isamaa on minu arm” ja „Sind surmani küll tahan” (mõlemail L. Koidula sõnad).

Laulupeol avaldati ka hulk rahvuslikke mõtteid, mille hulgas olid tähtsamad noore kooliõpetaja J. Hurda pidukõnes väljendatud, mis olid otse programmilise ilmega. Need olid kolm peasoo vi: 1) et haridus leviks hoogsalt koolide, ajalehtede, õpetlikkude raamatute, kogukonna raamatukogude ja muude selletaoliste asutiste kaudu, 2) et parema koolihariduse saanud eestlased ei pööraks selga oma rahvusele ja 3) et eesti rahvas ei lepiks ainult küla- ja kihelkonnakoolidega, vaid asutaks ka kõrgemaid õppeasutisi, kus õpetatakse eesti keeles. Seejuures rõhutas kõneleja eriti emakeelse hariduse tähtsust.

Laulupidu oli igapidi, nii väliselt kui seesmiselt hästi korda läinud. Seda hindas kohe kõrgelt toleaeagne eesti ajakirjandus, saades sellest isegi rohkesti vaimustust ja hoogu rahvusliku asja vastu. Ühtlasi äratas see temas ka arvustavaid jooni valitseva ühiskondliku olukorra suhtes. Koguni vana rahuarmastav Jannseni laseb nüüd (niipalju kui ta seda tsensoori eest varjatud kujul teha suudab) 1819. a. „priiusele” osaks saada üsna käredat arvustust, püüdes igapidi rõhutada, kuidas eestlast on seni ülekohtuselt hinnatud liiga madalalt. Veel tugevam oli laulupeo äratav mõju inimhulkadesse, mis tege- laste ja piduliste kaudu levis kodumaa lähemasse ja kauge- maise nurkadesse.

Teine eesti üldlaulupidu, mida alul kavatseti toime panna viis aastat pärast esimest, kuid hilja saadud loa ja vahepeal lahti puhkenud Vene-Türgi sõja tõttu edasi lükati, peeti juunis 1879 Tartus. Sellest osavõtjate hulk oli võrreldes esimese laulupeoga tunduvalt suurenenud, kuigi laulukooride arv oli jäänud pea endiseks: 46 laulukoori 1070 lauljaga. Mängukooride arv aga oli rohkesti tõusnud: 18 koori 202 mängijaga.

Nagu esimeselgi laulupeol, oli nüüdki rõhuv enamik pidutege-
lasi Lõuna-Eestist. Lääne- ja Saaremaalt puudusid koorid
täiesti. — Selgi laulupeol domineerisid saksa laulud, kuid
eesti heliloojate omi oli juba märksa rohkem kui esimesel.
Pidu eeskavas oli nüüd ka näitemäng, mida vahepeal „Vane-
muine” oli hakanud kultiveerima.

Teine laulupidu toimus juba märksa teissuguseis tingi-
musis kui esimene. Rahvuslik liikumine oli vahepeal teinud
suuri edusamme, ühtlasi ka juba osalt lõhenenud. Olid juba
käimas teisedki rahvuslikud suurettvõtted (Eesti Kirjameeste
Selts, rahakorjamine E. Aleks. Kooli heaks — vt. II, §§ 14, 15).
Rahvuslik iseteadvus oli märksa suurenenud, ei avaldunud
enam nii naiivses ürgvaimustuses, nagu esimese laulupeo ajal.
„Sakala” ilmuma hakkamine 1878. a. (vt. II, § 18) oli rahvus-
likus liikumises kujundanud uue võimsa suuna, mis oli teravas
vastolus „Eesti Postimehe” vooluga ja selle toimetaja Jann-
seniga, kes oli sellegi laulupeo eestvõtja. Pealegi oli „Sakala”
sel ajal valitsusvõimude poolt suletud, tema toimetaja C. R.
Jakobson polnud ise peole ilmunud. Kõik need asjaolud mõ-
jusid kaasa, et see laulupidu möödus märksa kainemas mee-
olus kui esimene. Kuid üldiselt oli temagi rahvuslikult äratav
ja tema kasvatav mõju suur.

Kolmas üldlaulupidu peeti Tallinnas juunikuul
1880. Sellest võttis osa 37 laulukoori 852 lauljaga ja 8 mängu-
koori 98 mängijaga. Selle laulupeo peatähtsuseks oli, et ta
rahvuslikku vaimustust mõjustas ja levitas eriti Põhja-Eestis,
kus seni rahvuslik liikumine oli märksa loium kui Lõuna-Eestis.

14. Eesti Aleksandri Kooli mõtte areng.

Eesti rahvusliku mõtte arendamisel ja selle levitamisel
laiemasse rahvahulkadesse etendas eriti suurt osa Eesti Alek-
sandri Kooli asutamise algatus. See tekkis juba vara-

kult (1860) Viljandimaal, kus selle tulisema eestvõitlejana esines Holstre Pulleritsu külakoolmeister Jaan Adamsõn. Algatajate kavatsuse järgi pidi see kool saama elavaks mälestuskujuks keiser Aleksander I-le, kes oli eesti talurahva vabastanud pärisorjusest. Õppekeeleks pidi temas saama eeskätt eesti keel ja kool ise pidi kujunema tolleaegses koolisüsteemis eesti rahva kõrgemaks õppeasutiseks, mida pidi valitsema eriline kuratoorium. Koolitüübi kohta polnud mõtte algatajail ja ka pärastil asja juhtijail küllaldast selgust ega üksmeelset otsust. Ka polnud algatajail alul asjatundlikke nõuandjaid. Küll käidi Tartus Õpetatud Eesti Seltsilt nõu küsimas, kuid siin olid selle juhtivad tegelased eesti õppekeelega kooli vastu, nii et seegi katse lõppes tagajärjetult. Algatajate saatkonna Tartu reis oli siiski niipalju kasu, et siin saadi tuttavaks üliõpilase J. Hurdaga ja kooliõpetaja G. Blumbergiga, kellelt saadi kohe ja ka hiljemini hulk kasulikke näpunäiteid.

Juba 1863. a. alul esitasid E. Aleksandri Kooli mõtte algatajad Liivimaa kubernerile palve lubada alustada rahakorjamist kavatsetava õppeasutise heaks. Küsimust kaaluti paljudes ametasutistes. Ja alles 16. VIII 1869 andis keiser loa vabatahtlikkude annete korjamiseks kavatsetud E. Aleksandri Koolile. Selle järel andsid mõtte algatajad rahakorjamise juhtimise ärkamisaja tegelaste nõupidamisel Tarvastus 1870. a. suvel valitud peakomitee kätte, mille esimeheks sai Jakob Hurt.

Eesti emakeelse kooli mõtte selgitamiseks ja tema heaks rahakorjamise õhutamiseks avaldas Hurt järgmisel aastal ajalehtedes ja eribrošüürina pikema üleskutse „Eesti Aleksandri-kool. Üks tähtis kuulutus ja palve kõigele Eestirahvale”. Siin arendas ta üksikasjalisemalt neid soove, mida ta juba esimesel eesti üldlaulupeol peokõnes oli väljendanud (vt. II, § 13). Eesti emakeelse kõrgema kooli vajadust põhjendas ta nii pedagoogiliste kui rahvuslike argumentidega. Kõige pealt rõhutas ta, et tõsist vaimu- ja südameharidust võib

inimesele anda „üksnes tema emakeeles”. Teiseks põhjendas ta eesti emakeelse kooli vajadust ülesandega pidurdada senist parema hariduse saanud eestlaste ümberrahvustumist, eeskätt saksastumist, mille tagajärjel „rahva elupuust saavad kõik õilmed ja vili ära nopitud, känd ja oksad üksi jäävad.” Kolmandaks pidi eesti kõrgemast emakeelsest koolist kujunema alusrahvuskultuurilisele loomingule ja ühiskondlik-politilisele arengule. Sellest koolist pidi võrsuma haritud ühiskonna- ja haridustegelasi rahvale. Tema kaudu pidi arenema ka eesti keel ja kirjandus. Need mõtted, mida Hurdal tuli hiljemini korduvalt kaitseda ja uute argumentidega põhjendada, etendasid ärkamisaja haridusloos ülisuurt positiivset osa.

Eesti Aleksandri Koolile rahakorjamise organiseerimiseks kutsus Hurt üles asutama selleks kohalike abikomiteesi d. See leidis ka kohe elavat vastukaja. Juba esimesel aastal (1871) asutati 9 abikomiteed, järgmisel 50 (rekordarv!). Peale paariaastalist suhtelist seisakut tõi selle aastakümne teine pool jälle hulga uusi abikomiteesid juurde, nii et nende üldarv tõusis 1880.a. lõpuks 107-ni. Järgmisel kolmel aastal (1881—83) asutati 25 uut abikomiteed. Selle järel tuli rahvusliku liikumise langus ja eesti tegelaste vahel puhkenud tülide tõttu abikomiteede asutamises pea täielik seisak. Peale oma otsese peaülesande — E. A. K.-ile raha korjamise — etendasid abikomiteed eesti tollaegses rahvuslikus liikumises ülisuurt osa, levitades ärkamisaja ideid, olles rahvahulkade eneseavaldamise organiks ja kooliks ning täites pea kõiki kohaliku seltsielu funktsioone (vt. II, § 17).

Korjandused Eesti Aleksandri Koolile kujunesid eriti elavaiks ja populaarseiks. Korjamisviisid olid väga mitmekesised. Rohkesti korjati raha eriliste raamatutega, mida peakomitee oli lasknud trükkida mitmes tuhandes eksemplaris ja mida abikomiteed jagasid oma korjajaile liikmeile. Samal ajal korraldati abikomiteede ja muude seltskondlike organisatsioonide poolt rahakorjamiseks näitemängusid, kontserte,

näitemüüke jne. Tihti koguti silmapaistvaid summasid E. Al. Koolile ka paljudel perekonnapidudel (pulmades, varrudel jne.), vallavalitsuste poolt, isegi kõrtsides jne. Korjandused kooli heaks lõppesid 1885. a., ja selleks ajaks tuli nendega kokku üle 72.000 rubla. Kogu kapital kasvas ajajooksul üle 100.000 rubla.

Eesti Aleksandri Kooli mõtte populaarsust rahvahulkades aitas rohkesti tõsta mõisnikkude ja kirikuõpetajate vastutöötamine sellele. See ilmestus kohtadel juba algusest peale ja vahetevahel avaldus ajakirjanduseski. Eriti äge rünnak Eesti Aleksandri Kooli mõtte vastu sooritati mõisnikkude ja kirikuõpetajate poolt ajalehtedes 1877. a., kus selle liikumise tähtsamaks esindajaks oli Urvaste mõisaomanik H. v. Samson. Ta pidas eestikeelse kõrgema kooli asutamise kavatsust ainult rahvusliku suurustuse ja kõrkuse avaldiseks ja nägi selle peaülesannet ainult sihilikus rahvuslikus hässitamises. Kavatsatud E. Aleksandri Kooli asemel soovitas ta käima panna põllutöökooli. Samsoni esinemine manas rahvahulkades esile suure meelepahatormi, ja korjandused ning annetised E. Aleksandri Koolile aina suurenesid. Sakslased katsusid veel õnne võitluses selle eesti rahvusliku ettevõtte vastu seega, et saatsid siin välja oma poolt ette kirjutatud väidetega isikuid eesti rahvusest, kellest eriti kurikuulsaks sai Karula koolivanem Pärt Suija. Kuid seegi võte paljastati varsti, Suija naeruvääristati ja pandi avaliku põlguse alla nii ajakirjanduses kui rahva poolt. Samuti lõppesid soovitud tagajärgedeta ka mitmed pärastised katsed kirikuõpetajate ja mõisnikkude poolt rünnata mõjuvalt Eesti Aleksandri Kooli mõtet. Tulemused olid vastupidised: see rahvuslik ettevõtte sai seetõttu aina populaarsemaks.

Hädaohtlikuks kujunesid aga Eesti Aleksandri Kooli mõtte saatusele tulid ja lahkhelid eesti tegelaste endi vahel (vt. II, § 19), mis leidsid ereda kajastuse ka selle rahvusliku ettevõtte organisatsioonis. Tolleaegse ühis-

kondliku mõtte radikaalsem vool C. R. Jakobsoniga eesotsas püüdis siin kukutada juhtivalt kohalt „õpetajate parteid”, eriti president J. Hurta. Juba 1880. a. tekkisid Eesti Aleksandri Kooli ümber ajakirjanduses ja „suurkoosolekuil” (nii nimetati E. A. K.-i peakomitee ja abikomiteede esindajate ühiseid koosolekuid) teravad lahkkelid, mis avaldusid eeskätt erinevais seisukohtades kooli tulevase tüübi küsimuses. Lõplik lõhe kujunes 1883. a.

Prof. J. Köler oli ühes eesti asunikudega ostnud Krimmis Kuntaugani mõisa, kuid rahalise kitsikuse tõttu ei suutnud ta tähtpäevaks sel puhul oma kohustisi täita. Abi otsiti E. Al. Kooli summadest, kust Köler tahtis laenata 25—30.000 rubla. „Suurkoosolekul” jaanuaris otsustatigi enamusega lubada Kölerile soovitud summa laenuks. Kuid J. Hurt keeldus peakomitee presidendina seda otsust täitmast. Selle tagajärjel avaldas Hurda vastasrind dr. M. Weskega eesotsas 34 abikomitee nimel „Valguses” ja „Virulases” avaliku kirja, milles Hurt Eesti Aleksandri Kooli peakomitee presidendi kohalt „lahti mõisteti”. Ärevus selle sammu puhul tõusis väga kõrgele ja haaras pea kõiki abikomiteesid, kes võtsid seisukohad Hurda poolt või vastu. Sama aasta juunikuu „suurkoosolekul” tagandati Hurt rõhuga häälteenamusega seniselt presidendikohalt ja tema asemele valiti prof. J. Köler. Hurt aga tõrkus sellele otsusele alistumast, mille tagajärjel tekkis mõneajaline selgusetus olukorras, kuni valitsusvõimud end asjasse segasid (vt. II, § 26). Huvi Eesti Aleksandri Kooli, selle eesti ärkamisaja kõige populaarsema ja ühtlasi monumentaalsema rahvusliku ettevõtte vastu hakkas aga rahvahulkades sest ajast peale tunduvalt raugema.

15. Eesti Kirjameeste Selts.

Teiseks ärkamisaja püsiva ilmega rahvuslikuks suurettevõtteks kujunes Eesti Kirjameeste Selts. Selle asutamise mõtte

algatas C. R. Jakobson, kel oli oma raamatute väljaandmisel ilma kõrvalise toetuseta suuri raskusi. Kindlama ilme võttis see kavatsus ärkamisaja tegelaste nõupidamisel Helmes juulikuul 1870. Siin tehti kindel otsus seltsi asutamise kohta ja formuleeriti ühtlasi tema ülesanded. Seltsi põhikiri kinnitati novembris 1871 ja järgmisel aastal asus ta tegevusse, võttes omale asupaigaks Tartu.

Seltsi peaaülesandeks seati eestikeelsete teaduslike kude ja ilukirjanduslike raamatute soetamine, mis pidid asuma senitarvitatavate saksakeelsete asemele, et sel teel otsustarbekohasemalt ja hoogsamalt arendada rahvaharidust ning tõkestada käimasolevat haritud eestlaste saksastumist. Selle ülesande kõrvale tekkis kohe teisigi, mille hulgas olid olulise maiks eesti vanavara korjamine ja eesti kirjakeele arendamine.

Eesti Kirjameeste Seltsi presidendiks valiti juba esimesel koosolekul (25. II 1872), mis Viljandis ära peeti, Jakob Hurt, kes juhtis seltsi agaralt ja kohusetruult ligi kümme aastat. Selts koondas enese ümber pea kõik silmapaistvamad eesti haritlased ja rohkesti liikmeid üle kogu maa, eriti külast. Nii näiteks kuulus seltsi 1882. a., mil tema liikmete arv oli jõudnud peaaegu haripunktini, liikmeid kodumaa linnadest 304 (26,7%) ja külast 699 (61,4%).

Selts arendas paljude aastate kestel üsna intensiivselt haridustööd, korraldades nii Tartus kui mujal hulga koosolekuid, mil oli äratav mõju ka laiemasse hulkadesse. Seda mõju süvendasid ja levitasid seltsi aastaraamatud, milles ilmusid seltsi koosolekuil peetud tähtsamad kõned ja nende protokollid. Seltsi vaimlikul ja ainelisel toetusel ilmus tema toimetiste sarjas hulk populaarteaduslike kirjastöid, eriti rohkesti õpperaamatuid. Tagajärjekalt arenes ka seltsi kaudu õhutatud eesti vanavara korjamine, mis pani aluse hiljemini ilmakuulsaks saanud J. Hurda rahvaluulekogudele. Ka eesti kirjakeele arendamise ja uue, Ed. Ahrensi põhjendatud kirjaviisi maksmapaneku alal oli

E. K. S-il suured teened. Juba seltsi teisel koosolekul otsustati vanast kirjaviisist jäädavalt lahkuda ja fikseeriti Hurda ettepanekul paljude kõikuvate vormide kirjutusviis. Samas suunas arendati kirjakeelt ka edaspidi.

Nii arenes seltsi tegevus igapidi tagajärjekalt, kuni lahkhelid eesti avalikus elus (vt. II, § 19) avaldusid siingi. Hurda-vastane opositsioon hakkas ikka teravamalt väljendama oma rahulolematust juhatuse tegevuse puhul, eriti aastaraamatu toimetamise alal. Selles olid avaldatud mõned kirjatööd, mille seisukohad leidsid vastasrinna poolt hukkamõistmist. Arenevate lahkhelide mõjul lahkus Hurt 1881. a. sügisel ühes rea kaastegelastega seltsist ja jäi sellest täiesti eemale. Seltsi esimeheks sai vastasrinna juht C. R. Jakobson, seltsi tegelikuks juhatajaks abiesimees dr. M. Weske. — Seltsi arenemine avaldas esialgu pärast Hurda lahkumist koguni tõusu, liikmete arv tõusis enneolemata kõrguseni, ka tegevus arenes endises sihis nähtavate tagajärgedega.

16. Eesti kaubalaevaselts „Linda“.

Sel ajal, kui eesti ärkamisaegseist püsiva iseloomuga suurettevõttest olid Eesti Kirjameeste Selts ja Eesti Aleksandri Kooli rahakorjamise korraldus virgutajaiks vaimliku kultuuri alal, seltsis nendega rahvusliku ettevõtte nautlundslikul alal kaubalaevaselts „Linda“, mille juhatuse asus Tallinnas. Selle ettevõtte käimapaneku õhutavaks algatajaks oli rahvakooliõpetaja, endine meremees Gustav Esilon, kellele selleks rohkem tõuget andsid lätlase Kr. Waldemari laevasjanduse õhutavad ideed, samuti C. R. Jakobsoni brošüür „Meie kaubalaeva-vägi Balti ehk Läänemere pääl“. Esilonil oli laevandusseltsi põhikirja eelnõu juba 1872. a. valmis, kuid selle elluviimist oli ta sunnitud osavõtjate ja vajaliku kapitali puudusel edasi lükkama. Peale pikemaid ettevalmistusi saadi

1879. a. suvel luba alata seltsi tegevust ilma põhikirja kinnitamist ära ootamata ja sama aasta detsembris võidi juba seltsi esimene koosolek ära pidada. „Linda” põhikiri lõplikul kujul kinnitati 1881. a.

Seltsi peaaülesandes pidi olema Eesti laevanduse arendamine. Nagu põhikirjas tähendati, oli „Linda” asutatud „koormate ja reisijate vedamiseks Balti merel ja temasse voolavatel jõgedel, niisamuti ka koormate ja reisijate vedamiseks väljamaale ja tagasi.” Ja selts muretseski enesele oma tegevuse esimesel aastal suurema purjeka „Linda Morgenrodeni”, hiljemini ka teise väikesema. Laevanduse edendamise kõrval kujunes varsti seltsi teiseks tähtsaks tegevusalaaks kauplemine.

Seltsi tegevuse algus arenes soodsa tulundusliku konjunktuuri tingimuses. 70.-date aastate lõpul ja 80.-date alul suurenes eriti hoogsalt raha juurdevool eesti külla. Ameerika Ühendriikide kodusõja tagajärjel tõusis Euroopa turgudel nõudmine vilja ja linade järele ja ühenduses sellega kerkisid ka nende ainete hinnad. Sama nähtust soodustas Vene rahakursi langus välisbörsidel Vene-Türgi sõja tagajärjel, mille tõttu Vene saadustega kauplemine välisturgudel tõi enneolemata suurt kasu. See tulunduslik konjunktuur oli eriti kasulik meie kodumaale, kust põllutöösaaduste väljavedu maa soodsa geograafilise asendi tõttu oli hõlpus. Kujunenud olukorrast sai ka talurahvas, eriti selle ettevõtlikum osa, suurt tulunduslikku kasu. Kuna nüüd oli rahva seas rohkem raha liikumas, paigutati seda rohkesti ja meeeldi ka „Linda” aktsiaisse. Juba esimesel tööaastal (1880) oli „Linda” 600 liiget 125.000-rublalise osakapitaliga. 1883. a. oli liikmete arv tõusnud 1000-ni, kes olid kokku pannud aktsiakapitali üle 200.000 rubla. Seltsi liikmeiks olid kaugelt suuremalt osalt talurahvas maalt, kes oma raha tõi sinna lootuses suurele osakasule. Seda lootust püüdsid seltsi tegelased omalt poolt sihilikult kõrgele õhutada.

„Linda” tegevus, mis oli alul otse hiilgav ja millega oli ühendatud ärganud eestluse suuri lootusi tulundusliku ühis-tegevuse alal, hakkas aga varsti a l l a m ä g e minema. Seltsi juhatus, mille liikmete hulgast käis ajajooksul läbi pikk rida ärielus asjatundmatuid mehi, kelle keskel oli rohkesti omakasu-püüdelisi ja ebaausaidki inimesi, oli täiesti kogenematu laevan-duse ja kaubanduse alal. Peale nende pahede seltsi asjaaja-mises hakkas selle juhatus juba alul oma tegevuses laiutama: asutati osakonnad („abiseltsid”) Tartus, Peterburis, Narvas, Rakveres, Kolgas, osteti maju, pandi käima kauplusi jne. Kõigi pahede tõttu seltsi juhtimises, samuti üldise tulundusliku konjunktuuri halvenemise tagajärjel, eriti veel laevanduse alal, hakkas „Linda” tegevus minema tagurpidi. Ühtlasi suurenesid ka omavahelised tülid seltsis, mis seal juba selle tegevuse esi-mesil aastail olid rohkesti maad leidnud ja mille tagajärjel seltsi asutaja Eslon, kellele mõnelt poolt pandi suuri lootusi, oli sunnitud juba 1881. a lõpul esimehe kohalt lahkuma, jää-des edaspidi seltsi tegevusest hoopis eemale. „Linda” tege-vus suundus likvideerimisele, mis toimus aga juba venestamis-ajal.

17. Eesti seltsielu.

Ärkamisaegne rahvuslik aktiivsus, väljendudes eriti hoog-salt üldrahvuslikkude suurettevõtete korraldamises, pani samal ajal püsivama aluse ka kohalikule eesti seltsielule, mis aren-das rahvuskultuurilist liikumist teatavais kitsamais piirides, kuid kust ühtlasi tõusid nii mõnedki kaugemale ulatuva, mõ-neski suhtes üldrahvusliku tähtsusega üritused.

Eesti kohaliku seltsielu algeoks, selle eelkäijaiks olid l a u l u k o o r i d, mida tekkis siin ja seal juba XIX sajandi esimesel poolel. Nende algatajaiks ja juhatajaiks oli üksikud muusikaharrastajad, peaasjalikult köstrid. Alul harjutasid need koorid pea ainult koraale ja muid vaimulikke laule, mida kanti

ette tähtsamail pühadel kirikus. Laulukooride edenemiseks andis hoogsa tõuke esimene üldine laulupidu. Ühtlasi laienes sest ajast peale ka nende programm, kus nüüd hakkas esinema suuremal määral ka ilmalikke ja kunstiliselt nõudlikumaid laule. Üldiselt jäid laulukoorid enam juhuslikule alusele, ilma kindlama ja kestvama korralduseta. Erandeiks olid ainult üksikud, kus laulukooridest kujunesid põhikirja alusel töötavad laulu- ja mänguseltsid.

Esimeseks kinnitatud põhikirjaga eesti lauluseltsiks oli Tallinna Kaarli kiriku lauluselts „Revalia” (algas tegevust 1863. a.), mis aga ei tõusnud mingiks silmapaistvaks teguriks eesti kultuuriloos. Esimeseks eesti kultuurilises arengus mitmeti väga olulist osa etendanud lauluseltsiks oli J. W. Jannseni algatusel ja ärksamate eestlaste (käsitöölise, ametnikkude, majaomanikkude) osavõtul Tartus 1865. a. asutatud „Vanemuine”. See selts kujuneb algusest peale kohaliku eestluse ühisettevõtteks ja koondumispaigaks. Varsti algatatakse siin ja pannakse käima rida uusi ettevõtteid ja mõtteid, mille eesti rahvusliku liikumise ajaloos silmapaistev koht. Siin peab 1868. ja 1870. a. C. R. Jakobson oma kuulsaks saanud „Kolm isamaa kõnet,” mille äratav mõju eesti rahvustunde kasvata-misel on ülisuur. Siit pannakse liikuma ja juhatakse eesti rahvusliku iseteadvuse äratamise suhtes veel tähtsamat ettevõtet — esimest eesti laulupidu 1869. a. „Vanemuise” tähtsus kohaliku eesti seltskonna hariduslikus ja kultuurilises kasvata-mises tõusis veel suuremaks, kui selts 1870. a. omandas maja ühes suurema aiaga, mis sai eestlaste laiemate hulkade esimeseks seltskondliku kogumise paigaks. Siin peeti paljude aastate jooksul ka rida tähtsamaid ülemaalisi koosolekuid (Eesti Kirjameeste Seltsi, Aleksandri Kooli komiteede omi jne.) 1883. a. peale korraldati „Vanemuises” palju aastaid suuremaid kirju eeskavaga rahvapidusid, mis said populaarseks mitte ainult linnarahva keskel, vaid millest rohkel arvul ka maapublik osa võttis. Oma rahvalikkude kõnedega pani „Va-

nemuine" alguse ka vabaharidustööle. „Vanemuine" sai ka eesti näitelava hälliks ning aastakümnete jooksul selle hoogsama arenemise kohaks, kust mõjud ulatusid üle kogu kodumaa. „Vanemuise" viie aasta juubelil juunis 1870. a. etendati siin esimest korda eesti näitemängu — L. Koidula „Saaremaa onupoega".

„Vanemuisega" üheaegselt kutsuti ellu Tallinnas „laulo ja mängo" selts „Estonia". Selle asutajaiks olid peaaesjalikult käsitöölised, magistraadi teenrid ja väikekaupmehed. „Estonia" tegevus aga ei kujunenud kaugeltki nii intensiivseks ja rahvuslikult kasvatavaks kui „Vanemuise" oma. See jäi nii väliselt kui sisemiselt ligemale sajandi lõpuni suurema tõusuhoota. Seltsis valitses alul tugev kadakasakslik vaim, mille tõttu tema asjaajamiselgi tarvitati saksa keelt. Koostudes peaaesjalikult mitmeliigilistest „antvärkidest", laiema silmaringiga haritlaste juhtimiseta, hingitses ta kaua kaardi-, piljardi- ja joogiklubina. Ajutine vaimustus esimesest eesti üldlaulupeost osavõtu tagajärjel kustus peagi, mõjukamaid järellaineid andmata.

Teistest hilisemaist eesti seltsidest linnades tuli ajajooksul juurde „Koit" Viljandis (1869), „Lootus" Tallinnas (1877), „Endla" Pärnus (1878), millest enamik hingitses üldiselt küll mannetult, kuid siiski eesti linna seltskonna koondamisel etendasid tähelepanuväärset osa.

Linnades arenevad eesti seltsid avaldasid suurt mõju ka seltsielule maal. Siin kujunesid ärkamisajal üksikute laulu- ja mänguseltside kõrval kohaliku seltsielu tähtsamaiks arendajaiks Eesti Aleksandri Kooli abikomiteed, mida ajajooksul tekkis kaugelt suuremasse osasse kihelkondadesse. Need komiteed olid asutatud küll erilise ülesandega — korraldada rahakorjamist selle kooli heaks —, kuid tegelikult said nad kohaliku seltsielu tegevaiks keskusiks. Kestvate ja kindlailmeliste organisatsioonidena olid nad seltskondliku elu harjutuskooleks. Oma peaülesande (rahakorjamise) lahendamisi-

seks korraldasid nad pidusid, näitemänge, näitemüüke, õpetlikke kõnesid jne. — ühe sõnaga: toimetasid kõiki hariliku seltsielu funktsioone. Nende tähtsus oli seda suurem, et nad levitasid ka ärkamisaegseid rahvuslikke mõtteid, eriti aga õhutasid eesti emakeelse kooli ideed. Esimese erilise kohaliku kooliseltsina asutati 1878. a. Rakveres „Kalevipoja” selts, mis mõne aasta pärast viidi ühes oma kooliga üle Salatsele, Haljala kihelkonnas.

Eesti põllumehe iseteadvuse kasvatamise, tema silmaringi laiendamise ja seltskondliku organiseerimise alal etendasid suurt osa ärkamisajal ellu kutsutud põllumeesteseltsid. Põllutulunduslike küsimuste kõrval harutati neis ka kõiki teisi tähtsamaid Eesti ellu puutuvaid küsimusi. Eesti põllumeesteseltside asutamise mõte tekkis Pärnumaal, kus selle algatajaks oli Jaan Tammann, kohaomanik Toris. Esimene eesti põllumeesteselts kutsuti ellu Tartus J. W. Jannseni eestvõttel 1870. a. Esialgu piirdus selle seltsi tegevus kord kuus peetavate koosolekute korraldamisega. 1876. a. pani selts toime esimese eesti põllutöönäituse Nuustakul (Otepääl), millele järgnes varsti rida teisi. Paar aastat pärast esimese eesti põllumeesteseltsi asutamist olid käimas samasugused ettevõtted Pärnus, Viljandis ja Võrus. Neist teotsesid eriti energiliselt kaks esimest, mille juhatajaks oli pikemat aega C. R. Jakobson. Põhja-Eestis asutati esimene eesti põllumeesteselts Tallinnas alles 1888. a.

Nende ülalesitatud massiliste rahvaseltside kõrval areneb ka eesti akadeemiliste haritlaste organiseerumine. Ühenduses suure rahvusliku murranguga ja selle mõjustusel pannakse 1870. a. alus esimesele eesti üliõpilasorganisatsioonile, millest ajajooksul välja areneb Eesti Üliõpilaste Selts. See organisatsioon, mis oli esialgu küll väga väikearvuline, sai väärtuslikuks kokkupuutumiskohaks eesti väike-sele akadeemilisele perele ja Tartu eesti haritlastele, samuti ka oluliseks kasvatavaks teguriks kohalikus kõrgemas koolis õppi-

vaile eesti noormeestele, kes oma väikese rahvusliku organisatsiooni eluõiguse eest oli sunnitud lööma esimesed ägedad lahingud saksa üliõpilaste vastu. See esimene eesti rahvuslik üliõpilasorganisatsioon sai ka tähtsaks piduriks seni hoogsalt käimas olnud eesti haritlaste saksastumisel ja agaraks osavõtjaks rohkeist eesti rahvuslikest ettevõttest.

18. Eesti rahvusideoloogia ja poliitiliste nõudmiste kujunemine. C. R. Jakobson.

Rööbiti tegeliku rahvusliku liikumisega, mis väljendus rohkeis ettevõtteis, arenes ka selle ideoloogiline alus ja selle põhjal ka rida ühiskondlik-politilisi nõudmisi. Juba J. W. Jannsen oli andnud arenevale liikumisele olulisemaid ideoloogilisi põhijooni, mida teised olid täiendanud, eriti Hurt emakeelse kooli ja ühiskondlik-kultuurilise loomingu küsimusis ning millele „Peterburi patrioodid” ja Viljandimaa radikaalsemad talupojad olid tugevamalt juurde liitnud ühiskondlik-politilise külje.

Neil alustel ehitas C. R. Jakobson edasi, andes kõige pealt ärkamisaegsele rahvusideoloogiale kindlama ja selgema süsteemi. Selle ühe olulisema alusväite lausub ta juba ühes oma esimestest raamatutest „Teadus ja Seadus põllul” (1869): „See rahvas üksi võib oma vabause peale julge olla, kellel liha ja leib oma enese päralt on.” Selles veendes püüab ta suure hoole ja tähelepanelikkusega leida rahva tulundusliku jõukuse tõstmiseks kõiki teid, mis vähegi vastavad maa looduslikele ja geograafilistele tingimustele. Peateedeks peab ta siin põllutöö põhjalikustamist ja laevanduse laiemat arendamist. Lätlase Waldemari mõjul ja eeskujul soovitab ta Eesti rannarahvale panna suuremat rõhku laevanduse tõstmisele ja laiendamisele. Kirjutab selleks muu seas erilise brošüüri. Kuid lõviosa rahva tulunduslikus edasijõudmises peab etendama „mõistuse najal

toimendud põlluharimine,” mis peab olema üheks olulisemaks ülesandeks talupojale, sellele „auväärt, tähtsale ja õnnelikule seisusele,” kes „kui prii mees oma enese päranduse peal elab, oma suguvõsaga oma enese põldu harib ja karja kasvatab, oma enese leiba sööb, loodusega elades oma südant ja vaimu priskelt ja tervelt alles hoiab.”

Seades talupoja, eriti taluniku, oma rahvuspoliitilise ilmavaate ja tegevuse keskkohaks, andub Jakobson kogu jõu ja hooga selle teenistusse. Tulunduslikul alal õhutab ta kõige rohkem põllutöö põhjalikustamist. Ta on põllumeesteseltside tarvilikkuse põhjendaja, nende asutamisele õhutaja, ise kahes seltsis (Viljandis ja Pärnus) korruga esimees. Ta peab kümneid kõnesid, et „mõistuse najal toimendud põlluharimine rohkem signema hakkaks.” Kirjutab esimese pikema ja põhjalikuma agronoomilise töö eesti keeles, avaldab veel teisigi põllutulunduslikke kirju. Kogu tema poliitiline ja ühiskondlik tegevus peab vääramata järjekindlusega oma keskkohaks talupoega ühes ta hüvanguga. Jakobson selgitab ta poliitilist seisundit, näitab selle puudusi, seab rea uusi ja põhilisi nõudeid üles tõusva eesti ühiskonnakihi huvide kohaselt.

Seejuures ei eenda linn Jakobsoni rahvusideoloogilises ehitises mingit positiivset osa. Kuigi tolleaegsed eesti ühiskondlikud olud ei esitanud veel linna ja küla probleemi selle uueaegses mõttes, tõmbab Jakobson siiski sel puhul mõningad äärjooned, millest paistab välja suur kahtlus linna väärtuse kohta rahvuslikus elus. Tegevat ju linna elu tema arvates „palju muret, kiusatust ja kärsitust,” sünnitades samuti eeltingimusi kõiksugu „linnavurlede” tekkimiseks, kelle keskel levivat kergesti mitmesugused mässulised ja hädaohtlikud õpetused. Seejuures aga rahustub Jakobson asjaoluga, et meie linnades veel „vurlesid” polevat.

Selles Jakobsoni arendatud rahvusideoloogias kajastusid enam-vähem kõigi tolleaegset rahvuslikku liikumist kandvate

elementide ühised vaated, ilma et sel puhul oleks kuskiltki esinetud erinevate seisukohtadega. Nii üksmeelne poldud aga päevakorda kerkivais ühiskondlik-politilisis küsimusis. Ja hoopis suured lahkuminekid tekkisid politilise taktika alal, mille tagajärjeks oli tolleaegse eesti ühiskondlik-rahvusliku liikumise täielik lõhenemine.

Nende politiliste nõudmiste arendamisel ja uue politilise taktika kujundamisel seisab jällegi juhtival kohal C. R. Jakobson. Sunnitud tüli tagajärjel kohaliku mõjuka mõisnikuga lahkuma Tormast, kus ta oli kõster-kooliõpetajaks, ja lõppeks omale tegevusala otsima väljaspool kodumaad, peatus Jakobson pikemat aega (1863—1871) Peterburis, teotsedes siin kooliõpetajana. Varemini isamajas saksastatud, kujunes Jakobson Vene pealinna vabameelsesmas politilises õhkkonnas ja „Peterburi patriootide”, eriti J. Köleri mõjul varsti tuliseks eesti rahvuslaseks. Juba Jakobsoni Peterburis viibimise esimesil aastail oli sealsete eesti patriootide keskel valitsemas terav rahulolematuus ainsa mõjukama eesti ajalehe toimetaja J. W. Jannseni politilise suuna puhul. Tema „Eesti Postimeest” peeti liiga kiriklikuks, täidetud vagatsevate ja moraliseerivate kirjutistega, ilma et seejuures oleks kavakindlalt püütud lugejate silmaringi laiendada ja iseseisvalt kodumaa ellu puutuvaid küsimusi käsitleda. Samas suunas arvustasid Jannseni ajalehte ka Hurt ja Kreutzwald. Uue ajalehe asutamise kavatsus aga jäi mitmesuguste takistuste tõttu teostumata.

Radikaalsema ajalehe puudusel püüdis rahvuslikult ärganud Jakobson, kelle rahvuspolitilised vaated võtsid varsti kindlama kuju, kasutada mõnda aega nende avaldamiseks Jannseni „Eesti Postimeest”. Siin esines ta peaausjalikult pedagoogilisis ja koolipolitilisis küsimusis, käsitledes neid samal ajal muudelgi teedel: kirjutas eestikeelseid õpperaamatuid, esines eesti kooliõpetajate konverentsidel jne. Igal parajal juhul astus Jakobson üles senise koolikorralduse vana-

nenud õppemeetodi ja õppekavade, eriti tunniplaani ülekoormatuse vastu usuõpetusega, samuti tollaegse üldise, loomult tagurliku kiriku- ja koolipolitika vastu. Jakobsoni äge kallaletung viis tema teravasse vastollu saksa soost kirikuõpetajatega. Kooliküsimuste kõrval hakkas Jakobson esinema ka üldpolitilisis küsimusis, kus tema terav arvustus oli sihitud Vana-Balti tagurliku politika ja laiemate rahvakihtide arengut tõkestava ühiskondliku korra vastu. See Jakobsoni käre esinemine tegi tema saksa tagurluse leeris vihatuimaks eestlaseks. Viha tema vastu tõusis veelgi, kui ta oli avaldanud (1870) Peterburi tsensuuri all oma varemini „Vanemuises” peetud „K o l m i s a m a a k õ n e t,” milles ta käsitles vana Eesti iseseisvuse aja-järku valgusajana, sellele järgnenud sakslaste valitsemist pimedusajana ja lõppeks Aleksander II aegsete reformide ajajärku Eesti koiduajana. Saksa tagurluse survele sulges nüüd ka vana J a n n s e n o m a „E e s t i P o s t i m e h e” Jakobsoni kirjutistele.

Jakobson oli juba varemini hakanud luba nõutama oma ajalehe väljaandmiseks. Balti tagurliku voolu vastutöötamisel aga jäi see 1878. aastani tulemata. Alles sel aastal võis ta käima panna oma häälekandja „S a k a l a” Viljandis, mis eesti ühiskondliku mõtte arengule andis enneolematu hoo, kuid ühtlasi esile kutsus selle alal parandamatu lõhe (vt. II, § 19).

„Sakalas” andis C. R. Jakobson eesti rahvuslikule mõttele kindlama ühiskondlik-politilise suuna, mille nõudmised said oma aja kohta mõõduandvaiks, ühendades selle lipu alla radikaalsema osa haritlastest, sundides selle järele tulema teataval määral vanameelsetki voolu ja saades eriti populaarseks laiemais rahvahulkades. Jakobsoni arendatud ühiskondlik-politiline programm haaras tollaegse eesti ühiskonna pea kõiki olulisemaid päevaküsimusi ja mõjustas nende käsitlemist paljude aastate jooksul.

Ü h i s k o n d l i k - t u l u n d u s l i k u l alal nõuti selles programmis kõige pealt talunikkudekihi olukorra parandamist,

kuna kehvikud (popsid, sulased, mõisatöölised) olid jäetud siin vaatealalt enam-vähem kõrvale. Olulisemaks nõudeks oli, et valitsus peab mõisnikke sundima kindlaksmääratud taksihinnaga müüma talupoegadele talukohti päriks. Leides, et talukohtade ostu-müügilepingud on tihti mõisnikkude poolt vastaspoolele ülekohtuselt koostatud, seejuures sihilikult seaduse vastu eksitud, nõuti, et need lepingud valitsusvõimude poolt uuesti läbi vaadataks ja parandataks. Senises avalikõiguslike kohustiste süsteemis (vrd. I, § 38), mis raskelt koormas talunikke, peeti tarvilikuks, et need jaotataks mõisa- ja talumaa vahel vastavalt nende suurusele.

M a a - o m a v a l i t s u s e alal peeti vajalikuks Vene kubermangudes juba maksuma pandud semstvoasutiste sisseadmist, kusjuures eesti talurahval pidi neis olema sakslastega võrdne esindus. Samal ajal peeti otstarbekohaseks, et Eesti maa-ala, mis seni jäi lahutatuks kahe kubermangu vahel, ühendataks ühiseks administratiivseks ühikuks, millest oleks eraldatud Liivimaa Läti osa.

R a h v a k o o l i d e alal nõuti nende vabastamist senise mõisnikkude ja kirikuõpetajate eeskoste alt (vrd. I, § 62), kusjuures õppekeeleks oleks jäänud eesti emakeel, kuna vene keele õpetamisele oleks ka vajalikult rõhku pandud. — **K i r i k l i k u e l u** alal peeti tarvilikuks patronaadiõiguse (vrd. I, § 65) kaotamist ja kirikuõpetaja valimise õiguse andmist kogudusele.

K o h t u k o r r a l d u s e alal tunnistati otstarbekohaseks rahukohtute sisseseadmine, mis valitsuse poolt Lääne-meremaade suhtes 1880. a. otsustatigi. Et kindlustada siin eestlaste huvisid, ei leitud muud teed, kui et talupoegade ja mõisnikkude võrdse esinduse osavõtul valitud kohtunikud kinnitatakse kohtuministri poolt. Kohtu alal mõisnikkude ülevõimu lõplikuks kaotamiseks peeti tarvilikuks seniste politseikohtute (silla-, kihelkonnakohtu jne. — vt. I, § 11) asemele seada asu-

tised üldriikliku seaduse alusel. Seejuures pidi kohtutes olema võimalik asju ajada ka eesti keeles.

Need nõudmised olid esitatud ka märgukirjas, mis eesti saadikud C. R. Jakobsoni osavõtul andsid 1881. a. juunis keiser Aleksander III-le. Kuigi need soovid olid veel selgi ajal eeskätt „Sakala partei” omad, mispärast ka Jakob Hurt, ise üks saadikuist, neile alla ei kirjutanud, leidsid nad ometi laialistes rahvamassides sooja pooldamist. See selgus eriti neis rohkearvulises märgukirjus, mis paar aastat hiljemini eesti talupoegade poolt esitati revideerivale senatorile Manasseinile (vt. II, § 21).

19. Lõhe eesti ühiskondlikus mõttes ja üritustes.

Seni kui C. R. Jakobsonil puudus oma avalik häälekandja, ei saanud tema opositsioon Jannseni ja viimase arendatud aadli- ja kirikusõbralise suuna vastu areneda avalikuks võitluseks. Olukord muutus aga „Sakala” ilmumahakkamisega (esimene number 11. III 1878). Toimetaja suure populaarsuse mõjul oli ajalehel juba üle 2000 ettetelli, nii et ta tõusis kohe mõjukaks eesti avalikuks häälekandjaks. Tema kaastöölise hulgas oli hulk õpetatud eesti mehi, nende hulgas silmapaistvamad dr. Fr. R. Kreutzwald, kirikuõpetaja J. Hurt, dr. M. Weske.

Oma kujunenud ja ühtlasi edasiareneva ühiskondlik-politilise programmi seisukohalt asus Jakobson kohe k ä r e d a l t a r v u s t a m a v ä ä r n ä h t u s i, mis eesti ühiskondlikku arengut kammitsas hoidsid, nagu teoorjust, mis hoolimata selle ametlikust lõpetamisest kohati siiski veel suurel määral edasi kestis, mõisnikkude laialisi eesõigusi, saksa soost ühiskondlikkude koorekihtide kõrkust, kirikuõpetajate tagurlust, uhkust ja rahvavaenulisust, kadakasakslust jne. Seejuures astus ta igalpool kartmatult ja tuliselt eesti rahvusliku liikumise, seda kandvate ühiskonnakihtide ja eesti rahvusliku au eest välja.

Saksluse viha Jakobsoni vastu tõusis nüüd enne-olematule kõrgusele. Tema püüdeid kujutati rahvusliku hulustamisena, rahva hässitamise ning petmisena jne. Kirikuõpetajad, kelle vastu „Sakala” teravad nooled olid eriti pöördunud, hoiatasid rahvast kantslist selle ajalehe eest. „Sakala” poolehoidjaid hakati igati taga kiusama. See kõik aga suurendas ainult Jakobsoni ja tema äsjaasutatud häälekandja populaarsust. Tagurliku saksluse mõju ja surve all olev Jannseni „Eesti Postimees”, mille vastu „Sakala” juba algusest peale asus vaenujalale, püüdis esialgu avalikust võitlusest kõrvale hoiduda. Kui aga Jakobsoni pealetung aegajalt ikka enam suurenes, asus Jannsen vasturünnakule, mis arenes mõlemate ajalehtede vahel teravaks poleemiliseks võitluseks. Jannsen iseloomustas Jakobsoni nõudmisi „tuletikkude ja terariistade laste kätte andmisena”, Jakobson omalt poolt nimetas Jannseni politikat „kepi ja vitsa pakkumiseks” eesti rahvale, selle „teotamiseks” ja „laimamiseks”.

Nende vastolude teravnemises oli eriti oluline, et üldiselt lugupeetud, eesti rahvuslike suurettevõtete agar ja kohusetruu juht J. Hurt „Sakala” kaastöölise hulgast lahkus ja asus selle ajalehe vastu avalikule vaenujalale. „Sakala” oli nimelt algusest peale eriti teravalt esinenud tagurlike kirikuõpetajate vastu, seejuures riivates ka usku ja kirikut. Kuna Jakobson Hurda hoiatused sellise võitlusviisi puhul jättis tähele panemata, avaldas viimane 1878. a. juunis „Eesti Postimehes” „Sakala” vastu avaliku kirja, milles ta süüdistas viimast „usupõhja alt ärakaevamises ja kirikumüüride mahakiskumises.” Sellele järgnes äge poleemika Hurda ja Jakobsoni vahel, mis kajastus ka laiemas rahvahulkades ja poliitiliselt huvitatud ringkonnis. Jakobson kaitses oma seisukohti agaralt ja osavasti, kinnitades, et tema ei olevat kirjutanud ega võitlevat usu, vaid ainult tagurliku kirikluse vastu, mis vaenuline eesti rahva edendamisele.

Kesk alanud ägedamat võitlust s u l e t i Balti-saksa võimumeeste pealekaebamisel „S a k a l a” 1879. a. kevadel kaheksaks kuuks süüdistusel, et ta kuulutavat sotsialismi. Kui „S a k a l a” järgmise aasta alul u u e s t i ilmuma hakkas, selgus, et tema vägivaldne sulgemine oli lehe populaarsust veelgi suurendanud: tema tellijate hulk tõusis 5000-ni. Jakobson jätkas ka nüüd väsimatult oma senist poliitilist suunda, käsitles endise karedusega rahvaelu tähtsamaid päevaküsimusi ning tõstes rahvahulkade huvi nende vastu enneolemata pinevuseni. Jakobsoni tugev mõju rahvasse ja tema püstitatud ühiskondlik-politiliste küsimuste haaravus sundis ka teisi poliitilisi ajalehti, mis vahepeal ilmuma hakkasid, nende puhul seisukohta võtma, kusjuures k o g u a j a k i r j a n d u s j a g u n e s k a h t e v a s t a v a s s e r i n d e s s e : „Sakala” poolt või vastu.

„Sakala” poolt oli „Perno Postimees” J. Lipu toimetusel (1880—81) ja 1878. a. A. Ainti asutatud „Tartu Eesti Seitung”, mis aga oma ainelise ja vaimliku nõrkuse tõttu jäi juba 1881. a. seisma. „Sakala” ägedama vastasena ja ühtlasi ka kogu eesti iseteadliku rahvusliku liikumise vastu võitlejana kutsutakse saksa tagurluse poolt „R i s t i r a h v a p ü h a p ä e v a l e h e” (asut. 1875) kõrval ellu „T a l l i n n a S ö b e r” (1879), mida toetas rahaliselt Eestimaa rüütelkond ja hiljemini ka Liivimaa oma. Selle lehe toimetajaks kutsuti oma eesti-vaenulisusega tuntuks saanud W. Eichhorn, kes oma lehele võttis väli-seks lipukirjaks: „rahu kosutab, vaen kaotab”, püüdes selle all propageerida eestlaste rahulikku alistumist maksvale võimukorrale. Eestlaste rahvuslike püüete vastu asus Eichhorn täiesti eitavale seisukonale, mõisnikkude võimu ja huvisid püüdis ta igapidi kaitseda, kujutades kodumaa agraarolusid ja poliitilist seisundit täiesti normaalsetena, mille põhjalikuma reformimise püüdeid pidas põhjendamatuiks.

Võitlus „Eesti Postimehega” jätkub „Sakalal” endiselt. Siin hakkas 1879. a. lõpul Jakobsoni vastasena esinema uus toimetusejõud Harry Jannsen (Joh. Woldemar J-ni poeg), kes seni tõusva rahvusliku politika vastu seadis uudisena „baltlase” politika. Selle järele pidid kõik kodumaa erirahvustesse kuuluvad elanikud (nii pärisrahvad, eestlased ja lätlased, kui ka sakslased) kõige pealt end tundma ja teotsema baltlastena ja alles teises joones erirahvuste liikmetena. Sellele põhimõttele astus C. R. Jakobson kohe vastu, seletades, et säärane rahvuste ühine töö saavat võimalikuks alles siis, kui saksa aadli ja

vaimulikkude keskaegsed eesõigused on kaotatud, mis aga ei teostu ilma võitluseta eestlaste poolt. H. Jannseni „baltlane”, mille ideoloogia ei lõõnud läbi, kujunes varsti tagurluse sümboliks. „Eesti Postimehe” andekas, kuid püsivuseeta noor abitoimetaja lahkus varsti selle ajalehe toimetusest ja hakkas 1882. a. lõpul Tallinnas välja andma saksakeelset, kuid eestimeelset päevalehte „Heimath”, mis aga eesti ringkondade toetuse puudusega ja sakslaste boikoti tagajärjel oli suurema eduta (1883. a. muutus nädalaleheks, järgmise aasta lõpust jätkas Riias ilmumist, kus aga varsti hingusele läks). — „Eesti Postimehe” toimetajaks tuli J. W. Jannseni asemele, kes 1880. a. detsembris sai halvatuse ja selle tagajärjel pidi ajakirjanduse alalt jäädavalt lahkuma, A. Grenzstein, kes osava sulemehena muutis selle ajalehe märksa sisukamaks kui ta oli seni olnud. Ühtlasi hakkas nüüd seegi ajaleht sakslaste eesõiguste vastu võitlema, kuigi „Sakalast” tagasihoidlikumalt.

Küll täis vääramatut usku oma seisukohtade põhjendatusse, samuti ka võidusse, oli C. R. Jakobson siiski ka l d u v o m a v a s t a s t e g a eesti rahvusliku liikumise üldhuvides kokkuleppima. Kuid tema püüded sel alal ei andnud mingeid tulemusi. Mitmekordsed katsed J. Hurdaga lepitust sobitada jäid tagajärjetuiks. Küll tegid mõjukamate eesti ajalehtede toimetajad („Sakala” — C. R. Jakobson, „Perno Postimees” — J. Lipp, „Eesti Postimees” — A. Grenzstein) 1881. a. jaanuaris kokkuleppe vastastikku rahu pidada, eriti suuremais rahvuslikes ettevõtteis. See ei kestnud aga kaua. Juba sama aasta suvel tõusid tülid „Sakala” ja „Eesti Postimehe” vahel, kes hoidis Hurda poole, üsna kõrgele ja prahvatusid lõppeks teravaks kokkupõrkeks Eesti Kirjameeste Seltsi koosolekul augustikuul (vt. II, § 15). Nüüd läks ka dr. Kreuzwald, kes senistes Hurda ja Jakobsoni vahelistes tüldes oli hoidunud viimase poole, vastasrinda üle, deklareerides seda ka teravas kirjas „Eesti Postimehes”. 1882. a. alul kavatses Jakobson jällegi oma vastastega lepitust sobitada, kuid neist kavatsusist tõmbas tema ootamatu surm sama aasta 7. märtsil kriipsu läbi.

C. R. Jakobsoni surma tekitatud põrutavate muljete all hakati laialiselt kodumaa erinevate poliitiliste voolude vahel

arendama koondumise ja lepituse vajadust. Kuid see meeolu ei püsinud kaua. Juba 1882. a. suvel jätkusid jällegi teravad lahkuminekul Eesti Aleksandri Kooli komiteede koosolekul, mis järgmisel aastal kujunesid otseseks lõheks eesti avaliku elu tegelaste vahel (vt. II, § 14).

Ajakirjanduse alal püüdsid Jakobsoni poliitilist pärandust jagada neli mõjukamat ajalehte. „Sakala” ise, mis tema asutaja surma järel ajutiselt seisma jäi, hiljemini mitme toimetaja käest läbi käis, langes reast hoopis välja. Paremaks eesti ajaleheks kujunes „Olevik”, mis A. Grenzsteini toimetusel 1882. a. alul oli ilmuma hakanud. Ta oli algusest peale Jakobsoni-vastase poliitilise suuna häälekandja. 1887. aastani püsis ta kindlal rahvuslikul seisukohal, pidades teraselt silmas Eesti eluavaldisi ja arendades rohkesti uusi mõtteid. Teda toetas suurem osa eesti haritlasi, tol ajal peasjalikult teoloogid, mille tõttu teda hakatigi „pastorite partei” häälekandjaks nimetama. „Olevikuga” ühises suunas püüdis arendada eesti rahvuslikku liikumist „Eesti Postimees” dr. K. A. Hermannini toimetusel (1882—1886).

Jakobsoni partei silmapaistvamaks juhiks peale tema asutaja surma jäi dr. M. Weske, kuid ta ei sidunud end kindlamalt ajakirjandusliku tööga. Selle voolu avalikuks häälekandjaks sai „Wirulane”, endine „Tartu Eesti Seitung”, mis 1882. a. läks J. Järve kätte ja hakkas Tallinnas ilmuma. Oma kindla rahvusliku sihi ja saksavastase seisukoha tõttu leidis ta rahvahulkades üsna rohket poolehoidu. Alul hoidis selle voolu poole ka „Walgus” (asutatud 1880. a. Rakveres „Kalevi-poja” seltsi poolt, jäi 1881. a. seisma), mis 1882. a. peale ilmus Tallinnas J. Kõrvi toimetusel. Kuid varsti muutus see ajaleht täiesti venestamiseelseks häälekandjaks.

Üldiselt oli eesti ühiskondlikus mõttes lähem ajajärk pärast Jakobsoni surma tema loodud võimsa liikumise järelainetuse aeg, kus polnud võitlemas enam ühtki tüsedamat

politilist kuju, kes oleks vähegi lähenenud andekale ja tahtekindlale, eesti ärkamisaja kõige suuremale politikule. Nii-suguses olukorras tabas eesti rahvuslikku liikumist uus mur-rangutejärk — venestamisaeg.

III. Venestamisaeg.

20. Baltimaade venestamise küsimus enne venestamisaega.

Liivi- ja Eestimaa rüütelkonnad alistusid Põhja sõja ajal XVIII sajandi alul Vene võimule teatavail eritingimusil, mis kinnitati olulise-mais osades ka Uusikaupunki rahulepinguis 1721 (vt. I, § 2). Neis alistumistingimuis kindlustati nimetatud provintsidele kõigil tähtsamail aladel laialine omavalitsus, mis jäi aga täielises ulatuses aadli ja saksa elemendi kätte. Kohalikud pärisrahvad, eestlased ja lätlased, jäeti siit täiesti kõrvale.

See avar saksa autonoomia jäi mitmesuguste tegurite mõjustusel maksma kogu aja kuni XIX sajandi 80.-date aastateni. Küll oli Katar-iina II ajal Vene kubermangu korralduse eeskujul ka Baltimail maksma pandud asehaldurkond, mis senist maaomavalitsuse korda põhjalikult muutis, jättes selle tegelikult siiski saksa elemendi kätte. Kuid sellegi reformi iga oli lühike, kuna ta tühistati Paul I poolt ja endine kord seati jällegi jalule (vt. I, § 6).

Jättes Balti autonoomsele erielule avarad eneseavalduse võima-lused, kinnitasid Vene valitsejad teineteise järel Balti rüütelkondade eriprivileegid, mis kindlustasid neile maaoma-valitsuse, kohtu ja politsei, andsid saksa elemendile pea ainuvalitseja õigused kooli ja kiriku alal ning jätsid saksa keelele pea ainuõiguse ametasutis. Isegi riikliku võimu kohalikeks kõrgemaiks esindajaiks (kindralkubernerideks, kubernerideks jne.) olid kaua aega enamikus sakslased või nendega sobivad venelased ja muulased.

Muutusi Vene riigivõimu suhtumises Baltimaade erielusse hakkas avalduma keiser Nikolai I valitsuse ajal (1825—55), kus ette võetakse mõningad rünnakud, et neid ääremaid Venele lähemale viia. Ametliku

politika aluseks tunnistati valem: õigeusk, ivalitsus ja rahvus¹. Selle valemi teostamine Baltimaade suhtes avaldus kõige tagajärjekamalt Liivimaa talurahva 40.-date aastate käärimise kasutamises vene-õigeusu levitamiseks selles kubermangus (vt. I, § 46). Seega loodeti anda tunn-
dud hoop kohaliku erielu hävitamiseks ja selle maa võitmiseks Vene vaimuilmale. Samuti püüti Tartu ülikooli venestamise suunas ümber korraldada ning suurendada siin vene keele mõju. Kuid kavatsused sel alal jäid ülikooli professorkonna ja balti saksluse energilise vastuseisu tõttu ja hiljemini ääremaade suhtes ametlikus politikas toimunud muu-
tuse tagajärjel (1848) ilma suuremate tagajärgedeta. Venestamise hu-
vides pidi valitsuse korraldusel kõigis Baltimaade riigiasutis is asjaaja-
misel sisse seatama vene keel, kuid seegi uuendus ei teostunud, pea-
asjalikult kindralkuberner Suvorovi vastuseisu tõttu.

Hoolimata neist ja teistestki vähemaist ning ainult osalt õnnest-
unud katseist reformida Baltimaade olusid venestamise suunas, tõi
Nikolai I aeg Baltimaale tähtsa saavutise, mis tema erielu aina kindlustas. See oli Balti kohaliku õiguse kodifitseerimine, mis kinnitati keisri poolt 1. VII 1845 ja astus jõusse järgmise aasta algusest. Sellest ilmus Nikolai I ajal ainult kaks osa, millest esimene käsitles seis-
uste õigust, teine ametasutiste korraldust. Seega täitis vähemalt olu-
lisemais osades Balti aadli kauaaegne, juba Peeter I ajast peale taga-
järjetult arendatud taotlus. Balti kohalik õigus kinnitas seaduseandlikus
korras täies ulatuses kõik kohaliku aadli senised eesõigused. Linnades
kindlustas kohalik õigus võrdlemisi väikearvulisele kodanikkonna ülem-
kihile omakorda eesõigustatud seisundi teiste elanikkude suhtes. Talu-
rahva õiguslikust seisundist moodus uus seadus, jättes selle täiesti puu-
tumata. — Balti kohaliku õiguse kolmas osa, mis käsitles eraõigust,
kinnitati keiser Aleksander II poolt 1864. a.

Aleksander II pehmekäelisema ja vabameelsema valitsuse ajal
(1855—81) tõusid virgunud vene ühiskondliku mõtte alal uued voolud
— neist mõõduandvamad läänlaste ja slavofiilide liikumine — mis tol
ajal vene ühiskondlikule ja riiklikule elule avaldasid tugevat mõju ega
jättnud riivamata ka Läänemeremaade ühiskondlik-politilist korraldust ja
erielu. Viimase vastu olid mõlemad voolud teatava määrani vaenulised,
läänlased siin valitseva aristokraatlikkuse, slavofiilid saksluse ja protes-
tantluse pärast. — Aleksander II valitsuse alul olid ülekaalus läänlased

---

¹ Rahvuse (narodnostj) all mõisteti selles valemis olukorda: Vene on eririik ja erirahvas, mis kõigi oma riikliku olemasolu aluste pooldest erineb ja peab erinema Lääne-Euroopast, olles ainsaks maaks, mille elu-olu vastab usulistele ja riigitarkuse nõudeile.

oma liberalismiga, pärast Poola mässu 1863. a. tõusid mõjule slavo-fiilid, kes üritasid energilist sõjakäiku ka Läänemeremail valitseva erikorralduse vastu, sattudes sel puhul teravasse vastollu kohaliku sakslusega. Ägedamaks pealetungijaks oli siin Juri Samarin, kes nõudis balti saksluse eriõiguste tühistamist ja vene mõju suurendamist, olles tol ajal venestamise ideoloogia ja programmi järjekindlamaks arendajaks. Samarini vastu esines saksluse poolt rida autoreid, nende keskel silmapaistvam Tartu ajaloo professor Carl Schirren oma kuulsaksaanud „Liivimaa vastusega” (1869), milles ta püüdis suure hoo ja käreduusega kaitseda balti saksluse eriõigusi.

Aleksander II ajal püüdis Läänemeremaade venestamise küsimus peaasjalikult selle publitsistilise käsitlemisega, kuna mingeid reforme ses suunas ette ei võetud. Hoopis teissuguseks muutus olukord Aleksander III ajal (1881—94), kes sinodi ülemprokuröri K. Pobedonostsevi ja Moskva publitsisti Katkovi sõjatseva natsionalismi pooldajana püüdis järjekindlalt ja valjult liita tihedalt Vene ääremaid siseriigiga nii korralduselt kui vaimult. Esimesena Vene valitsejaist jättis ta kõige pealt kinnitamata Liivi- ja Eestimaa rüütelkondade eesõigused, millele järgnes peale vastavaid ettevalmistusi Läänemeremaade kavakindl venestamine.

21. Senator Manasseini revisjon.

Sissejuhatuses ja ettevalmistuseks Aleksander III aegsele venestamisele kujunes senator Manasseini revisjon. Selle revisjoni mõte algatati valitsusringkonnis varsti pärast seda, kui Liivimaa rüütelkonna esindus oli keisrile kaevanud tolle aegse kohaliku kuberneripassiivsuse peale maal suureneva ühiskondlik-politilise ärevuse puhul.

Ja tõepoolest oligi Liivimaa politiline elu 80.-date aastate alul rohkesti tormine. Eriti oli eesti rahvuslik liikumine C. R. Jakobsoni õhutusel kujunemas käremeelsemaks kui varemini. Eestlased olid oma olulisemad ühiskondlik-politilised nõudmised saanud esitada koguni keisrilegi (1881. a. — vt. II, § 18). See kõik sünnitas rohket ärevust saksluse leeris, kus löödi ägedalt hädakella pärisrahvaste kasvava rahvusliku liikumise pu-

hul. Eesti ajakirjandust süüdistati maksva korra vastu võitlemises, sotsialismis, anarhismis, nihilismis, otsiti ühendust eestlaste ja vene revolutsionääride vahel jne.

Samal ajal kasvatasid saksa ringkonnis ärevust sel ajal sagedasti juhtuvad tulikahjud, eriti Tartus ja mõisus, samuti rohked anonüümsed ähvarduskirjad mõisnikele jne. Tartus oli paljude tulikahjude süütaja keegi vaimuhaige saksa soost üliõpilane, maal jäid tulikahjude põhjused, samuti ähvarduskirjade autorid selgitamatuiks. Sakslased aga püüdsid neid nähtusi panna kasvava eesti käremeelsuse ja selle kihutustöö arvele ning õhutasid valitsusvõimusi seda ohjeldama. Kuna aga see õhutus jäi tollaegse passiivse kubeneri juures tagajärjeta, esitas Liivimaa maamarssal asja 1881. a. juulis keisrile. Selle järel tõusiski üles senatori revisjoni kavatsus, mis järgmise aasta alul teostati. Revideeritavaks alaks määrati Liivi- ja Kuramaa, kuna Eestimaa keisri soovil, kes arvas viimase olusid niikuinii küllaldaselt tundvat, sellest välja jäeti. Revideerivaks senatoriks määrati Manassein, energiline ja aus ametnik, poliitiliselt äge slavofiilide ideede pooldaja.

Manassein algas revideerimist 1882. a. kevadel sellega, et hakkas vastu võtma maarahvalt palve- ja kaebekirju. Juhtides peaasjalikult Riias käimasolevat revisjoni, sooritas senator ise maakondadesse ainult mõne üksiku ametreisuga, saates sinna peaasjalikult oma ametnikke.

Kohalikkude pärisrahvaste poolt võeti senatori revisjon suure heameelega, otse juubeldamisega vastu, sest loodeti, et sellele järgnevad olulised ühiskondlik-politilised reformid rahva kasuks. Manasseinile esitati eestlaste ja lätlaste poolt ülirohke hulk palveid, kaebeid, soovivaldisi ja märgukirju, Liivimaa Eesti osast üksi oli sääraseid 44.788 eraisikult. Peale selle esitasid 173 eesti valda, nagu lätlasedki, suurema kollektiivse märgukirja. Mõlemas märgukirjas kaevati saksa keele ülevõimu üle koolides ja ametasutis, nõuti, et rahvakool vabastataks pastorite mõju

alt, samuti et kirikuõpetajate valimine antaks koguduste endi kätte seniste kirjkupatroomide asemel ja et neile kohtadele võimaldataks kutsuda kohaliku rahva poegi. Edasi avaldati soovi, et senine sakslaste käes olev maaomavalitsus ümber korraldataks vene semstvo eeskujul ja vananenud kohtukorralduse asemele seataks rahu- ja vandemeeste-kohus. Mõisa- ja talumaal lasuvad koormused tehtagu ühetaolisteks, rüütlimõisult võetagu nende senine monopolne kõrtsi- ning jahiõigus jne. — Eestlaste kollektiivmärgukirjas, mis oli üldiselt lätlaste omast radikaalsem, esitati ka võrdlemisi kaugeleulatuvaid nõudmisi agraarõiguslikul alal, nagu talude müümist talupoegadele valitsuse poolt kindlaks määratud sunnihindadega, kroonu-, asutiste, kirikute, linnade mõisade jagamist maata rahvale jne.

Kohalikud saksa võimud sattusid Manasseini revisjoni puhul suurde ärevusse. Eriti tekitas nendes pahameelt asjaolu, et kohalikud pärisrahvad revisjonist nüüd veel enam julgustusid ja maksva korra pahesid avameelselt esile tõid. Seepärast püüdsid Liivi- ja Kuramaa rüütelkonnad igapidi mõju avaldada, et revisjonile antaks sobivam suund või see koguni lõpetataks. Sellest hoolimata viidi revisjon endises vaimus valitsuse poolt plaanitsetud lõpule. Revisjon kestis 1883. a. kevadeni.

Revideerimisel saadud andmete põhjal koostati Liivimaal valitsevate olude kohta üksikasjaline aruanne, millest seni on avaldatud ainult agraarolude kohta käiv osa. Olu- lise mate pahedena sel alal rõhutati, et mõisnikud on 40.-daist aastaist peale talumaa pindala seadusevastaselt vähendanud, mis olevat talurahva rahulolematuse peapõhjuseks. Seejuures leiti maast talurahval nii suur puudus olevat, et 77% sellest on maata. Samuti konstateeriti, et talude müügi- ja rendihinnad on ülemääraselt kõrged, maamaksustamine talupoegadele ebaõiglane, aadli tulunduslik ja poliitiline võim liiga suur, mis võimaldavat neile igasugust tagakiusamist julgemate talupoegade vastu, jne.— Manasseini aruanne esitati keisrile 1884. a.

22. Venestamisreformid.

Manasseini aruannet kasutas valitsus ühekülgsest ainult oma venestamispoliitika huvides, ammutades sellest rikkalikku materjali järgnevate reformide jaoks, mille ülesandeks pidi olema Baltimaade poliitilise ja kultuurilise eriilme hävitamine ja siin täieliku vene mõju maksmapanek. Need reformid tõid põhjaliku murrangu pea kõigil ühiskondliku elu aladel. Tulemata jäi ainult m a a o m a v a l i t s u s e reform, mida eestlased ja lätlased eriti ootasid. Küll seisis seegi küsimus kaua ja põnevalt päevakorras, kusjuures valitsus kavatses seda teostada peaasjalikult bürokratiseeritud kujul. Kuid Balti aadli vastuseisu tõttu ja üksmeele puudusel bürokraatlikes ringkonnis nurjusid kavatsused sel alal ja maaomavalitsus jäi endiselt aadli kätte.

Põhjaliku muutuse senises korralduse süsteemis tõi poliitseireform (9. VI 1888). Sellega kaotati seni mõisnikkude poolt valitavad politseikohtunikud oma asutistega (Liivimaal sillakohtud, Eestimaal haagikohtunikud) ja asemele seati valitsusvõimude poolt nimetatavad maakonnaülemad vanemate ja nooremate abilistega.

Samuti seati uutele alustele kohtukorraldus. Siin pandi maksma (9. VII 1889) vene kohtud, kuid mõnesuguste muudatustega: kohtutest jäeti ära rahva element vandemeeste näol, kohtunikkude määramine anti kohtuministri kätte jne. Vallakohtus jäi püsima, kuid muudeti tema kohtupidamiskorda, samuti ka tema ringkonda nii, et sellesse kuulusid 1000 kuni 2000 meeshinge. Rahva poolt valitud vallakohtu liikmed kinnitati ametisse rahukogu poolt. Kihelkonnakohus kaotati ja tema funktsioonid anti uutele asutistele. Kohtuvõimu teostamise alal asutati teise astme kohtuna vallakohtuile ülem-talurahva kohtud, mille esinik nimetati kohtuministri poolt, kuna kaks kaasistnikku kutsuti vallakohtu esinikkude hulgast. Seni kihelkonnakohtuile kuulunud järelevalve valla-

omavalitsuse tegevuse üle, samuti mõisniku ja talupoja vahe-
liste rendilepingute kinnitamine läks siseministri poolt nime-
tatavate talurahvaasjade komissari kätte, kelle
ülesandeks oli valvata ka agraarolude kohta käivate seaduste
täitmise järele.

Seniste üldiste kohtute asemele, mis olid täiesti saksa
elemendi, suuremalt osalt aadli käes, asutati rahukohus
esimese astme ja rahukohukogu teise astme kohtuna,
millele teise astme kohtuks oli kõigi Balti kubermangude jaoks
Peterburi kohtupalat. Kassatsioonikohtuks selles kohtukorral-
duses oli senat, välja arvatud talurahvakohtud, mille kas-
satsiooni instantsiks oli rahukohtukogu.

Kõigis ülalmainitud ja muudes ametasutis võeti vene
keel tarvitusele, millega tehti algust juba 1882. a.
(linna ja maakonna väeteenistuse komisjonides). Ainult valla-
ja ülem-talurahvakohtuis lubati ajutiselt tarvitada ka kohalikke
keeli. Ka linnaomavalitsuse asutis võeti vene keel tarvi-
tusele, mille puhul tõusis teravaid konflikte. Nii tagandati
1885. a. keisri käsul ametist Riia ja Tallinna linnapead, kes
olid takistanud vene keele tarvituselevõttu linnavolikogude
asjaajamiskeelena.

Järjekindlalt taoteldi venestamist ka koolielu alal.
Siin tehti õppekeeleks vene keel ja koolikorraldus seati põh-
jalikult uutele alustele, andes selle juhtimine vene bürokraatide
kätte (vt. II, § 23). Samas suunas juhiti ka usupoliitikat,
millega agaralt soodustati vene-õigeusku, kuna luteri usule
avaldati survet (vt. II, § 24). Ka kohalikku ajakirjandust püüti
panna venestamise huvide teenistusse, milleks kasutati sihi-
likult tsensuuri (vt. II, § 25).

Kõigi venestamist taotleivate reformide teostamiseks ja
edasiarendamiseks määrati Baltimaile hulk uusi amet-
nikke, peaasjalikult umbkeelseid venelasi, kes kohalikke olu-
sid ja huvisid ei tundnud ega püüdnudki neid arvestada. Oli
ju nende peaülesandeks ülemuse määratud venestamisprog-

rammi teostamine. Selle ametnikkonna kohalikeks kõrgeimaks tipeks olid peale õppekonna kuraatori, kes juhtis kooliolusid, kohalikud kubernerid. Selles ametis teotsesid ägedamal venestamisajal Eestimaal vürst S. V. Šahovskoi (1885—1894) ja Liivimaal kindral M. A. Sinovjev (1885—1895). — Neist oli esimene veendunud slavofiilide ideede pooldaja ja ühtlasi energiline ja järjekindel venestamispolitiika teostaja, kes püüdis ajada „suurte löökide” politikat, eriti kohaliku aadli vastu. Seevastu teotses Sinovjev venestajana märksa ettevaatlikumalt ja mõõdukamalt, mis oli osalt tingitud ka sellest, et tal tuli võitlust pidada märksa tugevama aadli vastu kui tema kaasaegsel ametvennal Eestimaal. Hiljemini muutus ta hoopis aadlisõbraliseks.

23. Kooli venestamine.

Eriti tähtsaks pidas ametlik politika Baltimaade kooli venestamist ja sellega tehti algust juba varakult. Selle peaülesandega määrati Tartu õppekonna kuraatoriks 1883. a. senise balti paruni asemele venelane M. Kapustin, kes jäi sellele kohale alg- ja keskkooli venestamisreformi täieliku teostamiseni (1890) ja kes ühtlasi õppekonna valitsuse lõplikult üle viis Riiga (1886), et eemaldada teda Tartu ülikooli saksameelse õhkkonna mõju alt.

Kooli venestamisreform viidi läbi järk-järgult suure järjekindlusega. Kõik koolid seati haridusministeeriumi alla (1885). Järelevalveasutisteks neile kutsuti ellu rahvakooli-direktoreite ja -inspektoreite amet (1887). Ainult usuõpetus kuulus kirikuõpetajate ja kirikuvalitsuseasutiste kontrolli alla. Maarahvakoole seni ülal pidavad ja valitsevad asutised jäeti küll alles, kuid nende osa koolide juhtimises piirati seevõrra, et nad kaotasid tegelikult pea täiesti oma tähenduse.

Esiialgu nõuti kõigilt koolidelt vene keele õpetamist, varsti tehti see sunduslikuks õppekeeleks (1887). Ainult vallakoolides lubati kahel esimesel õppeaastal tarvitada emakeelt; varsti aga seletati seadust nii, et siingi pidi kooliõpetaja algusest peale vene keele tarvitusele võtma. Emakeelt võidi tarvitada ainult usuõpetuse ja emakeele tundides.

Uue koolitüübina hakati valitsuse poolt eriti soodustama ja õhutama maal n. n. ministeeriumikoolide asutamist. Need pidid venestamise huvides olema võistlejaiks senistele luteriusulistele valla- ja kihelkonnakoolidele. Neis võeti kooliõpetajate palgad riigi kanda, kuna muud kulud lasusid vastavail valdadel; ka toetas valitsus nende asutamist suuremate summade laenamisega uute ja paremate koolimajade ehitamiseks. Kooliõpetajad ministeeriumikoolides olid rahvakooliinspektorite määrata, kes seda õigust kasutasid tihti selleks, et siin umbkeelsete venelaste kohalenimetamisega kooli venestamist aina süvendada. Linnades ja alevites hakati asutama täiesti vene koolibürokraatide mõju ja võimu all seisvaid kroonualgkooli. Kreiskoolide asemele pandi igal pool käima linnakoolid („gorodskoid”).

Vene õppekeel pandi maksma ka erakoolis. Selle tagajärjel sulgesid muu seas ka rüütelkonnad oma koolid — Viljandi maagümnaasiumi ja Tallinna toomkooli.

Kuna edaspidi rahvakooliõpetajate ametisse seadmisel sai mõõduandvaks vene keele oskus, siis muutus ka nende ettevalmistamine. Senised rüütelkondade poolt ülal peetavad õpetajateseminarid Kuudas ja Tartus jäid seisma (1887). Ainult Kaarma seminar Saaremaal kestis mõnda aega edasi (kuni 1910). Kuna aga Tartu venekeelsest seminarist Eesti ala jaoks vähe oli, siis asutati suuremate ministeeriumikoolide juurde erilised pedagoogikaklassid. Samal ajal võimaldati rahvakooliõpetaja kutseksamit teha ka kohalikkude linnakoolide juures. Suur osa seniseid kooliõpetajaid tagan-

dati vene keele mitteoskamise pärast, kuna teistele hakati korraldama vene keele kursusi keeleoskuse täiendamiseks.

Korraldades kooliolud põhjalikult uutele alustele, loodeti edaspidi kooli kaudu istutada vene keelt ja vene vaimu laiadesse hulkadesse. Iseloomuline on sel puhul kuraator Kapustini avaldatud lootus, et tulevikus isegi eesti ja läti emad lapsi venekeelsete hällilauludega magama uinutavad. Sellised lootused ei täitunud muidugi kunagi. Küll aga tõi kooli venestamine enesega ühes suure tagurpidimineku eesti hariduselus. Õppimine koolis muutus lastele juba esimesest päevast peale peajasjalikult vaimunürivaks võõrkeele tuupimiseks, mille tõttu eriti langes rahvakooli vaimuarendav osa. Seejuures langes koolielu ka arvuliselt, nii koolide kui ka õpetajate ja õpilaste hulga poolest.

Nii oli näiteks Liivimaal maakoole:

1886. a.	1904. a.
123 kihelkonnakooli,	111 kihelkonnakooli,
974 vallakooli,	826 vallakooli,
1410 kooliõpetajaga.	37 ministereiumikooli,
	1243 kooliõpetajaga.
1887. a.	1901. a.
48.775 õpilast.	44.946 õpilast.

Koolireformi tagajärjel langes ka üldine pedagoogiline huvi. Ärkamisajal hoogsalt arenema hakanud eesti kasvatusteadusliku ja koolikirjanduse alal tuli seisak. Ei tarvitatud ju nüüd enam koolides peale aabitsa, lugemiku, katekismuse ja piiblilugude muid eestikeelseid õpperaamatuid. Nende asemele tulid uued venekeelsed, vene kooliametnikkude koostatud. Senine elav kooliküsimuste käsitlemine ajakirjanduses ning siin ja seal peetavil kohalikel kooliõpetajatekonverentsidel jäi nüüd tükiks ajaks soiku.

Rahvakooli venestamine oli oluliste tagajärgedega ka eesti rahvusliku liikumise suhtes. Selle

senisteks kohapealseiks juhtideks olid olnud peaausjalikult rahvakooliõpetajad. Nüüd olid neist paljud sunnitud vene keele oskamatusse tõttu oma kohtadelt lahkuma ja ühtlasi lõpetama oma senise rahvusliku kultuuritöö (vt. II, § 26).

Reformide järel, mis taotlesid alg- ja keskkooli venestust, asuti samas suunas Tartu ülikooli kallale. Siin olid eriti tegevad rektor A. Budilovitš (1892—1901) ja ettevaatliku ning teataval määral mõõduka kuraatori Kapustini järglaseks 1890. a. määratud N. Lavrovski, kellest loodeti venestamise alal suuremat järjekindlust ja hoolimatust. Juba 1889. a. pandi ülikooli seaduses maksma muudatused, millega tunduvalt suurendati haridusministri (osalt ka õppekonna kuraatori) võimu ülikooli valitsuse ja professorite nimetamisel. 1889.—1895. a. pandi vene keel ülikoolis järk-järgult õppeja asjaajamisekeelena maksma; ainult usuteaduskonnas jäi saksa õppekeel püsima. Hiljemini anti luba (1897) ka vene vaimulikkude seminaride kasvandikke Tartu ülikooli vastu võtta. Kõige selle tagajärjel tõusis vene rahvusest üliõpilaste arv Tartus enneolemata kõrguseni, kuna kohalikud sakslased hakkasid sellest ülikoolist eemale jääma. Nii oli enne venestamist 1880. a. Tartus üliõpilasi Läänemerekubernangudest kokku 790, Venemaalt aga 295; 1900. a. aga oli Vene sisekubernangudest juba 1335 ja Läänemere mailt 445 üliõpilast. Tartu ülikooli venestamisel hakati siia suuremal määral koondama ka vene õppejõude seniste saksa rahvusest õpetlaste asemele. — Eesti rahvuskultuuri otsesest arendamisest jäi ka venestatud Tartu ülikool, nagu varemini saksagi oma, täiesti eemale. Kaudselt aga mõjustas uue demokraatlikuma koostisega üliõpilaskond eestlasi seega, et ta äratas neis radikaalset mõtet (vrd. II, § 30) ja tõi neid lähemasse ühendusse teiste väikerahvastega. — Ühenduses Tartu linna ümbernimetamisega Jurjeviks (1893) ristiti ka ülikool Jurjevi ülikooliks.

24. Usupolitika.

Kooli venestamise kõrval püüdis valitsus Aleksander III ajal kõvendada ja süvendada vene mõju Läänemeremail ka usupolitikaga. Sel alal püüti igapidi soodustada vene-õigeusu levimist ja tema seisundi kindlustamist, kuna luteri usu vastu võeti tarvitusele survevahendeid.

Ajaloolised eeldused olid kummaski kuberman-
gus — Liivi- ja Eestimaal — asendanud vene-õigeusu küsi-
muse eriseisundisse. Eestimaal oli õigeusk 80.-date aastate
aluni talurahva seas väga vähe levinud, Liivimaal aga oli juba
40.-dail aastail talupojast õigeusuliste arv tõusnud kaugelt üle
saja tuhande, mis hiljemini suurenes loomuliku juurdekasvu
teel, vähemal määral uute juurdetulnukatega. Samuti oli vene-
õigeusu kirik Liivimaal üle elanud terava kriisi, mis avaldus
selles, et suur osa talupojast õigeusulisi, kes ise või kelle
vanemad olid omal ajal maiste kasude lootuses siirdunud õige-
usku, nüüd selles pettusid ja tagasi kippusid luteri usu kiri-
kusse. Kuna aga vene-õigeusust tagasipöördumine oli sea-
dusega keelatud, siis püüsid tagasikippujad endiselt õigeusu
kiriku nimekirjas, kuid tegelikult jäid nad sellest usust eemale
ja püüdsid oma usulisi tarbeid rahuldada luteri usu kirikus
(vt. I, § 67). Seda võimaldas neile enamik luteri usu kiriku-
õpetajaid. Valitsus aga kavatses sääraseid seaduste vastu eksi-
nud pastoreid, keda oli 1871. a. Liivimaa 105 kirikuõpetajast
93, vastutusele võtta. Selle kavatsuse vastu püüdis Liivimaa
konsistorium ja Evangeelne Allianss, mille esindajad keisri
poolt Saksamaal vastu võeti, oma mõju täies ulatuses maksma
panna. Suurel määral selle tagajärjel lõpetatigi 1874. a. kõik
ülalmainitud süüdistusasjad.

Aleksander III valitsuse ajal maksma pandud
seadusist ja määrusist, mis pidid soodustama vene-õigeusu,
teisest küljest aga halvendama luteri usu seisundit Läänemere-
mail, on olulisemad järgmised. 1885. a. tühistati 1865. a. antud

keisri käskkiri, mille järgi segaabielulised said loa soovi korral ristida oma lapsi luteri usku ja kasvatada neid selle usu vaimus (vt. I, § 67). Samal aastal siseministri poolt antud eeskirja põhjal oli edaspidi luteri usu kiriku ehitamiseks tarvis kohaliku õigeusu piiskopkonnavalitsuse nõusolekut. 1885. a. maksma pandud seadus andis võimaluse vene-õigeusu kirikute, palvemajade, koolide, kalmistute jne. jaoks sunnivõõrandamisega maid omandada. Samal aastal anti seadus, mille põhjal õigeusulised vabanesid neist reaalkoormusist, mis maaomandusel lasusid ev.-luteri kiriku kasuks.

Samal ajal hakati Liivimaal võitlema luteri usku tagasi pöörduda soovijate vastu karmi politseilise survega ja mitmesuguste kodanlike kitsendustega. 1865. a.-st 1885. aastani oli Liivimaal õigeusuliste lapsi ligemale 7000 ristitud luteri usku. Samal ajal oli luteri usku leeris käinud üle 5000 noormehe ja neiu, kes aga ametlikult olid vene-õigeusu kiriku nimekirjas. Nimetatud ajavahemikul, mil üldse valitses ametlik usupolitiikas teatav loidus, oli umbes 35.000 õigeusulist tegelikult pöördunud luteri usku, kuigi nad ametlikult olid riigikiriku nimekirjas.

Nende rekonvertide tagasivõitmiseks õigeusu kirikule astus 1885. a. Liivimaa kuberneriks määratud Sinovjev kohe energiliselt tegevusse. Olles oma elu lõpuni luteri usu, eriti selle vaimulikkonna veendunud vastaseks, püüdis ta iseäranis survet avaldada kirikuõpetajaile. Viimaste tegevus võeti hoolsa valve alla ja neid, kes olid võimaldanud tagasi pöörduda soovijaile luteri usu kiriklikest talitustest osa saada, võeti kaelakohtulisele vastutusele. Nii tekkis Liivimaal 1885—1894 199 „usuprotsessi”, mis oli algatatud 105 kirikuõpetaja vastu. Kuigi nende protsesside harutamine viidi 1887. a. konsistoriumi alt üldiste kohtute alla, lõppes neist siiski suurem osa kas süüaluste õigeksmõistmisega või üsna väikeste karistustega. Samal ajal võeti luteri usku tagasipöördumise vastu tarvitusele teisigi survevahendeid, millest oli vahest kõige karmim, et õigeusku

kuuluvaid vanemaid, kes oma lapsi lasknud ristida luteri usku, hakati võtma vastutusele, karistades neid vangistusega, kuna nende lapsed otsustati anda kasvatada õigeusuliste eestkostjate kätte.

Kuna Liivimaal jäi ametliku usupolitika olulisemaks küsimuseks õigeusust tagasipöördumise vastu võitlemine, oli Eestimaa alal peaülesandeks õigeusu levitamine talurahva keskel, kes siin oli seni jäänud sellest pea puutumata. Eriti agarasti ja suure järjekindlusega teotses ses suhtes kohalik kuberner Šahovskoi. Viimane pidas järjekindlat õigeusu levitamist eestlaste ja lätlaste keskel Läänemeremaade venestamisprogrammi kõige olulisemaks osaks. Ainult õigeusu kaudu lootis ta läbi lõigata senise „ainsa poliitilise sideme” kohalikkude pärisrahvaste ja sakslaste vahel, milleks oli luteri usk, ja liita eestlasi ja lätlasi „tõeliselt suurde vene perekonda”.

Šahovskoi usupolitikat soodustas Eestimaal juba enne tema kuberneriks saamist alanud talurahva massiline siirdumine vene-õigeusku, millist liikumist uus kuberner püüdis igaipidi soodustada. Kümne aasta jooksul 1883. a. peale asutati Põhja-Eestis 18 õigeusu kogudust, neist pooled Lääne- ja Hiiumaal. Õigeusu kirikute ja koolimajade ehitamiseks hankis Šahovskoi suuri riiklikke toetusi. Ta võttis aktiivselt osa Aleksander Nevski peakirikute ehitamise eeltöist Tallinna Toompeal ja Pühtitsa naiskloostri asutamisest (1891—93). Šahovskoi algatusel pandi maksma ka rida soodustusi vene-õigeusule.

25. Tsensuuriolud.

Kolmas ala kooli ja kiriku kõrval, mida ametlik politika püüdis eriliselt kasutada Läänemeremaade pärisrahvaste sise-
miseks venestamiseks, oli avalik trükisõna, kirjandus ja aja-
kirjandus. Seda püüti mõjustada valitsuse poliitilistes huvi-

des. Ja võimsamaks vahendiks siin oli maksev tsensuurikorraldus.

Tsensuurikorraldus oli üleriiklikus ulatuses tsentraliseeritud. Tema keskorganiks oli Peterburis asuv trüki-asjade peavalitsus, mis allus siseministeeriumile. Selle peavalitsuse juures teenis harilikult ka üks eesti keelt oskav ametnik, nimetusega „eesti ajakirjanduse järele valvaja”, kelle ülesandeks oli ka eestikeelse dramaatilise kirjanduse tsenseerimine. Kohtadel teostasid järelevalvet ajakirjanduse ja üldkirjanduse üle kohalikud tsensorid. Järelevalve vaimuliku, arstiteadusliku ning dramaatilise kirjanduse üle kuulus eritsensoritele. Kuulutusi tsenseeris kohalik politseimeister.

Kõige olulisem osa oli kohalikel tsensoritel, kes olid sõna otsesemas mõttes trükisõna „kitsa värava vahid”. Neid tsensoreid oli Eesti alal Aleksander III valitsuse ajal kaks — Tallinnas ja Tartus (varemini oli Liivimaa eesti kohalik tsensor Riias). Oma tegevuses olid need tsensorid seotud lugematu hulga seaduste ja keskvalitsuse eeskirjadega, mis ühelt poolt määrasid ära need ained, mida avalik sõna ei tohtinud kuidagi riivata, teisest küljest aga andsid juhtnööre, millises suunas „juhtida” ja „kasvatada” kohalikku kirjandust ja ajakirjandust. Peale üleriikliku keskvalitsuse avaldasid tsensorile mõju kohalikud võimud, eriti kuberner, kes harilikult eesti keelt oskava ametniku abil teostas omakorda ülemvalvet lehtede ja tsensori üle. Ametliku ülemuse kõrval tuli tsensoril arvestada väga rohkel määral mitmesuguseid kohalikke pealekaebajaid. Selles osas esines venestamisajal sageli ja kõige närusemalt rida oma vahel võistlevaid eesti ajalehetoimetajaid ja seltskonnategelasi ehk, nagu siis nimetati, „rahvamehi” (näiteks J. Kõrv ja A. Grenzstein).

Niisugune olukord tegi tsensori, ka siis kui ta isiklikult ei tahtnudki tarvitada karmi kätt oma „kitsa värava vahtimisel,” äärmiselt ettevaatlikuks. „Kitsa värava” taha jäi kinni kõik, mis oli vähegi soovimatu ja kahtlane valitsusvõimudele,

tihti ka süütuim trükisõnaline eneseavaldis. Eriti raske oli seisukord, kui tsensor ise ajas sihilikku venemeelset ja venestavat politikat, nagu seda tegi Tallinnas J. Truusmann. Tartus teotses tsensorina 80.-dail aastail (1892. aastani) E. Jannsen, kelle järglaseks määrati J. Jõgever, kes isiklikult küll venestamist ei soovinud, kuid kujunenud olukorras, eriti tema ajal ülemalt poolt raskendatud tsensuuriolude tõttu oli sunnitud esinema mõttevabaduse karmi ohjeldajana. Vali tsensuur-surve, mille kurnast käis läbi trükisõna enne ilmumist, moonutas äärmiselt omaaegse eesti ühiskondliku mõtte õiget nägu ja mõjus kaasa eesti ajakirjanduse ja selle tegelaste demoraliseerimisele. Hingitsedes karmi välise surve all, täitusid ajalehed sisutuist omavahelistest nägelemistest ja enesereklaamist toimetajate isikliku auahnuse või ainelise omakasu püüdes, kusjuures võeti appi roomamine ülemuste ees, nurgatagused löögid vastastele, alatuimad intriigid ja salakaebused.

26. Pettumus rahvahulkades. Eesti rahvuslike ettevõtete saatus.

Venestamisaeg, mis oma reformide ja maksmapandud bürokraatliku survega tabas nii paljudest külgedest eesti ühiskonda, ei jätnud valusalt riivamata ka eesti rahvuslike ettevõtteid, mis ärkamisaegses vaimustuses olid suurte lootustega käima pandud. Juba varemini olid neile andnud raske hoobi eesti tegelaste omavahelised tülid, mida aga oleks võidud parandada, kui neid oleks kandnud endine vaimustus ja töötahe nii tegelastes kui rahvahulkades. Kuid seda polnud enam; asemele astus igalpool kibe pettumus ja meeleolu langus.

Jakobsoni tegevusaja lõpuks oli ärkamisaja eesti rahvuslik optimism tõusnud oma haripunktile. Seda oli kandnud 70-date aastate ja 80-date alguse hoogne tulunduslik tõus (vt. II, § 2, 6, 16), mis tekitas jõukusetunnet ja tõusumeele-

olu, ilma et sel puhul oleks arvestatud seisukorra halvenemise võimalust. — Rööbiti tulundusliku tõusuga olid hoogsalt arenemas rahvuslikud ettevõtted, nii üldised kui kohalikud. Laialises tõusumeeleolus ei langetanud siin tegelaste omavahelised tülidki neid esialgu; viimaste tagajärjed avaldusid alles pisut hiljem, kui algas mõõn senises optimismis.

Üldine tõusumeeleolu mõjustas ka kujunevaid rahvuspoliitilisi nõudmisi, mis leidsid endile väljenduse Jakobsoni kaugeleulatavas eeskavas. See läks oma olulisis osis risti vastu aadli eesõigustele. Viimaste murdmiseks polnud olevais tingimuses mingeid väljavaateid ilma riigivalitsuse heasoovliku toetuseta. Ja sellele loodetigi. Seepärast suhtus eesti ühiskondlik-rahvuslik radikalism äärmiselt sõbralikult ja lootusrikkalt valitsuse esimestesse pinnakatsumistesse (Manasseini revisjon!) eelolevate reformide teostamiseks. Kui aga selgus, et maksmapandud reformid jätsid täiesti arvestamata eesti rahvuslikud huvid ja taotlesid hoopis kõrvalisi erihuvisid — maa ja rahva elu venestust —, siis sai valdavaks pettumustunne, koguni lootusetus.

Peale rahvuspoliitiliste lootuste kokkuvõtte mõjustasid loidumist tegelasis ja rahvahulkaades rida teisigi tegureid. Senist ärkamisaega saatnud tulunduslik tõus lakkas ja asendus kriisiga, mis eriti tabas Lõuna-Eestit — senise rahvusliku liikumise hälli ja peaala. Vilja-, eriti aga linahindade languse tagajärjel vähenesid sissetulekud taludest, millest osa oli suurtes ostuvõlgades, osa aga renditud kõrgete hindadega. Paljudel käisid tulunduskriisi lained üle pea: talud läksid oksjoni alla, senised peremehed muutusid popsideks või palgatöolisteks või rändasid välja. Samal ajal tabas kriis ka linnasid, mille senine tõusuhoog vähenes. See kõik mõjus võimsalt kaasa, et rahvahulkaade huvi rahvusliku liikumise vastu langes.

Kuna tulunduskriis tabas eeskätt talunikke, kes olid rahvusliku liikumise üheks kandvamaks kihiks, lõi samal ajal

venestamispolitika liikumise kohaliku tegelaskonna — külaharitluse — read segi. Kooli ja vallaomavalituse venestamise tagajärjel vallandati vene keele oskamatusse pärast väga suur arv kooliõpetajaid ja vallakirjutajaid, mille tõttu sai neil raskeks või koguni võimatuks jätkata oma senist kultuuritööd. Nende järglased, harilikult nooremad mehed ja vene haridusega, kellest küll mõned püüdsidki käia eelmiste jälgedes, olid aga sel alal märksa vähemate kogemustega ja suuremalt osalt väljaspool ärkamisaja tõusuvaimu.

Nii soodustas rida tegureid eesti ühiskonna loidumist seni kõrgelt loitnud rahvusliku liikumise vastu. Sel pinnal läksidki tagurpidi kõik senised rahvuslikud suurettevõtted, mille langeamisele ja likvideerimisele ametlik venestamispolitika ka omalt poolt igapidi kaasa aitas.

Tülid Eesti Aleksandri Kooli komiteede tegelaskonnas, mis tõusid haripunktile 1883. a. (vt. II, § 14) andsid Baltimaade venestamise teele astunud valitsusvõimudele soodsa juhuse end otsustavalt vahele segada selle eesti rahvusliku suurettevõtte saatusse. Peakomitee presidendi kohalt tagandatud J. Hurt otsis enesele tuge ametvõimudelt ja tegi neile esimesena ettepaneku sulgeda kõik abikomiteed, kus opositsioon Hurda vastu oli eriti terav. Peale mõneaegset kõhklemist otsustaski siis siseminister 1884. a. lõpul sulgeda kõik abikomiteed ja ka peakomitee. Järgmisel aastal avati abikomiteed küll jälle uuesti. Kuid endine vaimustus Eesti Aleksandri Kooli mõtte vastu oli kadunud. Kooli käimapaneku ja lõpliku tüübi küsimus jäi mitmeks aastaks selgusetuks, kuni valitsusvõimud selle lahendasid: kavatsetud kõrgema eestikeelse kooli asemel asutati Eesti Aleksandri Koolile korjatud rahaga venekeelne linnakool Põltsamaa läheduses, mis avati 1888. aasta sügisel.

Eesti Kirjameeste Seltsis (vt. II, § 15), kus tegevus peale Hurda lahkumist presidendi kohalt avaldas alul teatavat tõusugi, hakkas peale peatset C. R. Jakobsoni surma

esinema tagurpidimine, mis peale seltsi juhataja dr. M. Weske lahkumist Tartust (1886) aina süvenes. Liikmete hulk kahanes, eriti aga aktiivsete tegelaste arv, tegevuses polnud enam kaugeltki endist hoogu. H. Treffner ja dr. K. A. Hermann, seltsi järgnevad presidendid, olid jõuetud ettevõttele uut elu andma. Uuesti puhkesid lahkeliid. Seltsi elu läks niivõrt korratuks, et ministeeriumilegi põhikirja järele nõutavat ametlikku aastaaruannet ei suudetud koostada ja ära saata. 1893. a. suleti selts valitsuse poolt, kuna tema varandus ja kogud läksid teiste Tartu seltside kätte.

Kolmas eesti rahvuslik suurettevõte — „L i n d a” k a u b a l a e v a s e l t s — oli hakanud juba enne venestamisega järsult allamäge minema (vt. II, § 16). Nüüd jätkus see endises suunas. Peale pikemat vindumist lõpetati seltsi tegevus 1893. a. Tema varanduste realiseerimisest, mis pikale venis, saadi ainult niipalju, et aktsionäridele võidi maksta kõigest 22% aktsiate nimihinnast.

Ägedama venestamise ajal arenes ka k o h a l i k s e l t s i e l u üldiselt languse tähe all, mida seltskonna enese loidumise kõrval eriti soodustas alatasa tihenev surve valitsusvõimude poolt. Suuremat hoogu võttis ainult karskusseltside asutamine (vt. II, § 33).

27. Eesti ühiskondlik mõte ja ajakirjandus.

Valitsuse venestamispolitiika surve all leidis eesti ühiskonda tabanud rahvusliku meeleolu langus terava kajastuse ka eesti ühiskondliku mõtte alal, ajakirjanduses ja kirjanduses. Tsensuursurve tegi võimatuks käsitleda vabalt eesti elu tähtsaimaid päevaküsimusi, puudutada sotsiaalseid, rahvuslikke ja õiguslikke vastolusid, arvustada venestamisreforme jne. Teatavaid küsimusi käsitles olid ajalehed sunnitud kõnelema venestamispolitiika huvides või hoopis vaikima nende puhul.

Niisuguses olukorras heitus osa ajalehetoimetajaid ja ujudes pärivett püüdis esineda venestamissõbralistena või avaldasid lootusetut pessimismi eesti rahvusliku oleviku ja tuleviku puhul.

Iseloomuliselt viimases suunas esines ajakiri „O m a M a a” (1888. a., toimetaja J. Jõgever). Tema arvates pidi Eestis rahvuslike küsimuste aeg jäädavalt möödunud olema, kusjuures selgunud, „et ‚rahvus’ niisama kergeste näpude vahel ära sulab nagu lumi”. Õhulossidena olevat ärkamisajal käima pandud rida „Eesti” ettevõtteid, mis kokku varisenud. „Laps (s. o. eesti rahvas) on esimese sammu elus astunud, on sõrme tulesse pistnud ja ära kõrvetanud.” Nüüd olevat see „luuleaeg” möödas. Ja ajajärgu peaküsimustena toonitatakse ainult tulunduslikke, näiteks, kuidas paremini põldu harida, viljapuuaeda sisse seada, kaubale turgu leida jne.

Kuigi selline pettumusmeeleolu senise eesti rahvusliku liikumise puhul, nagu seda avaldati „Oma Maas”, ei kujunenud üldiselt nii teravaks, ajas siiski reaktsioon kogu ajakirjanduses laialisi ja sügavaid juuri. Kõige kaugemale ses suhtes langes J. Kõrv oma „V a l g u s e g a” (ilmus Tallinnas), kes andus täiesti venestamise teenistusse, et seega saadud riigivõimu toetusel oma isiklikes ja eeskätt ainelistes huvides väaratada oma võistlevaid vastaseid. Kõik venestamisreformid leidsid „Valguses” otsest ja varjamatut pooldamist. Eesti iseseisvat kultuuri pidas ta võimatuks ja tarbetuks ning soovitas avameelselt eesti rahval sulada vene rahvasse. Ärkamisaja väärtuslikumat algatust — eesti emakeelse kooli loomist — püüdis ta rahva silmis halvaks teha, kuulutades kadu eesti keelele ja pidades õnnetuseks Eesti Aleksandri Kooli eesti õppekeelega. Samuti soovitas Kõrv venestamise huvides eesti rahval vene-õigeusku siirduda. Kõrvi mõju eesti ajakirjanduses ja avalikus elus kasvas seda hädaohtlikumaks, et ta sai oma mõju alla Tallinna tsensor J. Truusmanni, kes oli tegelikult eesti venemeelse voolu kõige tugevamaks ja haritumaks esindajaks, ja et ta leidis mõjukat toetust Eestimaa kuberner

Šahovskoilt. Viimast asjaolu kasutas Kõrv eriti oma kohaliku tugevama võistleja J. Järve vastu, kes andis välja ajalehte „Virulane”.

J. Järve toimetusel Tallinnas 1882. a. peale ilmuv „Virulane” tõusis varsti Põhja-Eesti mõjukamaks ajaleheks, mille lugejate arv ulatus lõppeks 5000-ni. Järgides algusest peale C. R. Jakobsoni arendatud poliitilise suuna traditsioonidele, püüab „Virulane” neid jätkata ka venestamisajal, kuigi juba aremalt ja ettevaatlikumalt. Ta jätkab võitlust saksuse vastu, söandab esineda ka eesti rahvuslike erihuvide eest, tähendades vastupidiselt „Valgusele”, et olevat põhjendatud ja kasulik, kui rahvakoolis emakeel õppekeeleks jääks, kaitsedes eesti õppekeelt ka Aleksandri Koolis jne. Ilmudes Eesti suuremas tööliskeskuses, hakkab „Virulane” järjekindlalt käsitlema ka töölisküsimust, esinedes siin töörahva huvide kaitsjana, mille tõttu sai ka viimase hulgas rohke poolehoidu osaliseks. Et halvata venestamise huvidele kahjuliku ajalehe mõju, saadeti J. Järv 1888. a. sügisel kuberner Šahovskoi ettepanekul, mis oli nähtavasti rohkel määral „Valguse” toimetaja J. Kõrvi mõjustatud, kaheks aastaks maalt välja, mille tagajärjel ka „Virulane” seisma jäi.

Sellega hävis „Valguse” mõjukam võistleja ja tema lugejate arv tõusis juba järgmisel aastal senise 1000 pealt 5000-ni. Oma näilise radikalismiga, mis avaldus peaaesjalikult kirikuõpetajate vastases opositsioonis, ja pikkade röövliromanidega suutis „Valgus” ajajärgu ideelagedas pessimismis oma lugejate arvu järgmisil aastail veelgi tunduvalt suurendada, nii et see 1895. a. ulatus juba 10.000-ni. — luues rekordi senises eesti ajakirjanduse tiraažis. Nii tõusis „Valgus” eesti ühiskondliku mõtte alal pea ainuvalitsejaks Põhja-Eestis. Temaga samas suunas võistleb „Virumaline”, mis ilmus Narvas, jäi ainult vähelevivaks provintsileheks.

Venestamisaegne eesti ühiskondliku mõtte demoralisatsioon tabas teravalt ka Tartus ilmuvat A. Grenzsteini „Ole-

v i k k u", mis oli peale C. R. Jakobsoni surma kõige paremini toimetatud eesti ajaleheks ja oli 1888. aastani pidanud kindlat rahvuslikku suunda. Nüüd astus „Olevik” avalikult senisest rahvuslikust liikumisest tagasi, pannes „erakonna lipu maha” ja kuulutas rahu „Eesti ajalehtedes, rahu Eesti seltsielus ja igas Eesti ettevõttes”. Isamaalised juhtkirjad, mida seni oli „Olevikus” rohkesti avaldatud, kaovad nüüd temast täiesti, ja ta jääb mõneks ajaks seisukohata pealtvaatajaks arenevate sündmuste, venestamisega tekitatud kokkupõrke puhul slaavi ja germaani ilma vahel. „Oleviku” kindlusetuse tõttu pöördub enamik teda seni toetanud haritlasi temast ära.

Varsti muutub „Olevik” venestamist toetavaks ajaleheks, kusjuures ta toimetaja püüdis end igasuguste võtetega vene bürokraatidele meeldivaks teha ja inetute intriigid ning salakaebustega oma vastastest eesti avalikus elus võitu saada, mis tal aga kõigist pingutusist hoolimata kuigi palju ei õnnestunud. Eriti selgeks sai A. Grenzsteini suuna muutus 90.-date aastate alul. Ta võitles avalikult eesti üldlaulupidude vastu (1891 ja 1894), mida korraldati eesti rahvustunde alaldamiseks. Endisi rahvuslikke püüdeid nimetas ta ekslikuks ja hakkas kuulutama eesti rahvale ainult jõuetuse ideoloogiat. Ta kirjutas: „Eesti politika olgu: tundkem oma nõrkust, tundkem teiste tublidust!” „Mitte kuhu mõte, vaid kuhu käsi ulatub!” — „Tasa ja targu!” Veel teravamini avaldas Grenzstein oma venestamist toetava seisukoha oma kuulsaks saanud „Eesti küsimuses” (1894), mille 100-s aforismis ta hämarapäraselt ja sofistlikult püüdis eesti rahvale meeldivaks teha venestumist, töötades rahvuse äraandmise eest vene haridust ja ainelist kasu.

Ärksama rahvusliku vaimu ainsaks mõjukamaks hääleandjaks tumedamal venestamisajal jäi dr. K. A. Hermann, „P o s t i m e e s” („Perno Postimehe” järglane, mille Hermann 1886. a. alul Tartu tõi), mille mõju ja tähtsus eesti ajakirjanduses veelgi tõusis, kui ta 1888 senise ühe korra asemel hak-

kas ilmuma kolm korda nädalas ja 1891. a. muutus esimeseks eesti päevaleheks.

K. A. Hermann oli väikeandeline, osavusetu ja naiiv poliitikategelane, kes seejuures tihtigi oma häälekandja lippu püüdis keerata venestamise tuulte suunas, esinedes valitsuse poliitikat toetajana ja olles sõnakuulelik võimude vastu, mil puhul ta deklareerib oma seisukohta väga iseloomuliselt: „Riigivalitsus teab, mis tarvis maha kiskuda ja mis tarvis asemele panna. Siin ei ole ajalehtedel midagi ütelda. . . Meie püüame ka omalt poolt asja nii joonde seada, et just seda ütleme, mis Riigi-valitsus tõesti soovib” (1889). Seda joont peab Hermann oma „Postimehes” unustamatult meeles.

Hoolimata sellest paindlikkusest ja iseseisvate seisukohade puudumisest kodumaa ja eesti rahva tähtsamais eluküsimusis, oli Hermann „Postimees” siiski valitseva rahvusliku loidumise ja pessimismi ajajärgul suurel määral rahvuslikult virgutavaks ja kasvatavaks ning üldkultuuri levitavaks teguriks. Ikka ja jälle õhutatakse „Postimehes” eestlaste isamaalist meelt, virgutatakse neid rahvusliku kultuuri loomingu arendamisele, eriti keele, kirjanduse ja muusika alal. Ühtlasi koguneb „Postimehe” ümber, iseäranis pärast seda kui ta päevaleheks muutus, enamik eesti haritlasi (eeskätt Eesti Üliõpilaste Seltsi ringkonnist), kirjanikke ja luuletajaid, kes annavad lehele märksa värskema, kultuurilisema ja ajajooksul ka rahvuslikult hoogsama ilme.

IV. Ühiskondlik-rahvuslik tõuseng XIX sajandi lõpul ja XX s. alul.

28. Ühiskondlik eristumine ja tõuseng.

Ärkamisaja rahvuslikku liikumist oli kandnud peamiselt jõukam talunikukudekiht ja maaintelligents. Venestamisaege oma

poliitilise murrangu ja survega oli viimase read segi lõõnud. Sama ajajärku sattuv tulunduskriis oli asetanud talurahva raskesse kitsikusse. Niisuguses olukorras vajutas rahvuslike ühiskondlike ja kultuuriliste lootuste nurjumine pärast ärkamisaja kõrgepingelist tõusumeeleolu kogu ajajärgule äärmise pessimismi ja lootusetuse pitsati, halvas rahvuslikku ettevõtlikkust ja tegujõudu ning eneseusaldust, mis nii kujukalt avaldus ka ühiskondliku mõtte alal. Sajandi lõpul on viimases märgata tugevat tervenemisprotsessi, mis jätkus ka järgmise alul ja mida kannavad kaasaegsed ja hiljuti enne seda toimunud muutused eesti ühiskonnas.

Olulisema ühiskondliku muutusena sel ajajärgul esineb eesti linnarahvastiku esiletõus. Küll oli juba ärkamisajal eesti element linnades, eriti Tallinnas, hoogsasti kasvanud (vt. II, § 7), kuid see moodustas ainult veel väga mannetu ühiskondliku alamkihi, mis koostus peaaesjalikult ainult äärmise ainelise häda sunnil külast linna põgenenud maatainimestest, kes olid nii aineliselt kui vaimlikult uues ümbruses kohanemata. Alles ajajooksul hakkasid selle halli massi eristumisprotsessis kujunema kindlapiirdelisemad erikihid, mis sajandi lõpul ja järgmise alul esinevad juba oma erilise palgega.

Kõrgem koht sel ühiskondlikul astmestikul oli arvult alataasa suureneval ja aineliselt tugevneval väikekodanlusesel, kuhu kuulusid mitut liiki ettevõtjad käsitöö ja kaubanduse alal, majaperemehed, ametnikud jne. Selle kihi tõus, mis oli tema viletsate aineliste ja vaimlike eelduste tõttu aeglane ja põhines peaaesjalikult visal edasirühkimisel ja kopikakogumisel, suutis anda kindlailmelisemaid tulemusi alles sajandi lõpuks. Ja kuna eesti rahvusest vabakutselised haritlased võisid tõusta toetudes peaaesjalikult sellele linnakodanlusele, siis oli vastavalt ka intelligentsi tõus sel ajal raske ja aeglane. Tema tõus sai tagajärjekamaks alles siis, kui linnakodanlus ikka enam omile jalule tõusis. Viimane asjaolu oli seda tähtsam, et eesti intelligentsi tegevusalad olid kodumaal saksluse rah-

vusliku surve ja valitseva venestamispolitika tagajärjel äärmiselt piiratud. Kolmanda eesti linnarahvastiku kihina suurenes sajandi lõpuks tunduvalt tööstuslik proletariaat (vt. II, § 6), mis suurendas eesti elemendi kogujõudu ja eneseteadvust.

Nende ühiskonnakihtide arenguga hakkas linn eesti ühiskondlikus ja kultuurilises elus etendama järk-järgult märksa silmapaistvamat osa kui varemini ja pani juba kindlama aluse meie kultuuri linnastumisele, mis sai selgemini nähtavaks pärast 1905. a. revolutsiooni. Arvult suurenev ja oma ühiskondlikult jõult tõusev linnakodanlus ja -proletariaat, omades erilisi klassihuviseid, vajab ka erisuunalist ideoloogiat ja klassiliikumist, mille sõnastamise ja juhtimise võtsid endile intelligentsi eriosad. Nii arenev ideoloogiline ja klassiteadvuslik eristumine kujunes iseäranis hoogsaks uue sajandi alul, mis andis kogu eesti ühiskondlikule mõttele tol ajajärgul erilise elavuse.

Samal ajal, kui eesti linnarahvastikus oli arenemas üsna tugevajõuline ühiskondlik tõuseng, näeme samalaadilist protsessi ka külas. Kuigi tulunduskriis jätkus siin ka uue sajandi alul, olid aga selle äärmised teravused seljataga. Kavakindlalt arendatud põllukultuuri süvendamise ja ühistegevuse mõjuka toetuse tagajärjel stabiliseerus põllutulundus, aidates tagajärjekalt likvideerida eelnenud kriisiaja raskusi.

Kuigi küla ei suutnud rahvuslikus liikumises etendada enam suhteliselt nii suurt osa, kui see tal olnud ärkamisajal, jäi tema tähtsus siin siiski väga oluliseks. Seda rõhutati eriti rahvuslaste ideoloogias Lõuna-Eestis, osalt ärkamisaja traditsioonide mõjul, osalt selle tõttu, et siin polnud suuremat kaubandus-tööstuslikku keskust, kus linnaelemendi ühiskondlik ja tulunduslik jõud oleks teravamini esile tõusnud. Selle ideoloogilise suuna kandvam väljendaja — „Postimees” — pühendab küll rohkem tähelepanu ka tõusva linnakodanluse huvidele, kuid esikohal seisab siin ikkagi maa, talupoeg.

Hoolimata üsna sügavale küündinud ühiskondlikust eristumisest ja selles arenenud üksikute rahvakihtide erisuunalisest huvidest oli XX sajandi lõpul ja käesoleva alul eesti rahvus tervikuna veel poliitiliselt allasurutud seisukorras, mille all kannatasid kõik rahvakihid ja mis lõi olulise osa pinnast üldrahvuslikuks liikumiseks ja opositsiooniks valitseva ühiskondlik-politilise korra vastu. Eriti tugevaiks jäid siledimed linnakodanluse ja talunikkudekihi vahel, mis leidis allakriipsutatud tunnustust „Postimehe” ringkonna poolt. Ja nende tõusvate ning toibuvate ühiskonnakihtide ühistundest ammutas rohkel määral hoogu ka tollaegne rahvuslik liikumine.

Üldine ühiskondlikkude olude tervenemine ei jäänud kajastumata ka ühiskondliku mõtte alal, kus algas siin ägedama venestamise ajal omaseks saanud loidumise ja mäandumise nähtuste väljatõrjumine ning rahvusliku ja ühiskondliku elu hoogustamine. Olulist osa selles arengus etendasid uued juhid, kes tõid uut hoogu ja uusi vaatekohti eesti avalikku ellu.

29. Rahvusliku liikumise hoogustumine Lõuna-Eestis.

Sajandi lõpul algav eesti ühiskondliku elu tervenemine avaldus eredamalt kõige pealt Lõuna-Eestis, eriti selle suuremas keskuses — Tartus. Et see just siin varemini hoogustus, selleks oli mõjumas rida eritegureid. Kõige pealt polnud ägedama venestamise surve all eesti ühiskondliku mõtte halvatus kujunenud Lõuna-Eestis nii teravaks nagu Põhja-Eestis. Viimases oli kuberner Šahovskoi karmi ja järjekindla venestamispoliitika õhkkonnas ja kaitse all tõusnud ainsaks mõjukaks eesti avalikuks häälekandjaks ametlikku poliitikat igas suunas toetav „Valgus” J. Kõrvi toimetusel (vt. II, § 27). Eesti rahvuslikult-teadliku intelligentsi äärmise vähesuse tõttu ei kerkinud siin mingit avalikku ega põrandaalustki opositsiooni. Lõuna-

Eestis valitses sel ajal siiski pisut vabam olukord, mis oli osalt põhjustatud ettevaatlikumalt ja diplomaatlikumalt toimiva Liivimaa kubeneri Sinovjevi pehmemast poliitilisest teotsemis-suunast. Ka oli Lõuna-Eestis keskus — Tartu — eemal kubermangulinnast ja seega kaugemal kohaliku kõrgema ülemuse otsesest valvest. Samal ajal koondus Tartusse kui ülikooli linna sajandi lõpul ikka suuremal määral eesti intelligentsi, kes oli füüsiliselt tervem ja tugevam ning kõvemate närvidega, kui ägedama venestamisaja tegelased.

Selle noorema haritlastepõlve rahvuslikult teadlikum osa astus kord-korralt ikka teravamasse opositsiooni A. Grenzsteini lipitseva venesõbralikkusega, tema rahvusliku jõuetuse ideoloogiaga, mille hüüdsõnaks oli „Tundkem oma nõrkust! Tundkem teiste tublidust!” Samuti ei rahuldanud seda haritlaste ringkonda dr. K. A. Hermanni poliitiline abitus ja ajakirjanduslik osavusetus, kuigi see ajaleht oli kasutada ka nooremail haritlasil. Viimaseid kihutas kiiremale teotsemisele oma häälekandja soetamisega ka Hermanni kavatsus lahkuda „Postimehe” toimetaja kohalt. Selle tagajärjel ähvardas tema ajakirjanduslik ettevõtte, mis oli tol ajal ainsaks kindlama rahvusliku suuna häälekandjaks, minna ärimeeste kätte, kelle kohta oli ette näha, et nad jätkavad „Postimehe” väljaandmist eeskätt ärilise kasulikkuse seisukohalt. Et seda ära hoida, omandasid nooremad haritlased V. Reimaniga eesotsas ja O. Kalda ja dr. H. Koppeli agaral toetusel „Postimehe” oma ringkonnale. Lehe toimetajaks kutsuti (1896) õigusteadlane J a n T õ n i s s o n, kes oli juba varemini selle abitoimetajana silmapaistvalt tegev olnud, kuid pärast oli siirdunud Vene riigiteenistusse.

Uues toimetajas, kes hiljemini sai ka lehe ainuomani-kuks, leidis „Postimees” ja ka kogu rahvuslik liikumine, eriti Lõuna-Eestis, enesele osava ja energilise juhi. Tõnisson suutis kohe koondada oma kaastöölisteks hulga kõrgema haridusega mehi mitmesugustel aladel ja ka silmapaistvaid luuletajaid ja kirjanikke ning suutis üsna pea eesti ühiskondlikku mõtet ära-

tada senisest venestamisaja tardumusest ja seda tugevalt hoo-
gustada.

Oma ühiskondlikus ideoloogias tunnistas Tõnisson kõige pealt omaks ärkamisaja kiriklik-vanameelse voolu põhimõtted, võttes lipukirjaks Peetruse sõnad: „Armas-tage vendi, kartke Jumalat, austage kuningat!” — nagu kirju-
tab uus toimetus oma esimeses juhtkirjas — „Postimehes” 2. XII 1896. Tema ilmavaate põhialuseks jääb teda alaliselt saatev idealistlik moralism, mille järele „kõlbluses ilmutab end ajalooliselt elu ülem otstarb” ja mille alusel tun-
nistatakse „rahva kõlblise iseteadmise ehk enesetundmise ja tõsise hariduse tõstmine... meie isamaalastel praegusel ajal esimeseks ja ülemaks ülesandeks” („Postimees” 1897, nr. 267). Selt „tegeliku kõlbluse” seisukohalt käsitleti „Postimehes” ikka ja jälle ühiskondlikke elunähtusi. Sellega põhjendati ka rahvuslikku olemasolu ja teotsemist.

Rahvust säilitavaks ja arendavaks teguriks tunnistas Tõnisson esmajoones rahvusliku iseteadvuse, mille tähtsust ta ikka ja jälle tugevasti rõhutas. Rahva oma sise-
mine ja kõlbline jõud pidi rahvust edasi viima ja selle jõu kasvatamisele pööras Tõnisson erilist tähelepanu. Seejuures rajas ta oma tegevuse veendele: „Olgugi meie rahvas väike, kuid ta on ometi rahvas!” — vastandina Grenzsteinile, kes kuulutas kadu eesti rahvale tema väiksuse ja mannetuse tõttu.

„Rahvusliku iseteadvuse” ja „kõlblise iseolemise” eri-
line rõhutamine ei tähendanud aga „Postimehel” sugugi täht-
sate „alamat liiki” päevaprobleemide ignoreerimist. Kõige pealt pühendab uus toimetaja algusest peale just tulundus-
likele küsimustele märksa suuremat tähelepanu, kui see vast tema idealistlikust teooriast oleks järgnenudki, olles vaatekohal: „Sest meie rahva tulevik seisab peajasjalikult küll kõlblise jõu kasvatamise peal, aga väga tähtis on ka, et meie majanduslike jõu poolest edasi jõuaksime: kõhnad ja näljased jäävad kergesti teiste jalge alla” („Postimees”, 1900, nr. 237).

Alul on tulunduslikkude küsimuste käsitlemine „Postimehes” üldiselt küll kobav ja abitu. Kuid pea kujuneb siin juba selgem perspektiiv ja kindlam tegevuskava. Viimane suundub peaaegselt ülesandele kindlustada ja edendada tulunduslikult tollaegseid rahvuse peakihte — mitmesuguseid väikekodanlikke elemente maal kui linnas.

Oma rahvustulunduslikus programmis järgib Tõnisson suurel määral juba C. R. Jakobsoni püstitatud sihtjoontele. Temagi seab siin rahvusliku elu aluseks põllutöö, leides, et „mida tugevam see tüvi, mille juured põllutöö mulla sisse kasvanud, seda kindlam on meie väikese rahva seisukord elu lainetavas meres”. Põllutöö ümber koondatakse kõik muud rahvustulunduslikud püüded ja vahendid. Eesti põllutöö edendamisele andus Tõnisson erilise energiaga ja mitte ainult sõnalise propagandaga, vaid ka hoogsate tegudega. Valitud 1898. a. Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi esimeheks, virgutatas ta selle hoogsale tegevusele, luues temast samal ajal eesti põllumeestelsete keskuse, kust lähtusid algatused ja uued hüüdsõnad laiali üle maa. Siit sai algatuse ka esimene laiaulatuslikum eesti põllumeeste koondamiskatse, esimene eesti põllutöö-kongress, mis peeti ära Tartus juunis 1899. (Kongressil oli esindatud 23 põllumeestelset, neist 19 Lõuna-Eestist, 4 Põhja-Eestist.) Seal avaldatud mõtted ja tehtud otsused olid laiaulatusliku tähtsusega Eesti väikepõllupidamise arengus. Siin seati esimesed üldised põhimõtted eesti põllumeestelsete ühiseks tegevuseks ja otsiti uusi vahendeid väikepõllupidajate seisukorra parandamiseks, mille hulgas soovitati eriti kava-kindlamat karjakasvatusele ja piimandusele siirdumist ning põllumajandusliku ühistegevuse edendamist. Need põhimõtted leidsid ka peale kongressi hoogsat arendamist ja viljakat teostamist.

Kaubanduse ja tööstuse küsimused ei leidnud sel ajajärgul „Postimehes” kuigi silmapaistvat käsitlust. Küll avaldati heameelt mõne eesti ettevõtja vaatepiirile kerkimise

puhul ja kutsuti neid toetama. Kuid selliseid ergutavaid nähtusi polnud üldiselt kuigi palju. Eemal kodumaa suuremast tööstuslikust ja kaubanduslikust keskusest — Tallinnast — jätsid need tulunduslikud alad „Postimehe” enam-vähem külmaks. Tema rahvusideoloogia jäi põhinevaks „maakultuurale”, mille keskuses talupoeg ja põllutöö.

Tõstes esikohale rahva oma jõu, nii sisemise, kõlblise, kui ainelise, tõstmise ning nähes just selles rahvusliku arengu olulisemat eeldust, ei saanud „Postimees”, nagu iga teinegi eesti ühiskondliku mõtte vool, mööda minna seisukohata neist välistest poliitilistest teguritest, mis eesti elu igal sammul nii või teisiti mõjustasid — nimelt sakslusest tema mitmekesisisise eneseavaldusis ja Vene riigivõimust. Kaasaegsed paindlased eesti ühiskondliku mõtte alal (Grenzstein, Kõrv) olid täiesti alistunud ametlikule venestamispoliitikale, kuna teisest küljest nad püüdsid arendada eriti teravat opositsiooni sakslusele. Tõnissoni suhtumine nimetatud poliitilistesse teguritesse on siin sootuks teissugune.

Saksluse tugev tulunduslik ja poliitiline ülevõim, soomustatud hulga minevikust päritud eesõigustega, oli ikka ja jälle edasitungivale ja oma eluõigust nõudvale eesti elemendile risti teel ees. Saksa mõisniku käes oli veel suurem osa maapinnast, ta oli ainuvalitseja maaomavalitsuses, rikkalikult varustatud rea mitmesuguste eesõigustega jne. Saksa kodanlase käes linnas oli tugev tulunduslik võim, juhtiv osa linnaomavalitsuses jne. Kõiki neid võimuvahendeid kasutati teadlikult ja sihikindlalt saksa elemendi üleolu kindlustamiseks ja eestluse maharõhumiseks. Võitlus oli seetõttu paratamatu.

Nagu omal ajal Jakobson oli püstitanud eestlaste ja sakslaste üheõigusluse põhimõtte, nii kujunes sajandi lõpul ka „Postimehel” tähtsamaks võitluskilbiks saksluse vastu eesti rahvuslik, tulunduslik ja poliitiline üheõiguslus. Seejuures püüdis Tõnisson alul võitluses sakslusega ajada võimalikult leplikku poliitikat, toonitades, et balti sakslusel ja „eesti ring-

kondadel" olevat „kodumaa üleüldine kasu omal viisil südame peal, millest mõlematele rohkem ühist tööd leiduks, kui aga mõlemad sellest tööst kinni hakates teineteist eemale tõrjuda ei võtaks." See leplikkus aga ei kandnud kuigi palju vilja. Sakslusele oli vastuvõtmatu „Postimehes" tol ajal erilise rõhuga arendatav püüd vabastada eesti seltskonda saksa mõju alt, soetada tunnustust ja lugupidamist eesti kultuurilisele loomingu ja ühiskondlikule mõttele ning avalikule häälele, üldse eesti nimele. See järjekindlalt rõhutatud eesti rahvuslik iseteadvus ärritas. Oma rahvuslikus kõrkuses ja üleolu-meeleolus demonstreerisid sakslased omalt poolt alaliselt oma ignoreerivat ja ülalt alla vaadet eesti rahvuslusele ja tema püüdele ning üldse eesti rahvale, tehes seda nii ajakirjanduses kui ka kõigil teistel aladel. „Postimees" oli kõigi selliste avalduste puhul hoogsalt valvel, püüdes vähemaidki neist kinni naelutada ja nende ühiskondlik-rahvuslikku tagaseina paljastada. Vaidlused saksluse seisukohtadega, mida „Postimees" peab rahvusliku iseteadvuse ja üheõiguse nimel, läbivad lakamatult kogu ajajärgu ja nende rahvuslikult virgutav ning kasvav mõju eesti ühiskonnale on suur.

Suhtumises Vene riigivõimusse võttis Tõnissoni „Postimees" rohkesti teissuguse seisukoha kui kaas-aegsed ametliku venestamispoliitika toetajad Grenzstein ja Kõrv. Niipalju kui karmid tsensuuriolud võimaldasid, võitles ta venestamise vastu. Selt seisukohalt võideldi ka ministerruumikoolide vastu ja toetati kihelkonnakoole. Peajooneks aga jäi siin lojaalsus ja ettevaatlikkus riigivõimu vastu. Ikka ja jälle hoiatas ta kategooriliselt eestlasi segamast Vene poliitilise korra küsimustesse. „Meil eestlastel ei ole „kõrge poliitika" asjadega ühtegi tegemist, — seda õiendab riigivõim isegi," kirjutas „Postimees" 1901. a. ja samas vaimus ikka korduvalt. Lojaalsuse vajadust Vene riigivõimu ja rahva vastu põhjendas „Postimees" peaaesjalikult eesti rahva väiksusega. „Suurpoliitilistesse" küsimustesse end segades võiks eesti rahvas

luua enesele hädaohtliku vaenuliku jõu, mis tema vastu pöördudes ähvardaks teda koguni „otsaga”. Pealegi leidis „Postimees”, et maksvad seadused võimaldavat veel küllalt eestlastel oma koduseid asju ajada ja oma lähemaid ülesandeid siin täita.

Kaasaegses eesti ajakirjanduses oli „Postimehe” teravam võitlus sajandi viimaseil aastail pööratud A. Grenzsteini „Oleviku” vastu, kes jätkas seda rahvuspoliitilist suunda, mille ta oli võtnud ägedama venestamise aja demoralisatsiooni õhkkonnas (vt. II, § 27). Kuna „Olevik” rõhutas veel eriliselt „asjapolitikat”, vajadust end „olevate asjade järele” seada ja tunnistas rahvuse kõrgekspidamist kahjulikuks rahvuslikuks hooplemiseks, seadis „Postimees” erilise rõhuga sellele vastu „aatepolitika” ja rahvusliku iseteadvuse väärtuse. Kuigi „Postimehe” uus toimetaja omas alul märksa vähem ajakirjanduslikku vilumust kui Grenzstein, kuid tema kohkumatu ja sihikindel esinemine kindlustas talle võidu. Grenzstein jäi alla, hoolimata oma tagatrepi-politikast, mille kaudu katsus Vene võimumehi kasutada oma vastaste vastu, ja loobus varsti avalikust tegevusest, lahkudes 1901. a. kodumaalt Pariisi. — Terav vahekord kujunes „Postimehel” ka eesti ühiskondliku mõtte radikaalse vooludega, mis astusid avalikkusse järgmise sajandi alul (vt. II, § 30).

Suur ühiskondlik-rahvuslik tõus XIX sajandi lõpul ja järgmise alul, mis on lahutamatult seotud „Postimehe”, Tõnissoni ja ta kaaslaste nimedega ning mille mõjualaks jäi suuremal määral Lõuna-Eesti, avas uue ajajärgu eesti rahvuslikus liikumises. Rahvuslikku eluinstinkti ja töövaimustust suudeti jällegi tugevasti virgutada. Rahvusliku arengu peateguriks kuulutati rahva oma sisemine elujõud, mida püüti kasvatada ja vabastada venestuse ning saksluse mõju ja surve alt. Uuendatud rahvusideoloogia, mille keskuses seisis „rahvuslik iseteadvus”, pidi siin olema võimsaks vaimlikuks vahendiks. Tulunduslikul alal pandi siin energiliselt liikuma rahva „oma-abi” — ühis-tegevus (vt. II, § 31).

30. Radikaalsed voolud.

Rööbiti eesti rahvusliku liikumise hoogustumisega läinud sajandi lõpul hakkab kujunema ka sellele opositsiooniline radikalism. Virgutatud küll tol ajal hoogsalt areneva ühiskondliku eristumise tunnustusest, ei kujune see aga alul laiemaks massiliseks liikumiseks, vaid jääb eeskätt haritlaskonna võrdlemisi väikese osa mõttesuunaks, mis põhineb materialistlikul ja sotsialistlikul ideestikul. Neid uusi vaatekohti imbus eesti intelligentsi kahepoolseist lähtekohist — ühest küljest peajasjalikult Saksast, kirjanduse ja sealt Eesti alale asunud üksikute sotsiaaldemokraatlikkude tööliste kaudu, ja teiselt poolt Venest, eeskätt sotsialistlikkude üliõpilaste kaudu.

Arvukam ja aktiivsem materialismi ning sotsialismi pooldajate kogu sigis kõige pealt Tartus, kus neid vaateid püüdsid levitada paljudesse teistesse rahvustesse (rohkesti läti) kuuluvad üliõpilased, kes valitsusvõimude poolt poliitiliselt kahtlastena olid saadetud Tartu. Siin püüdis siis ka ringkond eesti haritlasi, eeskätt üliõpilasi, tutvustada esmakordselt laiemaid hulki nii trükisõna kui populaarteaduslikkude kõnede kaudu Tartu eesti seltsides radikaalse ilmavaate ja materialistlikkude ideedega. Seda tehti eriti koguteoses „Lõbu ja Teadus” I ja II (1898, 1899) ja „Rahva Lõbulehes” (1900—1901), kus olid aktiivsemaid mehi üliõp. R. Aavakivi, A. Alver ja J. L. Jürgens ning maalermeister M. Martna. Neis kirjanduslikes üritusis püüti eriti populariseerida materialistlikus vaimus loodus- ja ühiskonnateadust: käsitleti vastolu teaduse ja piibli seisukohtade vahel ilma ja inimsoo vanaduse ja arenemise küsimuses, darvinismi, ühiskondlikku eristumist, rahvaklasside vastolusid, tulundusteaduse algeid jne. Kindlakujulisemat sotsialistliku ideestiku avalikku arendamist takistas valitsev poliitiline surve. Ka ei saadud seda teha märgatavas ulatuses põrandaaluselgi teel eesti sotsialistide vähesuse ja organisaatorite puuduse tõttu.

Laiemaulatuslik murrang radikalismi suunas kujunes varsti Põhja-Eestis „Teataja” käimapanekuga käesoleva sajandi alul. Seni oli siin mõjukamaks ajakirjanduslikuks häälekandjaks J. Kõrvi avalikult venestamist toetav „Valgus” (vt. II. § 27). Tallinnas 1893. a. peale ilmuv „Eesti Postimees” A. Buschi toimetusel ja seal 1900. a. M. Neumanni poolt käima pandud „Uus Aeg” olid kahvatult ja jõuetult toimetatud ajalehed, ilma kindlama poliitilise suuna ja mõjuta. Ometi oli sajandi vahetuseks Põhja-Eestiski kujunenud kindlam ühiskondlik kandepind mingisuguse julgema eestipärase poliitilise orientatsiooni jaoks. Sajandi lõpuks oli Tallinnas rohkesti suurenenud eesti elemendi jõukam kiht — majaomanikud ja ärimehed —, kes omasid juba tugevamat rahvuslikku ja poliitilist iseteadvust. Samuti oli Tallinnasse koondunud rohkesti eesti proletaarlikke elemente, kes teotsesid vabrikutööstuses, käsitöös, väikekaubitsemises, kes rahuldumata oma seisundis hakkasid ajajooksul omandama teatavaid teadlikkuse algeid oma erihuvide tajumises. Maal valitses Põhja-Eestis eriti terav rahulolematuse oleva seisundiga maatöölise, rendikoha-pidajate ja väiketalu omanikkude hulgas. Kõik need eesti rahvusse kuuluvad elemendid olid hoolimata juba tunduvaist klassisuunalistest erihuvidest poliitiliselt allasurutud seisukorras. opositsioonis sakslaste tulundusliku ja ühiskondliku survega ja valitsuse rõhuva politikaga. Nende võitlussihid langesid veel mitmeti ühte.

Sel ühiskondlikul pinnal astus XX sajandi alul Tallinnas avalikku tegevusse rida nooremaid haritlasi, kes olid siia valgunud peaaesjalikult Tartust ja mujaltki. Nende häälekandjaks sai „Teataja” ja silmapaistvamaks juhiks selle ajalehe toimetaja ja väljaandja K. P ä t s. „Teataja” ümber, mis alustas oma ilmumist päevalehena 10. XI 1901, koondus hulk nooremaid haritlasi radikaalsete ja sotsialistlike vaadetega, kelle hulgast moodustus toimetuskorraldus, kus töötasid head tööjõud (E. Wilde, O. H. Münther, H. Pöögelmann, M. Martna j. t.).

„Teataja” rühm oli oma liikmete ilmavaateliste aluste poolest küll üsna kirju ja lehe peatoimetaja ise ainult mõõdukas radikaal, kuid üldiselt omandas see häälekandja oma aja kohta üsna radikaalse ilme, peaasjalikult teiste toimetustuliikmete ja kaastöölise kirjutiste läbi.

Eriti tugevasti rõhutas „Teataja” tulundusliku teguri tähtsust ühiskondlikus elus, püstitades oma peamiseks hüüdnaks „m a j a n d u s e” — uue „sureliku suuruse” — ja käsitles inimliku ühiskonna nähtusi ajaloomaterialistlikult — vastandina „Postimehe” idealistlikule ideoloogiale, mille vastu oli pööratud kogu „Teataja” rühma ühine opositsioon. Konstateerides ka Eestis tulunduslikul arengul põhinevat ühiskonna jagunemist erikihtidesse, kus igaühel neist oma erilised huvid, rõhutatakse, et tulunduslikud küsimused oleval eriti tähtsad kehvemal kihtidel. Et viimased moodustavad rahva enamiku, siis oleval eriti tarvilik rahva üldise tasapinna tõstmiseks rõhku panna eeskätt nende kihtide tulundusliku seisundi parandamiseks ja kindlustamiseks. Sellelt ülesandelt lähtudes tahabki „Teataja” valgustada laiemate hulkade erihuvisid, arendada neis kihelist iseteadvust jne. Seejuures ei eitanud see uus ühiskondlik vool rahvustunnet ja rahvuslikku iseteadvust, vaid pidades neid loomulikuks ja positiivseks nähtuseks rahvaste elus, mis arenenud reaalelu vajadustest, andis ta neile koha oma ideoloogias kaugemal tagaplaanil tulunduslikkude ülesannete järel, tunnistades ühtlasi rahvuse venduse idee kõrgemaks rahvuslikust iseteadvusest.

„Teataja” uus ideoloogia tekitas ägedat vastu-seismist „Postimehe” ringkonna poolt. Viimase poolt süüdistati „majandusemehi” madala kõhuorjuse ja lameda materialismi propageerimises, rahvusaate eitamises, rahvas kunstlike lühede sünnitamises ja tema kõlbliste aluste õõnestamises. Samal ajal tekitas teravaid lahkhelisid „Postimehe” ja „Teataja” vahel poliitilise orientatsiooni küsimus. Kuna esimene hoiatas eestlasi Vene asjusse segamast (vt. II,

§ 29), pooldas teine Vene demokraatlikkude jõudude vabaduspüüdeid, lootes nende võidust kasu ka Eestile. „Postimees” süüdistas sel puhul „Teatajat” liigeses venesõbralikkuses, kuna viimane omalt poolt püüdis „Postimehe” ringkonna vaateilmas leida balti-saksa mõju. Need erinevad seisukohad üldises poliitilises orientatsioonis tekitasid lahkavusi ka paljudes väikesemais päevaküsimusis. Nii näiteks pooldas „Teataja” ministeeriumikoolide asutamist, kuna „Postimees” selle vastu võitles ja toetas kihelkonnakoole.

„Teataja” oma ühiskondliku ideoloogiaga, mille keskusse asetati „majandus” ja oma poliitilise radikalismiga lõi eesti ühiskondlikku mõttese uue suuna, milles esmakordselt ristlevad viljakalt üldrahvuslikud ja klassilised huvid. Ta pühendas rohket tähelepanu eesti ühiskonnakihtide erihuvidele, alates tõusvast linnakodanlusest ja lõpetades mõisatöölisega, kuid tähistas samal ajal nende kihtide ühiseid huvisid nende ühiskondlik-politiilises võitluses. Eriti suur tähtsus oli „Teatajal” Põhja-Eestis, kus ta leidis laialise kõlapinna, ja Tallinna eesti elemendi ühiskondlik-politiilises kasvatamises ja koondamises, mille tagajärjel see Eesti mahajäänud suurim linn tõusis tähtsaks eesti poliitilise elu keskuseks seni juhtival kohal seisnud Tartu kõrval.

Kaks aastat pärast „Teataja” asutamist hakkas Tartus ilmuma ajaleht „Uudised” (esimene nr. 20. XI 1903), P. Speeki toimetusel ja sotsialistlikkude haritlaste (M. Martna, R. Aavakivi, Ed. Wilde j. t.) lähemal osavõtul. Kuigi see häälekandja oli kavatsatud sotsialistlikkude ideede propageerimiseks, suudeti seda ülesannet teostada ainult osaliselt ja puudulikult. Valitseva poliitilise surve tõttu võidi neid ideid levitada ainult varjatult; selgusetus ja kindlajoonelisuse puudus toimetuse tegelaste ja kaastöölise vaadetes esitas tihti peale varjatud sotsialismi ainult karikatuursel kujul. Revolutsioonieelsel ajajärgul olid „Uudised” kõige radikaalsemaks eesti avalikuks häälekandjaks.

Kuulutades klassivõitlust kui paratamatut ühiskondlikku nähtust ja tegurit, püüavad „Uudised” selle seisukohalt analüüsida ka kodumaa olusid. Olevas eesti rahvuslikus liikumises näevad nad eeskätt edasitungiva vabameelse kodanluse klassivõitlust, mille politika pidavat „meie rahva hää käekäiguks tarvilikuks rahva enese seast tekkinud varandusliselt ja haridusliselt kõrgemat kihti.” Vastandina sellele seavad „Uudised” oma ülesandeks „rahvaliku politika”, pidades „seda paremaks, kui rahva suurem hulk ja nimelt produktiivist tööd tegev rahva osa varandusliselt, haridusliselt ja ühtlasi ka õigusliselt paremale järjele jõuab.” Seepärast püüavad „Uudised” pöörata erilist tähelepanu töörahva viletsate elutingimuste paljastamisele, tema erihuvide valgustamisele, töö kaitsemisele kapitali vastu jne.

Teistest eesti ajalehtedest kujuneb „Uudistel” algusest peale sobiv ja vastastikku toetav vahekorraldus „Teataja ja ga”, kuna „Postimehesga” jätkub pea kogu aeg ägese sõda, täis vastastikusi teravusi ja nääklusid. „Uudiste” põhimõttelistest seisukohtadest võitleb „Postimees” eriti ägedalt klassivõitluse mõtte vastu, pidades seda võõrsilt kunstlikult üle kantud taimeks ja arvates, et Eestis ei pidavat töölised võitluses oma elukorra parandamise eest ja kapitali vastu tarvitama neid abinõusid, mida kasutab töörahvas kapitalistliku suurtööstuse mail, sest kapitalismi võim olevat meil koguni väike.

XX sajandi alul on ka õppiv noorsugu tugevasti haaratud rahulolematusest oleva korraga, ja ikka tugevamaks kujuneb uute ilmavaatelistel alustel otsimine. Siin ja seal, silmapaistvamalt Tartus, Pärnus ja Kuressaares, tekkisid keskkooliõpilaste omavahelisi ringe, mis töötasid kooliülemuse teadmata. Suures osas neist ringidest harrastati peaaesjalikult kirjanduse ja kunsti küsimusi. Mõnedes tõusid esikohale ühiskondlik-politilised probleemid, kusjuures satuti kontakti ka vanemate tegelastega. Nii levisid suurel määral õppiva noor-

soo kandel sotsialistlikudkiideed, eriti Tartus. Siin tekkis ellu 1904. a. Vene sotsiaaldemokraatliku töölistepartei komitee, mille ümber koondus peaausjalikult üliõpilasi ja keskkooli noorsugu. Varsti laiendas see organisatsioon oma tegevust ka tööliste keskele, kelle jaoks ta õpiringe korraldas ja proklamatsioone trükkis. Samal aastal „Uudiste” toimetuses peetud esimesel eesti sotsialistide kongressil asutati P. Speeki ja G. Asti juhtival osavõtul Eesti sotsiaaldemokraatlik töölistepartei, mis oli föderalistlik, sõltumatu Vene s.-d. parteist ja pani suuremat rõhku rahvusküsimusele. Varsti tekkis selgi parteil rida salajasi organisatsioone töölistkonnas. Samal ajal levis sotsialism ka Tallinna tööliste keskel. Revolutsiooni eel hakkasid levima Eestis, eriti Tartus üliõpilaste keskel, ka Vene sotsialistide-revolutsionäärade ühiskondlik-politilised ideed, kuid üldiselt jäi see suund märksa nõrgemaks sotsiaaldemokraatlikust.

31. Ühistegelise liikumise algus.

Lõuna-Eestis XIX sajandi lõpul hoogustunud rahvusliku liikumisega ühenduses teostus selle mõõduandvama juhi J. Tõnissoni aktiivsel eestvõttel tähtsa algatusena eesti rahvakihtide tulundusliku kindlustamise alal sihikindla eesti ühistegelise liikumise rajamine. Sellele asetati kahekordsed ülesanded: esiteks pidi ta rahvast tulunduslikult edasi viima, virgutades teda selleks isetegevusele ja luues tema tööviljakusele soodsamaid eeldusi, ja teiseks pidi ta kujunema vahendiks balti-saksa kardetava pealetungi tagasitõrjumiseks.

Rahva tulundusliku „oma-abi” mõte polnud Eestis võõras varem maailgi aegadel. Seda oli propageeritud ajakirjanduses ja põllumeesteseltsides, kus sellega silmapaistvamalt oli esinenud C. R. Jakobson. Oli astunud praktilisi samme sel alal: üksikud põllumeesteseltsid olid korraldanud ühisostu ja

-müügi operatsioone (eriti Pärnus ja Viljandis), olid asutatud mõned üksikud ühistegelised organisatsioonid sajandi lõpul. paar piimaühingut, üks masinatarvitajateühing. Kõik need üritused olid enam-vähem juhusliku ilmega ja ilma moodsa ühistegevuse põhimõtteita.

Sajandi lõpul kujuneb maal kohapidajail ja linnas eesti väikeettevõtjail eriti teravaks vajadus suurema krediidi järele. Rahapuudusel ei suutnud talunikud õiendada oma maksukohustisi, samuti mitte soetada paremaid põllutööriistu, kunstväetist, maid parandada jne. Linnas ei suutnud raha vähesuse tõttu eesti kaupmehed ja käsitöölised kuidagi suurendada oma ettevõtteid, teha neid võitlusvõimelisemaks tulunduslikult tugevamate sakslaste omade vastu. Võlgadega koormatud majade omanikud eesti rahvusest olid alaliselt hirmus sakslaste käes olevate obligatsioonide ülesütlemise pärast. Kuna kõik kohalikud rahaasutised olid sakslaste käes, siis omasid viimased võimsat vahendit eestlaste mõjustamiseks, mis andis end teravasti tunda ka rahvuspoliitilises liikumises. Seepärast tõusis eriti päevakorrale laenuolude korraldamise küsimus, mil alal osutus ainsaks teeks ühistegelise krediidi soetamine.

Hoogu selleks andis ka 1897. a. Venemaal maksuma pandud väikelaenu seadus, mis mitmeti hõlbustas laenu-hoiuühingute asutamist. Peale mõnda aega kestnud ühistegevuse mõtte selgitamist ja energilist kihutustööd selle kasuks otsustati Tartu Eesti Põllum. Seltsi koosolekul 1900. a. lõpul asutada laenu-hoiuühing nimega: Eesti Laenu- ja Hoiu-Ühisus. Järgmise aasta hilissügisel jõudis ühingu põhikiri kinnitatult rahaministeeriumist asutajaile kätte.

Asutatud ühing, mille liikmeteks võisid olla vastastikuse vastutuse alusel Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi liikmed ja väljastpoolt need, kes nimetatud seltsi heaks ühekordselt 1 rubla maksavad, algas oma tegevust 1902. a. juulis äärmiselt väikese tegevuskapitaliga ja õige väikestes piirides. Et alul puudus

laiemais ringkonnis usaldus ettevõtte kindluse vastu, oli raha hoiuletoojaid vähe. Hoiusummade suurendamiseks, et rahuldada laenuahtjaid, pidid tegelased oma tutvuskonnas tegema hoogsat kihutustööd ning ühingu leegi kapitali muretsema. Varsti aga hakkas ühingu tegevus arenema kiire edukusega ja ta kujunes tähtsaks teguriks eesti tulunduslikus ja kultuurilises elus, kusjuures ta oli eestlusele ka rahvuspoliitiliselt tugevaks toeks saksa ülevõimu vastu. Tema osa viimasel ajal tuli eriti selgelt esile Liivimaa Linnade Hüpoteeegi Seltsi toetamises pärast seda, kui see oli 1903. a. novembris valimisvõitluse tagajärjel läinud sakslastelt eestlaste kätte. Sakslased püüdsid nüüd nimetatud seltsi pantkirjade kurssi alla suruda, millele Eesti Laenu- ja Hoiu-Ühisus edukalt vastu töötas.

Tartus asutatud esimese ühistegelise krediidasutise edukas tegevus andis h o o g u u t e samalaadiliste ü h i n g u t e a s u t a m i s e k s mujalgi. Nii asutati järgmisel 1903. a. juba 3 laenu-hoiuühingut: Valgas, Viljandis ja Võrus. 1904. a. tuli juurde 6 uut laenu-hoiuühingut, neist 5 Lõuna-Eestis (Aidus, Hallistes, Helmes, Nuustakul ja Pärnus) ning esimene Põhja-Eestis (Simunas).

Esimeste ühistegeliste laenuasutiste käimapanemine oli käesoleva sajandi alul Eestis ühistegevuse keskuslikuks alaks. Samal ajal tegi eriti „Postimees” energilist kihutustööd ka teiste ühistegevuse alade arendamiseks. Alul aga arenes see liikumine veel väga visalt. Kuni ühistegelise liikumise suurema tõusunguni, mis algas 1908. a., asutati ühistegeliste laenuasutiste kõrval peaaegjalikult ainult o s t u - m ü ü g i ü h i n g u i d, millest esimesed kutsuti ellu Antslas (1902), Kolga-Jaanis ja Sindis (mõlemad 1903), Põhja-Eestis esimene Raplas (1904). Hiljemini hakkas nende arv juba hoogsamini tõusma. Samal ajal asutati mõned üksikud masinatarvitajateühingud. P i i m a - ü h i n g u i d, mille asutamist eriti õhutati, oli alul ainult üks, mis asutati 1898. a. Restus. Ja seegi oli ainult pooleldi ühistegelise ettevõtte: selts ehitas omale küll piimatalitushoone ja

muretses ka sisseseadu, kuid piima ümbertöötamise andis ta erameieri kätte. Järgneva kümne aasta jooksul ei tulnud ühtki uut piimaühingut juurde.

32. Eestlaste võitlus linnaomavalitsuse ümber.

Balti kubermangude maa-omavalitsuse kõrgemad astmed, mis olid kogu aeg kohaliku aadli käes (vrd. I, § 11), jäid kohalikele pärisrahvastele täiesti suletuiks. Ka linnaomavalitsuses, mis jäi kuni vastava reformini endistel aegadel kujunenud alustele, polnud eestlastel sõnagi kaasa rääkida. Ainsaks kogukondliku omavalitsuse ühikuks, mis jäi eestlaste juhtida, oli vald (vrd. I, § 57).

Linnades suureneva eesti elemendi opositsioon kohalikku omavalitsust juhtiva saksluse vastu võis reaalsemalt avalduma hakata alles pärast seda, kui 1877. a. pandi maksma Vene 1870. a. l i n n a s e a d u s teatud muutustega. Sellega kutsuti ellu linnavolikogud, mille valimiseks oli hääleõigus kõigil kauplemis- või tööstusettevõtete omanikel ja linnamakse maksvail kinnisvarade omajail. Kogu valijaskond jagunes kolme klassi vastavalt maksukoormuse suurusele nii, et igasse klassi kuuluvate valijate linnamaksude kogusumma moodustas ühe kolmandiku nende maksude üldsummast. Nii avanes eesti äri- ja majaomanikel võimalus osa võtta linnaomavalitsusest, kuid pea ainult kõige rohkearvulisemas ja vaesemas (III-das) klassis. Seda võimalust püütigi eesti valijate poolt kasutada suuremais linnades.

Tallinnas tõusis eesti opositsioon juba esimestel linnavalimistel (1877) teadlikult esile. Siin ühinesid kolmandas klassis eesti ja vene valijad eestlase Thomas Jakobsoni juhatusel ja viisid rea oma kandidaate linnavolikogusse. Osava ja taktikindla esinemisega suutis eesti-vene rühm end niivõrt ka maksma panna, et tema juht Jakobson valiti hiljemini isegi

linnaameti liikmeks. Esimestel linnavalimistel olid eesti-vene rühma nimekirjas pooled sakslased, ajajooksul jäeti viimased hoopis siit välja.

Tartus esines eesti opositsioon erirühmana alles kolmandail linnavalimisel 1886. a. (teises ja kolmandas klassis), arendades sel puhul üsna energilist kihutustööd. Kuid sakslased jäävad siin kolmandaski klassis võitjaiks. Eesti tege lasist pääsevad linnavolikokku ainult need, kes võetud ka sakslaste nimekirja. Järgmistel linnavalimistel ei avaldanud eesti opositsioon enesest pea mingit elumärki.

1892. a. pandi maksma uus linnaseadus, millega linnavolikogu valimistel said hääleõiguse isikud, kes omasid kinnisvara, mis oli hinnatud vähemalt 1000 rubla peale (Tallinnas ja Tartus) ja kauplemis- ning tööstusettevõtete omanikud, kelle ettevõtted maksustamisel kuulusid I ja II gildi. Uue linnaseaduse maksvuse algupoolel ei suutnud eestlased kuski arendada mõjukamat opositsiooni. Esimesena langes sakslaste käest linnaomavalitsus Valgas eesti-läti bloki kätte, kus linnapeaks sai eestlane (1901). Tartus toimusid linnavalimised ilma kindlama opositsioonita eestlaste poolt 1902. aastani. Selle aasta linnavalimistel pääseb kokkuleppel sakslastega linnavolikogusse ka „Postimehe” toimetaja J. Tõnisson, kes nüüdsest peale hakkab arendama sihikindlat ja energilist opositsiooni sakslastest linnaisade vastu nii linnavolikogus kui oma häälekandjas. — Eriti tähtsaks sündmuseks eesti rahvuslikus võitluses kujunes eestlaste võit Tallinna linnavalimistel 1904. a. detsembris. „Teataja” ringkonna aktiivsel juhtimisel koondati siin edumeelsemad eesti ja vene valijad üheks blokiks ja viidi agara kihutustöö ja äärmiselt ägeda valimisvõitluse järel selle esindajad enamuses linnavolikogusse. Linnapeaks valiti venelane, sest et ei loodetud eestlase kinnitamist sellele kohale. Eesti rühma mõõduandvam juht K. Päts sai linnanõunikuks ja hiljemini linnapea abiks. — Teistes linnades peale Valga ja Tallinna jäi omavalitsus endiselt sakslaste kätte,

kelle poolt aga nüüd suureneva eesti opositsiooni tõttu on kohati märgata teatavat järeleandlikkust.

Üldiselt takistas eesti opositsiooni kindlamat ja energilisemat kujunemist uute linnaseaduste maksvuse ajal nende äärmiselt ebademokraatlik iselaad, mis kindlustas jõukamale saksa elemendile juhtiva koha linnaomavalitsuses. Eestlaste võit oli juba ette näha lootusetu. Kuid sellest hoolimatagi avaldunud opositsioon, mis ajuti omandas üsna terava iseloomu, oli suure väärtusega eesti linnakodanluse ühiskondlik-rahvuslikus kasvatamises. Veel tagajärjekam sel alal oli eestlaste võit, eriti Tallinnas.

33. Eesti seltsielu.

Pärast ägedama venestamise aja üldist ühiskondlikku langust tõi XIX sajandi lõpp ja järgmise algus teatava tõusengu ka eesti seltsiellu. Selle areng jäi nüüdki tõkestatuks valitsevast poliitilisest survest, mis raskendas uute seltside asutamist ja tihti tegi selle koguni võimatuks ning pani käimasolevad äärmiselt kitsendava politseilise valve ja eestkoste alla. Kuid ühiskonnas eneses ärgeanud elu- ja teotsemistung tungis läbi neistki tõkkeist.

Kõige pealt võttis eriti hoogu põllumeeste organiseerumine, mis kajastus elavas põllumeesteseltside asutamises. Kuna viimaseid oli asutatud 1881—1895 ainult 12, tuli nüüd neid juurde enneolematu rohkuses, 1896—1900: 30, 1901—1905: 10. Ja käimasolevadki seltsid hakkasid arendama intensiivsemat tegevust. Eriti silmapaistev ses suhtes ja ühtlasi laiaulatusliku mõjuga ka väljapoole oli Tartu Eesti Põllumeeste Selts, mille esimeheks valiti 1898. a. J. Tõnisson. See selts kujunes nüüd eesti põllumeesteseltside keskuseks, millest lähtusid algatused ja uued hüüdsõnad laiali üle maa.

Silmapaistvam koht eesti seltsielu arendamises sel aja-
järgul oli karskusseltsidel. Oma uueaegsemal kujul
hakkas karskusliikumine Eestis levima 80.-date aastate lõpul.
1889. a. asutati Soome eeskujul esimene eesti karskusselts
„Täht” Toris. Sellele järgnes järgmistel aastatel rida teisi —
nelja aasta jooksul (1890—93) asutati 33 eesti karskusseltsi.
Siis tuli pikaldumine: 1894.—99. a. asutati ainult 9 uut kars-
kusseltsi. Julgustavat hoogu karskusliikumisele andis kroonu-
viinamonopoli maksmapanek 1900. a., millega suleti endised
Balti mõisnikkude kõrtsid (makstes selle eest nende omanikele
tasuks riigikassast 9 miljonit rubla). Viina müümiseks seati
sisse erilised kroonumonopolipoed, mille arv oli märksa väi-
kesem kõrtside omast. Et alkoholi kättesaamine kujunes nüüd
raskemaks, vähenes selle tarvitamine alul tunduvalt. Kroonu-
viinamonopoli tulek tõstis rohkesti karsklaste meeleolu, mis
avaldus uute karskusseltside asutamises: 1900—1904 kutsuti
ellu 24 uut karskusseltsi.

Ühtlasi sündis ka pööre karskusseltside keskjuhatuses.
Uueaegse karskusliikumise algatajana oli eriti tegev olnud
kirikuõpetaja ja rahvaluulekorjaja M. J. Eisen, kuna selle amet-
likuks juhiks valiti Eesti karskusseltside I kongressil 1892 Tar-
tus A. Grenzstein, kes püsis sel kohal 1900. aastani. Sel aastal
valiti Viljandi karskuskongressil nimetatud seltside kesктоim-
konna senise opportunistliku, parajusmeelse juhataja asemele
järjekindel karsklane Kolga-Jaani kirikuõpetaja Villem Reiman,
kes jäi eesti karskusliikumise juhiks oma surmani (1917).

Kuna XIX sajandi lõpul ja järgmise alul oli muude selt-
side asutamine raskendatud, astusid paljud karskusseltside
liikmeks üldiste seltskondlike huvide pärast, mille tõttu
nimetatud seltsid olid tol ajal olulisemaks keskuseks eesti
seltsielus üldse. Mõned neist arendasid eriti hoogsat haridus-
likku tegevust, iseäranis oma avalikkude kõnedega mitmesugus-
telt aladelt. Silmapaistvam sellepoolest oli „Karskuse Sõber”
Tartus.

Suurim karskusseltside arv sel ajajärgul oli 1903. a. — 61 seltsi, suurim registreeritud liikmete arv 1901. a. — 2690 liiget. Karskusseltside seltskondlikust ja üldhariduslikust tööst nende hoogsamal tegevusjärgul annavad kujuka pildi 1902. a. aruanded, mille järele oli 59 eesti karskusseltsi toime pannud 203 peakoosolekut, 249 rahvakoosolekut, 326 näitemängu- ja peoõhtut ning 53 kontserti. Seejuures oli neist seltsidest 21-l oma raamatukogu, 21-l lugemistuba ning 52-l laulu- ja mängukoor.

Peale karskusseltside arendasid rahvaharidustööd veel rida muid seltskondlikke organisatsioone, mille asutamine ja teotsemine tolleaegseis kitsais oludes polnud tehtud koguni võimatuks. Sellistena teotsesid esijoones juba ärkamisajal linnades asutatud eesti seltsid, mille arv ajajooksul oli suurenenud, kuigi mitte hoogsasti. Suuremate linnade vanemais seltsides — „Vanemuises” ja „Estonias” toimuvad XIX sajandi lõpul ja järgmise alul suuremad muutused tegelaskonnas: esile kerkinud noorem sugupõlv asub arendama siin laiemaid ja kaugemaleulatuvaid ülesandeid. Tartus valmib selle tulemusena „Vanemuisel” esimene uueaegne eesti teatrimaja, mis avatakse 1906. a. Sama kavatsusega on liikvel sajandi alul eesti tegelased ka Tallinnas, mis aga teostub hiljemini „Estonia” teatrimaja ehitamisega. Jõudumööda püüavad seltskondliku organiseerumise tarvet rahuldada siin ja seal linnades eesti käsitööliseseltsid, spordiringid, maal tuletõrjeseltsid jne. Eriti silmapaistvaks kujunes Tartus 1899. a. asutatud jalgrattasõitjate seltsi „Taara” tegevus, mis sai iseäranis populaarseks oma kõnekoosolekutega ja oli mõnda aega kohaliku eesti seltskonna suuremaks koondumiskeskuseks. Samal ajal tekkis siin ja seal lugemisringe, rohkemal määral Põhja-Eestis, nähtavasti „Teataja” vastava kihutustöö tagajärjel.

V. 1905. a. revolutsioon ja selle likvideerimine.

34. Rahulolematuse rahvastikus.

Mida enam laienes ja süvenes XIX sajandi lõpul eesti ühiskonnas alganud tõuseng, seda teravamini hakati rahvastiku eriosades tundma ka valitsevate ühiskondlik-politiliste ja tulunduslike olude kitsust ja seda teravamaks kujunes nende puhul rahulolematuse. Uue sajandi alul tegevusse astunud radikaalsed voolud (vt. II, § 30) olid selle rahulolematuse sõnastajad ja laiemaile rahvakihtidele uute sihtide ja ülesannete tähistajad.

Maal kehtisid senised väärolud agraaralal endiselt edasi, tekitades sügava rahulolematuse kõigis rahvakihtides. Ebanormaalse maaolude tõttu oli Eestimaa kubermangus üle poole, ja Liivimaal umbes kolm neljandikku rahvastikust maata. Maaproletariaat, mille hulk oli seega eriti suur, moodustus mitmest erikihist (vt. II, § 4), kellel kõigil oli palju põhjusi rahulolematuseks. Kõige viletsamasse seisundisse jäid mõisatöölised — moonakad, kes olid sunnitud elutsema madala palgaga raskeis töötingimuses, halvus korterioludes ja härraste alandava aupaklikkuse nõudmise õhkkonnas. Samas olukorras tuli hingitseda ka teokohapidajail, mida oli eriti rohkesti Põhja-Eesti enam maha jäänud mõisus. Taluteenijate töötingimused polnud kuigi palju paremad, kuid vastolud tööandjaga polnud nii teravad; eriti kesktaludes, kus pererahvas elas palgalistega ühes korteris, tegi ühiselt tööd ühise söögiga. Popsid, saunikud elatasid end juhulikust tööst, hingitsedes kõige viletsamat elu oma alalises tulunduslikus kindlustamatuses. Eriti oli selle kihi ideaaliks „oma maa-lapike”, mille teostamiseks olid pilgud sihitud mõisa alale.

Talunikkudest olid tulunduslikult kõige enam kindlustatud kihiks pärisperemehed, kohaomanikud, kuid neilgi tuli kanda suuri raskusi. Taluostul kanda võetud võla-koorem viis valitseva tulunduskriisi ajal tuhanded talunikud pankroti äärele, millest püüti välja rabeleda pöörase tööga ja enese ning oma pere- ja teenijaskonna äärmise pingutamisega. Seejuures jäid püsima teravad vastolud mõisnikkudega, kellele enamik kohaomanikke võlgnes veel suuri summasid otseselt või kaudselt nende laenuasutistele. Samuti lasusid peamiselt taludel kohalikud ja riiklikud maksud ja koormised (vrd. I, § 38). Ka oli mõisnikel rida agraareesõigusi, mida nad talude müügilepingu sõlmimisel veelgi suurendasid.

Talurentnikud kannatasid suurel määral samade raskuste all, nagu talupoegadest maaomanikudki. Eriraskusena tuli veel juurde äärmine tulunduslik sõltuvus mõisast. Haris rentnik oma maad halvasti, kihutati ta kohalt minema, haris ta seda aga hästi ja püüdis oma sissetulekuid maaparan- damisega suurendada, tõsteti tal renti.

Nii oli rahulolematuse maksva korra puhul kõigis talu- rahvakihtides pea üldine, välja arvatud vast jõukamad, vare- mini päriseks ostetud ja tulunduslikult kindlamale alusele tõus- nud suurtalude omanikud. Selle rahulolematuse teravam ots oli suunatud mõisnikkude vastu. Seisukorra paranemist oli loota just viimaste eesõiguste kärpimise arvel.

Aktiivseks revolutsiooniliseks jõuks kujunes talurahvas, eriti maaproletariaat alles väliste tegurite, eriti linnaproleta- riadi ja radikaalse intelligentsi tõukel ja juhtimisel. Tööstus-liku tõusengu tagajärjel hoogsalt suurenenud töö- stus- proletariaat polnud suutnud enesele võita soodsamaid töö- ja palgatingimusi. Eelmise sajandi viimaseil aastail olid töö- lised toime pannud küll rea tulunduslikke streike, kuid tege- likke tulemusi oli sellest vähe olnud. Streigiliikumise surve- pani valitsus 1897. a. küll maksma seaduse, mis täisealise töö- lise päevast tööaega piiras 11½ tunniga, öötööl 10 tunniga ja

laste tööpäeva 8 tunniga. Kuid tegelikult jäi seegi tööpäeva piiramine ainult paberile. Selle pikkus oli harilikult ikka suurem seaduslikult lubatud määrast, eriti väiketööstuses, mis ei allunud vabrikuinspeksioonile. Samuti madalaiks jäid tööliste palgad, eriti kiu- ja puutööstuses. Nimetatud raskuste kõrval andis end alaliselt tunda tööliste õigusetu olek, mis ei võimaldanud nende avalikku organiseerumist, küll aga vabrikuadministratsioonile nende toorest ja ülekohtust kohtlemist jne. Mida lähemale 1905. aastale, seda teadlikumaks said töölistes oma erihüvides, mida omalt poolt soodustas ka radikaalse intelligentsi, eriti sotsialistide selgitustöö.

Nagu mujalgi Venemaal, nii revolutsioniseeris Eestiski rahvahulki eriti ebapopulaarne Vene-Japani sõda (1904—05), mis tõi rahvastikule tulunduslikke raskusi ja nõudis temalt vereohvreid sõjaväljal, kuid ühtlasi paljastas ka isevalitsusliku korra korrupsiooni ja kõigutas selle autoriteeti. Seda teravamini hakkasid kerkima ka uuendusnõudmised poliitilise korra alal, mis oma survega oli maksva ühiskondlik-tulundusliku korra võimsamaks toeks.

Üldine rahulolematuse valdas kogu eesti ühiskonda maksmapandud rahvusliku surve puhul. Ikka teravamini hakati aru saama, kui kahjulik ja takistav on üldisele hariduslikule ja tulunduslikule arengule vene keel koolis ja ametasutis. Ikka valusamini andis end tunda üldpoliitilise surve kõrval rahvuspoliitiline, mida teostasid ametasutised ja ametnikud, alates keskviimudest ja lõpetades kohapealsete väikeste bürokraatidega, kes sihikindlalt tõkestasid tihti väikesemaidki rahvuskultuurilisi ja -tulunduslikke üritusi.

35. Revolutsioonilise liikumise areng 1905. a. sügiseni.

Laialine ja sügav rahulolematuse eesti ühiskonnas, eriti tema proletaarlikes kihtides, kel tuli elutseda mitmekordse surve, nii tulundusliku, poliitilise kui rahvusliku rõhumise all, põh-

justaski asjaolu, et Venes vallandunud revolutsiooniline liikumine leidis elavat vastukaja ka Eestis, kõige hoogsamat selle suurimas tööstuslikus keskuses — Tallinnas.

Siin algas 12. I 1905 üldstreik vastukajana ja ühishunde avaldusena Peterburi töölistele, kelle hulgast meeleavaldajaid valitsusväed olid mõni päev varem (9. I) veriselt tulistanud. Kuigi see üldstreik oli alguse saanud poliitilisest tõukest, võttis ta töölistemassi poliitilise arenemataste tõttu pea ainult tulunduslikuks loomuks. Jaanuari- ja veebruarikuu vältel järgnesid esimesed streigid ka teistes suuremais Eesti linnades. Samal ajal kandus liikumine ka maale, kus samuti kui linnades hakati esinema tulunduslikkude nõudmistega. Esimesed tulunduslikud streigid ja esitatud nõudmised jäid tegelikult ilma tagajärgedeta.

Liikumise arenedes võtab see samm-sammult ikka selgema poliitilise ilme. Nähakse ikka enam ja enam, et tulunduslikud streigid ei anna tagajärgi ilma isevalitsusliku korra kukutamisetä. Juulis pannakse toime „Dvigateli” tööliste algatusel esimene poliitiline üldstreik vangistatud seltsimeeste vabastamiseks. Samuti korraldatakse revolutsioonilisi meeleavaldusi ja asutakse töölisorganisatsioonide — ametiühingute — loomisele.

Teistes linnades arenes töörahva klassiteadvus märksa aeglasemalt kui Tallinnas. Tartus tehakse sotsialistlikkude haritlaste poolt agarasti kihutustööd, et tõmmata töölisti revolutsioonilisse liikumisse, milleks kasutatakse „Uudiseid”, salajasi lendlehti ja koosolekuid. Töölistemassid on aga alul väga tagasihoidlikud. Kui aga tööandjad nende äärmiselt mõõdukaidki nõudmisi vastu ei võta, puhkeb siin rida tulunduslikke streike. Poliitilisse liikumisse tõmbuvad siin töölistes alles sügisel. Pärnus avaldavad töölistes juba jaanuarikuu tulundusliku streigi ajal suhteliselt suurt revolutsioonilikkust. Kuid poliitiline liikumine jääb siin sügiseni soiku. Samuti Narvas ja vähemais linnades.

Maal algas liikumine eeskätt mõisatööliste ja talurentnikkude keskel ning nakkas varsti ka teistesse kihtidesse, eriti selle järel, kui valitsus 16. II 1905 luba andis kokku tulla oma seisukorra üle nõu pidama ja pöörduda soovidega ministrite-nõukogu poole. Kogu maal korraldati nüüd valdades koosolekuid, millel vastu võetud otsused esitati märgukirjades valitsusele. Märgukirjade nõudmised olid üldiselt mõõdukad: nõuti osavõttu maaomavalitsusest, talumaa müümisel õiglasemaid müügi- ja rendihindu, talumaa laiendamist kvoote- ja riigimaade kulul, aadli seisuslikkude eesõiguste kaotamist jne. Samal ajal esineb mõisatöölisi ikka sagedamini nõudmistega tööpäeva lühendamise ja palgaolude parandamise alal. Needki nõudmised on üldiselt väga mõõdukad. Kohati tekib mõisatööliste keskel tulunduslikke streike ja rahutusi. Samuti esineb aktiivsemalt ka talurentnikke; kes nõuavad rendihinna alandamist, teetegemise ja maksude koormiste õiglast jaotust talude ja mõisa vahel jne. — Nagu linnatöölistegi liikumine alles ajajooksul hakkas võtma poliitilist ilmet, nii toimus samane nähtus veel aeglasemalt maal. Siin tutvuti poliitiliste nõudmistega rohkel määral juba 1905. a. suvel — koosolekuil, kus koostati märgukirju valitsusele saatmiseks, ajalehtede kaudu ja linnatöölistega kokkupuutumisel. Eriti aga selgus poliitilise võitluse tähtsus maatöörahvale alles sügisel.

Liikumise arenedes kujunes samm-sammult ikka kindla-joonelisemaks ka eesti poliitiliste erivoolude suhtumine sellesse ja ka nende endi ilme. Nende hulgas kõige parempoolsemal tiival asuv „Postimehe” ringkond oli ka teatud uuenduste poolt, nõudes eestlastele osavõtu õigust maaomavalitsusest, mis seni jäi täiesti aadli kätte, samuti linnaomavalitsuse valimisõiguse laiendamist, valdades ka mõisade koormamist teatud kohustistega, eriti eesti keele õiguste laiendamist jne. Kuid riiklik-politilisis küsimusis jäi selle ringkonna juht J. Tõnisson oma endisele seisukohale (vt. II, § 29), rõhutada, et eesti väikerahvas peaks sihikindlalt hoiduma end

segamast revolutsioonilisse võitlusse riigikorra uuendamise eest, et mitte „minna oma küüsi põletama.” Kuna aga valit- suse poolt lubati oma arvamust palvekirjadega avaldada, siis pidas „Postimeeski” tarvilikuks selle loa piirides paluda põhi- mõtteliselt üldist valimisõigust, poliitilisi vabadusi jne. Mida ägedamaks tõuseb revolutsiooniline liikumine, seda suuremaks kasvab ka „Postimehe” vaenulikkus tema vastu, mis jõuab haripunktile sama aasta sügisel.

Põhja-Eesti mõjukam häälekandja „Teataja” on are- neva liikumise puhul rohkesti kõhkleva seisukohal: ta ei liitu täiesti sellega, ei tööta aga ka selle vastu. Nagu „Postimees” Lõuna-Eestis, nii organiseerib „Teataja” ringkond Põhja-Eestis laiaulatuslikku allkirjadedekogumist märgukirjadele, milles palu- takse maksva riigikorra demokratiseerimist. Tallinna töölis- konnas etendab algupoolel „Teataja” ringkonna radikaalsem osa silmapaistvat osa, püüdes liikumist toetada ja juhtidagi.

Tartus „Uudiste” ümber koondunud sotsialistlikkude haritlaste ringkond püüdis arendada kogu aeg energilist revo- lutsioonilist propagandat, levitades selleks juba kevadest saa- dik ka põrandaaluseid lendlehti. Rõhutades, et revolutsiooni- line liikumine on selleks jõuks, mis kukutab isevalitsusliku korra, püüti seda veenet sisendada töölishulkadesse ja neid liikuma panna ses suunas. Eriti ägedat võitlust pidasid „Uudised” „Postimehe” vastu, püüdes vallandada tema mõju alt ja revolutsioneerida eeskätt proletaarlike elemente. Kuigi „Uudiste” taktika oli lonkav ja järjekindlusetu, tõusis tema mõju töörahvasse, eriti maal, ajajooksul üsna suureks. Sügisel kuulutas „Uudiste” ringkond end avalikult „Eesti sotsiaaldemo- kraatideks” ja oma ajalehe selle häälekandjaks.

Tallinnas, kus juba 1905. a. oli teotsemas rida Vene sotsiaaldemokraatliku töölispartei ringe, ei suutnud nad aga sama aasta sügiseni revolutsioonilises liiku- mises etendada mõõduandvamat osa. Kohalik parteiorgani- satsioon jäi nõrgaks, tal puudus vähegi vilunud tegelaskond,

samuti rahuldav trükitehniline aparaat. Illegaalseid, hekto-
graafil paljundatud üleskutseidki suudeti avaldada nii vähesel
arvul, et neid ei jätkunud Tallinnagi jaoks.

36. Revolutsiooniline liikumine haripunktil.

Töölishulkade revolutsioniseerumine ja nende klassitead-
vuse tõus oli 1905. a. suvel teinud suuri edusamme, mis hak-
kasid avalduma teravamini sama aasta sügisel kord korralt
elavamaks muutavas revolutsioonilises liikumises, milleks and-
sid rohkesti hoogu ka Vene poliitilised sündmused. Juba sep-
tembris hoogustub streigiliikumine, eriti Tallinnas, tihenedes
varsti ka teistes linnades ja maal. 13. oktoobril algas Vene
raudteedel üldstreik, mis kestis 24.-dani. Sellest võtsid osa ka
Eesti töölised.

Suurt aktiivsust avaldasid nad eriti Tallinnas, kus
14. X algas üldstreik. Samal päeval korjati tööliste poolt vas-
tavais kauplusis relvu ja lõhuti kroonuviinapoed ära. Järg-
misel päeval võttis tööliste esindajate kogu „Estonias” vastu
nõudmised, mis esitati linnavalitsuse kaudu vastavaile võimu-
dele. Nende nõudmistega ühines üldiselt ka samal päeval era-
korraliselt kokku kutsutud linnavolikogu. Töölised nõudsid
nimelt Asutava Kogu kokkukutsumist üldise, üheõigusliku, ot-
sese ja salajase hääletamise põhjal, edasi sõna-, trüki-, koos-
oleku-vabadust ja isikupuutumatust. Kubernerilt nõuti poli-
tiliste vangide vabastamist, sõjaväe ärakutsumist linnatäna-
vailt ja linna-omavalitsuselt abi töötuile ja puudustkannata-
vaile töölisperekondadele. Korrapidamine linnas läks samal
päeval kokkuleppel linnavalitsusega tööliste kätte.

Kuberner Lopuhini korraldusel vabastati enamik poliitilisi
vange. Kuid tema nõusolev otsus ära kutsuda linnatänavailt
ka sõjavägi jäi teostamata. Selle tagajärjel tekkis öösel vastu
16. okt. kokkupõrkeid kordapidavate töölissalkade ja sõjaväe-

patrullide vahel. Tekkinud seisukorra selgitamiseks tuli 16. oktoobri hommikul Lausmanni heinamaal kokku tööliste ülelinnaline koosolek, mis hiljemini kubernerilt tema juurde läkitatud saatkonna kaudu vastust oodates liikus rongikäigus Uuele turule, kus miitingut edasi jätkati. Siin aga avati määratu rahvahulga peale äkki ja hoiatamata (nähtavasti sõjavägede ülemal kindral Voronovi käsul Peterburist saadud juhtnööride järgi) julm tuleandmine, mille tagajärjel langes umbes 150 inimest surnutena ja haavatutena.

See suursündmus tekitas rahvastikus erakordse ärevuse. Tööliste revolutsiooniline meeleolu tõusis veelgi kõrgemale; nende poliitilised nõudmised teravnesid. Tallinna linnavolikogu avaldas 16. X laskmise puhul valju protesti, nõudes süudlaste vastutuselevõttu, sulges politseile eelarves määratud krediidi ja määras kannatanutele ja langenute perekondadele 5000 rubla abi.

17. oktoobril andis keiser manifesti, milles lubati rahvale „kodanliku vabaduse kõikumata alused tõelise isikupuutumatus, südametunnistuse-, sõna-, koosolekute- ja ühingute-vabaduse alustel”. Selles lubati anda valimisõigus riigivolikogusse ka neile rahvaklassidele, kel see seni puudus. Ka pidid edaspidi seadused maksma hakkama ainult riigivolikogu nõusolekul. Rahvaesindus pidi ka võimaluse saama teostada järelevalvet valitsusvõimude tegevuse üle.

17. oktoobri manifest oli sündmuste edaspidises arengus suure tähtsusega. Suurem osa kodanlusest rahuldus seniste saavutistega, valitsuse poolt lubatud poliitiliste õigustega. Samal ajal hakkas jähnenema ka seni enam-vähem sõbralik vahekord tööliste ja vabameelse kodanluse vahel. Viimane hakkab liikumisest tagasi tõmbuma. Töölised aga peavad sotsiaaldemokraatliku partei mõjul tarvilikuks jätkata poliitilist võitlust isevalitsuse täieliku langemiseni, püstitades oma poliitilise hüüdsõnana demokraatliku vabariigi. Samuti hakkavad lubatud vabaduste õhkkonnas ka erirahvakihid ja poliitilised

voolud kindlamalt organiseeruma. Töölised asutavad energiliselt ametiühinguid, mida Tallinnas tekib pea kõigis tööharudes. Kohati loovad maatöölisedki oma eriorganisatsiooni. Samuti tiheneb sotsialistlikkude organisatsioonide võrk. Ka kodanlus püüab organiseeruda. Tartus asutab J. Tõnisson Eesti rahvameelse eduerakonna, mille programmi nõudmised on suurel määral laenatud Vene kadettide parteilt, kusjuures siiski arvestatud ka kohalikkude olude erinevusi, eriti rahvusküsimuses. Katset organiseerida kodanlikku politilist parteid tehakse ka Tallinnas — „Teataja” ringkonna poolt —, mis aga ei anna tegelikke tulemusi.

J. Tõnissoni algatusel kutsutakse novembri lõpuks Tartu kokku „ülemaline rahvaasemikkude koosolek”, mille valimisnormid pidid siin kindlustama parajameelse enamuse; valiti nimelt igast vallast kaks saadikut, üks peremeeste, teine maatameeste poolt, iga seltsi poolt üks esindaja, iga linna poolt 4 saadikut jne. Nähes sellistel alustel kogu organiseerimises ainult kodanluse manöövrit oma seisundi kindlustamiseks, otsustas „Uudiste” ümber koondunud eesti sotsiaaldemokraatlik partei seda üritust boikoteerida. Boikott aga nurjus: maatamehed tarvitasid oma õigust võimalikult täiel määral.

Rahvaasemikkude kongressile, mis 27. XI Tartus „Bürgermusses” kokku tuli, oli kogunenud umbes 800 saadikut. Siin põrkas kohe alguses parem- ja pahempoolne vool äärmiselt teravalt vastamisi. Koosoleku juhatajaks valiti pahempoolsete kandidaat Tallinna advokaat J. Teemant, kuna vähemusse jäänud parempoolsed J. Tõnissoniga eesotsas lahkusid.

J. Tõnissoni poolehoidjad pidasid oma koosolekuid samas „Bürgermusses” ja võtsid vastu rea otsuseid, kusjuures erilist rõhku pandi hoiduda vägivalda eest edaspidises taktikas. Riigikorra alal nõuti konstitutsiooni üldise, ühetoolise, otsese ja salajase hääletamise teel valitud parlamendiga ning samase valimisõiguse põhjal rajatud laialise maaoma-

valitsusega, kusjuures Eesti alast pidi kujundatama ühine administratiivne ühik. Üldiste kodanikkude vabaduste kõrval nõuti eriliselt rahvusliku ja kultuurilise enesemääramise õigust, eesti õppekeele maksmapanekut kohalikus rahvakoolis jne. Agraarolude alal peeti tarvilikuks, „et maata inimestele püütakse maad muretseda” ning et „kõik kiriku-, kvoote- ja kroonumaad tuleb ära jaotada”, rendihindu alandada, maademüümisel kroonu abi anda, mõisade agraareesõigused tühistada jne.

P a h e m p o o l s e d jätkasid oma koosolekuid kahel järgmisel päeval ülikooli aulas (sellest ka nimetus: „aula otsused”), peaasjalikult kahe sotsiaaldemokraadi M. Martna ja H. Pöögelmanni juhatusel, kes valiti koosolekute abijuhatajaks. A u l a o t s u s e d, mis tehti küll sõjaseaduse piirkonnas, olid oma revolutsioonilikkusega kaugeleulatuvad. Pääsu kujunenud „väljakannatamata ja meeleäraheitlikust” seisundist nähti siin ainult selles, et võimulolev „vägivallavalitsus revolutsioonilise rahva poolt kukutatud saab”, milleks kutsuti kaaskodanikke võitlema „kõikide abinõudega” kuni Asutava Kogu kokkukutsumiseni. Uue riigikorra kujuna nõuti demokraatlikku vabariiki. Kohtadel otsustati kohe sisse seada revolutsioonilised omavalitsused, boikoteerida valitsusasutisi, keelduda maksude maksmisest ja väeteenistusest, koolide juhatus anda omavalitsuste kätte ja neis sisse seada õpetus emakeeles ning oma „õiguste kaitsemiseks ja uute muretsemiseks” rahvamassid relvastada. Agraarolude alal tunnistati tarvilikuks võtta tasuta kogukondade kätte jaotamiseks maata rahvale kõik rüütelkonna-, kroonu- ja kirikumõisad ning tühistada kõik mõisamaa eriõigused jne.

Saadikud viisid aula koosolekult revolutsioonilise meeleolulaiali üle kogu maa, kus nüüd algas hoogne miitingute korraldamine. Paljudes kohtades leidsid aula otsused ka otsest teostamist: seati sisse revolutsioonilised omavalitsused, kohati koolides ka emakeelne õpetus, rahvale hangiti relvu, lõhuti kroonuviinapoode jne.

Tallinnas, kus töölisel revolutsioniseerusid kõige kiiremini, andis „Teataja” väljaandja K. Päts nende ja pahempoolsemate tegelaste survele nõusoleku selle ajalehe toimetamiseks sotsiaaldemokraatlikus vaimus. Et aga sellest eba-meeldivast koostööst sotsiaaldemokraatidega vabaneda ja selleks omale seljatuge luua, otsustasid „Teataja” radikaalid Tallinnasse 10. detsembriks kokku kutsuda Põhja-Eesti valdade saadikute kongressi. Väljakuulutatud sõjaseaduse tõttu ei saadud aga kongressi enam ära pidada. Suur osa kokkusõitnud saadikuist, enamasti maatamehed, otsustas kahel salajasel koosolekul ühes Tallinna töölistega (millest esimene laiemalt tuntud oma koha järele „Volta koosolekuna”) vastu sotsiaaldemokraatide juhtide soovi minna maale mõisasad hävitama. Juba varemini oli maal maha põletatud rida mõisu. Nüüd põletati nende härrastemaju kahe järgneva nädala jooksul Tallinnast ja Pärnust lähtunud salkade poolt, osalt kohaliku rahva toetusel, mitukümmend maha. Vahepeal aga koondati valituse korraldusel Baltimaale suured sõjaväed ülesandega revolutsiooniline liikumine maha suruda ja endine kord jalule seada.

37. Revolutsioonilise liikumise likvideerimine. Karistussalgad.

Revolutsiooniline liikumine Baltimail, mis kujunes siin valitsevate äärmiselt ebanormaalsete olude tõttu eriti teravaks, tekitas loomulikult suurt ärevust ka valitsusvõimude keskel. Revolutsioonilise liikumise mahasurumiseks ja vajalikkude reformide ettevalmistamiseks pidas ministritenõukogu tarvilikuks määrata Eesti-, Liivi- ja Kuramaa kohta ühine kindral-kuberner, kellele pidid alluma kõik kohapealsed sõjalised jõud. Kinnitades selle ettepaneku, määras keiser Balti kindral-kuberneriks sõja-akadeemia professori kindral V. Sollogubi.

Uue kindralkuberneri-ameti sisseseadmiselega asusid Baltimail tegevusse detsembri esimesel poolel ka sõjalised karistussalgad, kellena teotsesid kohal viibivad väeosad ja suuremal määral siia väljastpoolt komandeeritud, kes teotsesid mitme suurema ühikuna kindralite ülemjuhatusel, ja-gunedes omakorda allosadesse.

Riigi keskviimud, eriti keiser Nikolai II ja peaminister krahv Vitte, püüdsid oma juhtnööridega õhutada karistussalku iseäranis karmile ja verisele tegevusele. Seda teostatigi täies ulatuses. Arvatavaid süüdlasi lasti maha ja poodi üles Eestis 328 inimest; sadadele anti ihunuhtlust, paljudel põletati hooned maha. Eriti veriselt teotsesid Eesti alal — Lõuna-Eestis kindral Orlovi salk ja samas ning Järvamaal kindral Besobrasovi lentsalk. Karistussalkade juhtide hulgas oli rohkesti Balti aadlimehi, kes toimisid iseäranis julmalt, neist iseäranis K. v. Sivers, kes korraldas Viljandis jäledda veresauna. Siin lasti maha ilma mingi uurimiseta üle 50-ne vangistatu, nende hulgas 14-aastasi koolilapsi.

Karistussalkade tegevusseastumisega tulid tagasi ka kohalikud mõisnikud, kes varemini olid oma mõisust põgenenud. Nende ja paljude kirikuõpetajate pealekaebamisel vangistati ja surmati karistussalkade poolt hulk kohalikke ärksamaid tegelasi, kes olid revolutsioonilisest liikumisest hoopis eemal seisnud.

Inimeste mahalaskmine karistussalkade poolt ilma kohtuliku juurdluseta jätkus üldiselt jaanuarikuu lõpuni. Siis anti kõik järelejäänud süüalused sõjakohtute kätte, mis töötasid lihtsustatud korra järele ning ülemalt poolt saadud juhtnööride põhjal kiiresti, karmilt ja halastamatult. Üldse hukati sõjakohtute otsusel 1905. a. detsembrist kuni 1908. a. mai-kuuni kogu Baltimaal ligemale 700 inimest, neist sõjaringkonnakohtute otsusel Eestimaal 168 ja Liivimaal 315. Vangi või asumisele mõisteti üle 700 inimese, administratiivses korras saadeti Baltimailt välja 2652 inimest.

Kuigi Balti kindralkuberneriks määratud kindral Sollogub püüdis suure karmusega revolutsioonilist liikumist maha suruda, peeti tema tegevust sel alal Peterburi valitsusringkonnis siiski liiga pehmeks. Seepärast määrati tema asemele 1906. a. sügisel kindlamakäeline korpusekomander kindral parun A. Möller-Sakomelski, kes asus sellele kohale sama aasta novembris. Rea määrustega pani uus kindralkuberner maksma veel raskema politilise survekorra. Erilist tähelepanu pööras ta kohalikule ajakirjandusele ja revolutsioonilises liikumises silmapaistvat osa etendanud sotsialistlike organisatsioonide likvideerimisele.

Eesti ajalehtedest suleti juba Sollogubi kindralkuberneriks oleku ajal rida politilisi häälkandjaid, nende hulgas 1905. a. lõpul silmapaistvamad „Uudised” (Tartus) ja „Teataja” Tallinnas. M.-Sakomelski püüdis sihikindlalt teha võimatuks iga vähegi vabameelsema eneseavalduse ajakirjanduses ja läks viimase tagakiusamises nii kaugele, et see tundus liialdusena koguni tagurlikule keskvalitsuselegi. Tema surve all suleti mitte ainult sotsialistliku värvinguga ajalehed, vaid kodanlikegi häälkandjaid. Viimaseist püüdsid mõned küll uute nimede all edasi ilmuda, kuid seegi oli raskendatud. Tallinnas jätkas suletud „Virulane” ilmumist „Uue Virulasena”, seegi suletud, oli tal nimeks „Säde”, siis „Uue Virulase teine väljaanne” ja lõppeks „Laine”. Tartus ilmuvale „Postimehele” määrati 1907. a. suvel II riigiduuma laialisaatmise ja uue tagurliku valimisseaduse arvustamise eest 1000 rubla trahvi ja suleti varsti nimetatud ajaleht kogu sõjaseaduse kestvuse ajaks. „Postimehe” asemele asutatud „Meie Aastasada” sai ilmuda ainult 15 numbrit, kui temagi suleti. Selle asemele Tallinnast toodud seal seismajäänud „Sõna” sai ilmuda kõigest 5 numbrit. Selle järel oli püsivam iga „Elul”, mis seni oli ilmunud kaks korda nädalas ja 1907. a. augustis hakkas ilmuma päevalehena, esialgu piiratud eeskavaga.

Revolutsioonilise liikumise likvideerimisel oli ametvõimude tähelepanu eriti pingsalt suunatud sotsialistlikkude organisatsioonide hävitamisele. Viimased olid sattunud juba kohe pärast sõjaseaduse maksmapanekut ja karistussalkade tegevusseastumist raskesse seisukorda. Nad olid sunnitud oma avaliku tegevuse lõpetama. Silmapaistvamad parteitegelased linnades pidid minema põranda alla või maapakku. Samuti lagunesid parteiorganisatsioonid ka maal.

1906. a. suutsid sotsialistlikud organisatsioonid oma ridu juba tunduvalt koondada. Sama aasta sügisel olid sotsiaaldemokraadid niivõrt toibunud, et nad võisid ära pidada oma maaorganisatsioonide esindajate konverentsi ja sama aasta lõpul hakata välja andma Tartus oma avalikku häälekandjat „Hommik”. Samal ajal hakkas ilmuma Peterburis sotsiaaldemokraatlik „Kiir”. Mõlemad lehed suleti 1907. a.

Sotsiaaldemokraatlikest organisatsioonest avaldas kõige laiemat tegevust Tallinna komitee, mis oli alul vähemlaste, 1907. a. algusest peale enamlaste mõju all. See komitee andis välja rea põrandaaluseid lendlehti, ajutiselt ka oma ajalehte, pidas võrdlemisi laialt ühendust oma partei teiste organisatsioonidega, organiseeris võitlusrühmi, noorsugu ja juhtis sotsiaaldemokraatlikku liikumist kogu Põhja-Eestis. 1907. a. lõpul ja järgmise alul langes komitee kolmest salatrükikojast kaks valitsusvõimude kätte ja ühtlasi areteeriti suurem osa silmapaistvamaid organisatsioonijuhte. — Lõuna-Eestis, kus sotsiaaldemokraatliku liikumise suurimaiks keskusiks olid Tartu ja Pärnu, likvideerus see 1908. a., nagu Põhja-Eestiski, milleks mõjus otsustavalt kaasa rea parteitegelaste vangistamine ja samal ajal leviv haritlaste eemalejäämine liikumisest.

Teistest sotsialistlikkudest vooludest etendasid pärast 1905. aastat silmapaistvamat osa sotsialistid-revolutsionäärid, peaasjalikult Tartus ja Tallinnas. Viimasel organisatsioonil oli oma trükikodagi ja avaldas rea põrandaaluseid lendlehti ning üleskutseid maksva korra kukutamiseks

revolutsioonilisel teel. 1907. a. suvel tabati trükikoda ja areteeriti selle organisatsiooni juhtivamad tegelased. Selle partei Tartu organisatsioon hävitati 1908. a. alul.

Nii viidi 1908. a. pea üldiselt lõpule senise sotsialistliku liikumise likvideerimine Eestis. Üldine olukord kujunes valitsusvõimudele ikka kindlamaks ja „normaalsemaks”, nii et 1908. a. sügiseks peeti võimalikuks kaotada sõjaseadus, mille järel pandi maksma ajutiselt kõvendatud valvekord. Varsti (1909. a. kevadel) kaotati ka Balti kindralkuberneri-amet, mille olulisemaks ülesandeks oli revolutsioonilise liikumise mahasurumine.

VI. Pärast 1905. a. revolutsiooni.

38. Politilised olud.

Kogu eesti politiline elu pandi valitsusvõimude poolt revolutsiooni likvideerimisel äärmiselt tõkestavasse kammit-saisse, milline olukord jätkus suurel määral ka pärast sõja-seaduse kaotamist. Valitseva surve tõttu ei saanud mingist hoogsamast ja elavamast politilisest võitlusest olla enam jut-tugi. Juba politilis-parteilised organisatsioonid jäid lõhutuks ega võtnud kuidagi jalgu alla. Ainsa avaliku politilise par-teina teotses Tartus Eesti Rahvameelne Eduerakond. 1910. a. peale püüdsid ka sotsiaaldemokraadid jälle oma ridu koondama hakata. 1912. a. hakkas neil Narvas ilmuma töölisleht „Kiir”, mis pärast oma sulgemist järgmisel aastal jätkas oma ilmumist teiste nimede all. Hoogsamat liikumist ei suudetud siingi ellu kutsuda. Erivärvinguga politilised elemendid koondusid pea-asjalikult üksikute ajalehtede toimetustesse, ilma kindlama poli-tilise programmi ja teotsemis-suunata. Kogu ühiskondlik-poli-tiline võitlus näis olevat seejuures niivõrt väljavaadeteta, et seda palju ei püütudki arendada, vaid suunati oma peatähele-

panu rahva kultuurilise ja tulundusliku isetegevuse arendamisele.

Suuremat elavust poliitilisse ellu tõi alul osa võtt Venemaal riigiduomadest. Kahte esimesse neist, mis valiti võrdlemisi vabameelse valimisseaduse põhjal, pääsesid Baltimaalt ainult eestlaste ja lätlaste kandidaadid, teise duumasse ka kaks sotsiaaldemokraati Eestimaalt. Sakslased, kelle käes püsis endiselt kohalik maaomavalitsus, jäid neis duumades hoopis ilma esinduseta. Mõlemate duumade iga oli lühike: I-l — aprilli lõpust 1906 ainult paar kuud, II-l 20. veebruarist 1907 umbes 3½ kuud. Eesti saadikud ei saanud kummaski duumas midagi olulisemat korda saata. Samuti oli lugu kahes järgnevas duumas, mille iga oli küll pikem (III-l 1907—1912; IV-l 1912—1917), kuid mis oma koosseisult olid palju mõõdukamad ja alalhoidlikumad kahest esimesest, sest nad olid valitud tagurliku valimisseaduse põhjal, mille valitsus pani maksma pärast II duuma laialisaatmist olevat põhiseadust rikkudes aadli esinduse suurendamiseks teiste rahvaklasside arvel. Nii said ka Baltimaal sakslased järgmistes duumades erakordselt suure esinduse, kuna eestlased pidid leppima ainult kahe kohaga (viie asemel kahes esimeses duumas). III-das ja IV-das duumas esitasid eesti ja läti saadikud rea seaduseandlike eelkavatsusi Baltimaal soovitatavate uuenduste kohta, millel aga ilma toetuseta sakslaste esindajailt ja duuma tagurlikult enamikult polnud mingeid tegelikke tagajärgi.

Samuti jäid tagajärjetuiks ka teised algatused vajalikkude reformide kohta Baltimaal, mida kohaliku rahvastiku enamik nii pinevil ootas. Ajutise Balti kindralkuberneri juurde loodi küll tähtsamate kohalikkude küsimuste kohta seaduseandlike eelkavatsuste väljatöötamiseks erinõukogu, mis koostus 22 isikust — 2 esindajat iga 4 maapäeva poolt, 2 esindajat iga kubermangulinna poolt ja 8 talupoegade esindajat — Eesti-, Liivi-, Kura- ja Saaremaa talurahva poolt. Selle ettevalmistusasutistena teotsesid igas

kubermangus ja Saaremaal kuberneride juhatusel erilised komisjonid, mis harutasid reformikavatsused agraarolude, omavalitsuse, kiriku, kooli ja kohtu alal üksikasjaliselt läbi. Nende tööde põhjal võttis erinõukogu vastu mitmed alalhoidliku ilmega reformiprojektid, mis esitati kindralkubeneri poolt siseministrile. Kuid edaspidist käiku need projektid ei saanud.

Reformikavatsuste nurjumises oli peale üldise poliitilise reaktsiooni aktiivselt tegev ka kohalik tagurlik saksakoolus. Viimane püüdis igapidi halvata eestluse pealetungi saksluse eesõigustatud seisukohtadele poliitilisel, tulunduslikul ja kultuurilisel alal. Selleks püüdsid sakslased kasutada kõiki võimalikke abinõusid, mõjustades valitsusvõimude poliitilise surve teravnemist ja käsitades sihikindlalt oma tulunduslikku ülevõimu. Samal ajal püüti laiendada balti saksluse rahvuslikku baasi kadakasaksa „järeelkasvatamisega”, milleks organiseeriti agaralt saksa rahvuslikku kooli, püüdes sinna juurde tõmmata võimalikult rohkearvuliselt ka eesti laste peret, ja balti-saksa talupojaseisuse loomisega, milleks püüti paljudes kohtades maad koloniseerida saksa maatöölisega, peaasjalikult Volga mailt. Viimased katsed aga nurjusid üsna pea.

Kõige raskemaks tõkkeks eesti avaliku elu arengule jäi kogu aja valitsusvõimude surve. Mõjudes halvavalt igal sammul maa normaalsele poliitilisele elule, lasus ta raskelt ka rahvastiku tulunduslikul ja kultuurilisel isetegevusel. Revolutsioonikeerises lubati siin mõningaid soodustusi, mida aga varsti hakati jällegi igapidi kärpima. Nii kuulutati 1905. a. välja südametunnistusevabadus ja lubati vene-õigeusust lahkuda. Kui aga juba 1906. a. Liivimaal pöördus üle 4000 isiku luteri usku, hakati säärase ülemineku puhul takistusi tegema. Samuti püüti tühistada 1905. a. antud soodustusi hariduslike seltside ja muude ürituste asutamisel ja tegevuses. Seltside registreerimisel otsiti ametvõimude poolt igasuguseid vormilisi ja sisulisi põhjendusi, et nende kinnitamist keelata või kuudekaupa viivitada. Nende tegevust raskendati mitme-

suguste võtetega, mis esinesid pidude, kõnekoosolekute korraldamiseks loa andmisel, mõnede tegevusharude ärakeelamisel jne. Eriti suuri takistusi tehti seltside koolide avamisel. Politseiline järelevalve seltside tegevuse puhul oli kõige piinlikum. Kuigi seltsid püüdsid oma asju ajada kindlasti seaduslikkuse piirides, tabati siiski mõned väikesemate eksimuste puhul, millele järgnesid eestseisuste karistused ja koguni mõne seltsi sulgemine.

39. Tulundusolude areng.

Tulundusliku arengu alal tõi 1905. aastale järgnev ajajärk suure tõusu. Olulised olid siin kõige pealt muutused väikepõllumajanduses. Väikepõllumehed hakkasid laiemas ulatuses ja energiliselt jõudu pingutama, et teha oma majandust põhjalikumaks. Hakati suuremal määral teostama maaparandust. Võeti tarvitusele uuemaid põllutööriistu, vedruäkkeid, kultivaatoreid, kohati ka rõngasrulle, reaskülvimasinaid, rehepeksumasinaid jne. Hakati tarvitama suuremal määral ka kunstpõllurammu ja paremat külviseemet.

Parema seemnevilja soetamiseks ja selle tarvitamise õhutamiseks asutati eesti väikepõllumeeste poolt 1912. a. Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi juurde Seemnevilja Toimikond, mille ülesandeks oli edendada seemnekasvatamist, selgitada sordiküsimust, paljundada puhtasordilist seemnevilja, ellu kutsuda seemnekasvatajate-ühinguid jne. Eraalgatusel toimetasid seemnevilja parandamise tööd ka paljud väikepõllumehed omalt poolt.

Põlluharimise tõstmise kõrval hakkasid nüüd väikepõllupidajad, nagu seda varemini olid teinud suurpõllumehed, suuremat rõhku panema ka karjakasvatusele ja üldse piimandusele, milleks neile juhtivalt abiks olid ilmasõja eelaastail põllumeeste keskseltsid. Karjade saagianni tõstmiseks olid edu-

kalt tegevad kontrollühingud, mida hakati Eestis asutama väikepõllumeeste jaoks 1909. a. Suurpõllupidajail oli neid juba varemini tegevuses. 1913/14. a. oli Eestis kontrollühinguid suurpõllumeestel 40, mille ümber koondatud 286 karja 22.931 veisega ja väikepõllumeestel 54 ühingut 991 karjaga, milles 8588 veist; kokku 94 kontrollühingut 1277 karjaga, milles 31.519 veist.

Karjakasvatuse arendamisel ja üldse väikepõllumehe majanduse intensifitseerimisel etendasid suurt osa põllumeesteseltsid. Nende asutamine läks pärast 1905. a. hoogu, kuna endised seltsid hakkasid arendama tulisemat tegevust. Uusi põllumeesteseltse asutati 1906.—1910. a. 26, neist 10 viimatinimetatud aastal. 1911.—1915. a. tuli juurde 7 uut seltsi.

Põllumeesteseltsid töötasid igauks omaette. Kuid seltside tegevuse arenemisega tuli ülesandeid, mille teostamiseks üksik selts oli jõuetu. Seepärast oli tarvis ühendada neid ühise keskuse ümber. Eestimaa astuti selleks samme juba 1905. a., mis jäid aga tagajärjetuiks. Alles 1907. a. asutasid Põhja-Eesti põllumeesteseltsid ajutise põhikirjata keskoimkonna, mille asemel 1910. a. kutsuti ellu Eestimaa Põllumeeste Keskselts. Lõuna-Eestis asutati ajutine põllumeesteseltside keskoimkond 1908. a., mis aga, nagu Põhja-Eestiski, ei suutnud oma tegevuse alalise kasvamise ja laiendamise tõttu lahendada kõiki ülesandeid. Seepärast otsustati Võru põllumeestepäeval 1911 luua põllumeesteseltside kindel keskkorraldus, mis kinnitati 1913. a. Põhja-Liivimaa Põllutöö Keskseltsi nime all. — Mõlemad keskseltsid panid ametisse põllutööinstruktorid, kes leidsid väikepõllumeeste poolt sooja vastuvõttu ning avaldasid oma lühikese tegevuse aja kestel silmapaistvat mõju eesti väikepõllumehe majanduse intensifitseerimiseks. Suureks tõkkeks nende tegevusel oli igasuguse ainelise toetuse puudumine väljastpoolt, samuti valitsusvõimude poliitiline surve. Nii näiteks ei lubatud

Eestimaa keskseltsil šapirograafigi muretseda, samuti ei antud luba ühistegevuskursuste toimepanemiseks. Lõuna-Eestis ei antud tihtiigi luba põllumeestekursuste pidamiseks, kartes, et seal käsitellakse ka poliitilisi küsimusi. Suuri raskusi sünnitas keskseltsidele seegi, et nad pidid lahus töötama, kuna märksa otstarbekohasem oleks olnud eesti väikepõllupidajate majandust juhtida ühisest keskusest, mille loomist aga ei lubatud.

Põllumeesteseltside kaudu kutsuti ellu hulk uusi erilaidilisi seltse ja ühinguid: ühistegelisi krediidasutisi, majandus-, kontroll-, piima-, masinatarvitajate-ühinguid jne. Põllumeesteseltsid olid pärast 1905. a. silmapaistvaks hooandjaks eesti ühistegelisele liikumisele, millele oli algus pandud juba varemini.

Nüüd hakati ühistegelise krediidi alal seni juba käima pandud laenu-hoiuühingute kõrval asutama vastastikusi krediidiühinguid. Laenu-hoiuühingud opereerisid väikesemate summadega ega suutnud rahuldada suurema krediidi vajajaid. Viimaste aitamine pidi olema vastastikuste krediidiühingute ülesandeks. Esimene neist asutati Tartus 1905. a. Sellele järgnes samade ühingute asutamine Valgas (1906), Tallinnas ja Viljandis (1907), Pärnus (1908), Paides (1910) jne. Kõige suuremaks neist kujunes Tallinna vastastikune krediidiühing. Samal ajal asutati hoogsasti ka laenu-hoiuühinguid, eriti maal. Ühistegelisi laenuasutisi oli 1907. a. — 13, 1910. a. — 62, 1914. a. — 99.

Need laenuasutised olid vene ajal eesti rahva tulunduselu ja rahvusliku kultuuri arenemisele tähtsamaks toeks. Nad aitasid üksikuil põllumeestel vabaneda mõisa survest oma talukoha päriksostmisega, samuti ümber korraldada oma majandust ajakohasemaile alustele nii moodsa põllupidamise viiside kui ka põllumajanduslikkude masinate ja riistade omandamise teel. Linnades soodustasid nad eesti majaomanikkude ja ärimeeste, samuti ka haritlaste kihi kasvamist ja tugevnemist. Suur oli ühistegeliste laenuasutiste toetus eesti kultuurilistele

ettevõttele nii laenude andmise kui ülejääkide jagamise teel. Samal ajal olid need asutised kooliks, kus meie haritlased omandasid väärtuslikke kogemusi organiseerimise ja tulundusliku tegevuse alal.

Hoogne oli käsiteldaval ajajärgul ka teiste ühistegeliste asutiste loomine ja tegevus. Eriti jõudsalt edenesid ostumüügi-, piima- ja masinatarvitajate-ühingud, mis olid suure tähtsusega eesti põllumehe tulunduslikus elus.

Eesti ühistegeliste asutiste arengut sel ajajärgul pildistab kujukalt järgmine tabel, mille järgi oli

Aastal	Ühistegelisi laenuasutisi	Ostu-müügi-ühinguid	Piimaühinguid	Masinatarvitajate-ühinguid
1907	13	33	1	9
1909	41	63	2	21
1911	83	100	52	62
1913	92	131	111	135

Alatasa tihenev ühistegeliste asutiste võrk vajas hädapärast ka juhtivat keskkorraldust. Valitsusvõimude takistuste tõttu aga ei saadud seda vormilikult luua. Tegelikult juhiti ühistegelist liikumist mõnda aega Eesti Laenu- ja Hoiu-Ühisesest Tartus ja põllumeeste keskseltsidest Tallinnas ja Tartus. 1913. a. koondus selle liikumise juhtimine ühisesse keskk kohta — „Ühistegevuse Nõuandmise-Büroosse” ja alles 1915. a. kinnitati ühistegelise liikumise juhtiva keskkohana „Ühistegevuse Edendamise Selts”.

Põllutulunduse hooga tõusu kõrval, mida ühistegevus nii agaralt toetas, võttis ilmasõja eel rohkesti hoogu ka t ö ö s t u s ja k a u b a n d u s, eriti Tallinnas, mis hakkas jälle suuremat osa etendama Vene transiitkaubanduses (vrd. II, § 6) ja kujunes ühtlasi Vene Balti mere sõjalaevastiku tähtsamaks baasiks ja merekindluseks, mida hakati ehitama 1912. a. Paari aasta jooksul (1912—1913) asutati siin suured laevatehased: Vene-Balti, Noblessneri ja Böckeri, millele lisaks ehitati sadamasse uued dokid ja töökojad. Samal ajal laiendati endisi

tööstusettevõtteid ning asutati mitmesugustel aladel uusigi. 1910. a. loendab ametlik statistika Tallinnas 77 tööstusettevõtet ligemale 8000 töölisega; 1914. a. on ettevõtteid juba 98, milles töötamas üle 16.000 töölise. See hoogne tööstuslik tõus ei jäänud loomulikult kajastumata ka linna rahvaarvus: 1910. a. oli Tallinnas 91.000 inimest, 1914. a. aga üle 131.000. Teistes kodumaa linnades oli tulunduselu tõus märksa vähema hooga, kuid üldiselt siiski märgatav.

40. Kultuuriline areng.

Nagu tulunduslikulgi alal, järgneb ka eesti kultuurilises arengus 1905.-ale aastale hoogne tõus, mis avaldub eriti üldiste haridusolude paranemises ja eesti rahvastiku kultuurilise isetegevuse suurenemises.

Küll kestis kooliolude alal edasi endine venestamispolitika kõigi oma hariduselu halvendavate tagajärgedega (vt. II, § 23). Kuid seevastu said eestlusel ikka tugevamaks rahvuskultuurilise isestumise püüded, mis leidsid endile mitmesuguseid avaldumiskujusid. Kõik senised katsed luua eesti rahvuslikku kooli äpardusid pea täielikult. Alles 1905. a. revolutsiooni mõjul avanes siin laiemaid võimalusi. Nüüd lubati vallakoolides kahel esimesel õppeaastal tarvitada õppekeelena emakeelt. 1906. a. kevadel antud määrusega lubati asutada erakoole, kus võidi tarvitada õppekeelena kohalikke keeli. Neil koolidel puudusid avalikkude koolide õigused, samuti igasugune toetus riigilt ja kogukondadelt. Sellest hoolimata kasutas eesti seltskond energiliselt nende asutamise võimalust. Tartu eesti rahvustegelaste algatusel kutsuti ellu nende kodulinnas 1906. a. sügisel esimese eestikeelse kesk-koolina Eesti Nooresoo Kasvatuse Seltsi tütarlaste gümnaasium, mis sai tähtsaks teerajajaks eestikeelsele koolile. Tema eeskujul asutati tütarlaste pro-

gümnaasium Viljandis, mis hiljemini muudeti täielikuks kesk-kooliks, segaprogrümnaasiume ja maal mitmed kõrgemale rahva-koolile vastavad õppeasutised. Neid peeti ülal mitmesuguste haridusseltside poolt, kes soetasid selleks sissetulekuid pidu-dest, näitemüükidest, kingitustest, seltsiliikme-maksudest, kus-juures neile andsid rohket toetust mitmesugused ühistegelised, peaasjalikult krediidasutised. 1910. a. oli eesti haridusseltsidel 36 kooli 127 kooliõpetajaga ja 2796 õpilasega. Umbes 20-nes neist õpetati kõiki aineid peale vene keele, vene ajaloo ja Vene geograafia eesti keeles; ülejäänud olid kahekeelised. Eesti haridusseltside poolt ellu kutsutud erakoolid olid suure tähtsu-sega eesti haridusloos, vabastades tuhandeid eesti noorsoost venestuse mõjust, äratades elavamad pedagoogilist huvi laie-mais ringkonnis, andes hoogu eesti koolikirjanduse soetami-seks ja koondades enese ümber hulga pedagoogilisi jõude, kes muidu oleksid pidanud otsima endile teotsemisvõimalusi väl-jaspool kodumaad. Ka mõjustasid need erakoolid üldist era-ja kogukonnakoolide tõusu.

Samal ajajärgul kasvas eriti hoogsalt ka e e s t i r a h v u- s e s t ü l i õ p i l a s t e hulk, mida soodustasid paranevad tu-lunduslikud olud. Nii oli 1914. a. Tartu ülikoolis eesti üliõpi-lasi üle 400. Umbes sama palju oli eestlasi õppimas teistes Vene kõrgemais õppeasutisis. Suur osa üliõpilasi oli aktiiv-seiks ja väärtuslikeks tegelasiks mitmesuguseis rahvuslikes üritusis. Samal ajal kasvas rohkesti ka eesti üliõpilasorgani-satsioonide hulk, millest mitmed kujunesid silmapaistvaks te-guriks eesti rahvusliku kultuuri arendamise alal, millest vene ülikool asutisena jäi endiselt pea täiesti kõrvale.

Eesti rahvuskultuuriline isetegevus leidis enesele hooga avalduse ka endiste ja mitmelaadiliste uuesti asutatud s e l t- s i d e ja teiste rahvuskultuuriliste ürituste elus. Nendest aren-dasid intensiivset tegevust kõige pealt varemini asutatud suu-remad seltsid linnades.

„Vanemuises” algas uue hoone, kaunima ja omal ajal suurima eesti teatrimaja avamisega 1906. a. kohe hoogsam ja kultuuriteadlikum tegevus. Oma energilise ja nõudliku direktori K. Menningu juhtimisel sai „Vanemuise” näitelava aastate kestel eesti lavakunsti silmapaistvamaks keskuseks. Rööbiti sellega etendas „Vanemuine” suurt osa ka muusikakultuuri arendamisel ja levitamisel, mil alal said eriti populaarseiks 1908. a. peale korraldatavad sümfooniakontserdid. Tartu eesti seltskonna koondamise ja kasvatamise alal oli „Vanemuine” kogu aeg silmapaistvaks keskuseks. Siit algatati ja teostati ka mõningaid üldhariduslikke üritusi, edasiharimiskursusi rahvaüliskooli sihis, rahvaraamatukogu-liikumist jne.

Tallinna eesti seltskonna koondamise ja kasvatamise alal esines tähtsa tegurina „Estonia”, kus pärast 1905. a. revolutsiooni hakkas eriti kasvama haritlaste protsent, kes said ühtlasi ka seltsi juhtijaks, millisest osast nad ei loobu hiljemini. Rööbiti Tallinna eesti seltskonna kultuurilise arenguga ja tulundusliku jõukuse suurenemisega laienesid ja tihenesid hoogsalt ka „Estonia” ülesanded. 1906. a. sügisel pandi tema poolt käima kutseteater senise asjaharrastava lavategevuse asemel. 1908. a. otsustati asuda moodsa teatrimaja ehitamisele, mis teostati selleks asutatud erilise osauhingu kaudu. 1913. a. sügisel võidi teatrimaja, mis kõige suurem Eestis ja läks maksma ühes sisseseaduga üle 800.000 rubla, pidulikult avada. Uues hoones hakkas kohe intensiivselt arenema lavakunst ja muusika, mille viljamiseks juba eelmisel aastal kutsuti ellu eriosakond. „Estonia” seltsi korraldusel pandi toime 1910. a. VII eesti üldlaulupidu, mis jäi viimaseks ja suurimaks veneaegses Eestis.

Kolmanda eesti suurima linnaseltsina arendab hoogsat tegevust ka „Endla” Pärnus, millel 1911. a. sügiseks valmis nägus, moodsas stiilis ehitatud teatrimaja. Juba enne seda pandi nimetatud seltsi poolt ametisse palgaline näitejuht ja hiljemini asutati kutseline näitetrupp.

Nimetatud suuremate eesti linnaseltside kõrval arendavad hoogsat tegevust rida mitmesuguseid muid seltse nii linnas kui maal. Endistest enam levinud seltside liigist avaldas teatavat tõusu karskusseltside tegevus. Uusi neist registreeriti 1907.—1914. a. 7. Kokku oli Eestis ja Vene asundustes eesti karskusseltse 1914. a. 53. Suuremat hoogu tõi nende seltside tegevusse 1907. a. ametlikult registreeritud Eesti Karskusseltside Kesктоimkond.

Uue seltsitüübina hakati kohe pärast revolutsiooni asutama suuremal määral haridusseltse. Neid (mille asutamisaeg teada) kutsuti ellu 1906. a. — 14, 1907. a. — 29, 1908. a. — 12, 1909. a. — 12, 1910. a. — 8, hiljemini vähem. Juba 1910. a. oli haridusseltside koguarv Eesti alal ja asundustes üle 100, mille liikmete arv oli 15.000 ümber. Need seltsid arendasid üldiselt üsna intensiivset tegevust: pidasid ülal koole, peaaasjalikult eesti õppekeelega, lasteaedu, raamatukogusid, korraldasid mitmesuguseid kursusi täiskasvanutele jne. Rohket virgutust ja hoogu tõi haridusseltside tegevusse ülemaalised „hariduspäevad”, mis korraldati nende seltside esindajate osavõtul. Suurimaiks haridusseltsideks kujunesid Eesti Nooresoo Kasvatuse Selts Tartus ja Eestimaa Rahvahariduse Selts Tallinnas.

Hoolimata haridusseltside üldiselt üsna pingutunud tegevusest, jäi üheks nõrgemaks küljeks neil raamatukogude küsimus. 1910. a. oli seltse, mis olid asutanud oma liikmeile maksa raamatukogud, 43, mille kogudes oli raamatuid üldarvult ainult pisut üle 13.000. — Seda puudust püüdis parandada raamatukogude-liikumine, mis võttis eriti hoogu 1911. a. peale. See liikumine koondus suurel määral järgmisel aastal „Noor-Eesti” juures asutatud Raamatukogude Korralduse Osakonna ümber, mille poolt anti välja rida lühemaid kirjutisi, juhtnööre, soovitatavate raamatute nimekirju ning korraldati samuti hulk virgutavaid koosolekuid raamatukogude asutamiseks. Hoogsa kihutustöö tagajärjel asutati paljudes

kohtades uusi rahvaraamatukogusid ja kutsuti ellu erilisi raamatukogudeseltse ja lugemisringe.

Eesti haritud seltskonna kultuuritahe avaldus eriti Eesti Kirjanduse Seltsi asutamises, mis 1907. a. algas oma avalikku tegevust, töötades pika aja jooksul V. Reimani hoolikal ja algatusvõimsal juhtimisel. Selts seadis endale laialised ülesanded kirjanduse, teaduse ja kunsti edendamise ning populariseerimise alal, mille teostamiseks korraldati iga aasta rida koosolekuid, mis omandasid varsti suure populaarsuse, kirjasitati ja toimetati hulk raamatuid jne. Eriülesannete lahendamiseks kujundati rida toimkondi. Kõige viljakamalt teotseti seltsis eesti keele uurimise ja arendamise, eesti rahva kultuuriloo selgitamise, samuti rahvaluule uurimise arendamisel ja kooli- ning noorsoo kirjanduse soetamisel. Vähem edukas oli seltsi tegevus ilukirjanduse alal. — Seltsi, tema eritoimkondade ja üksikute tegelaste teaduslike saavutiste tutvustamisel ja levitamisel etendasid suurt osa seltsi „Aastaraamatud” ja seltsi poolt välja antav kuukiri „Eesti Kirjandus”, mis oli paljude aastate jooksul eesti teadusliku loomingu silmapaistvamaks koondamiskohaks, kus avaldati hulk väärtuslikke uurimusi ja materjale eesti keele, kirjanduse, kultuuriloo, folkloori ja etnograafia alalt. Seltskonnas leidis Eesti Kirjanduse Selts laialise kõlapinna, mis avaldus ka tema kiiresti kasvanud liikmeskonnas, mille hulka astus eriti rohkesti haritlasi, nende hulgas arvuliselt esikohal ametnikke ja rahvakooliõpetajaid.

Tähtsa rahvusliku üritusena pandi 1908. a. alus Eesti Rahva Muuseumile Tartus, mille peaülesandeks oli alul eesti etnograafiliste esemete korjamine. Nende üldarv tõusis Muuseumi tegevuse esimese aastakümne lõpul umbes 20.000-ni. Muuseumi juurde asutati 1909. aastal Arhiivraamatukogu, mis kujunes eestikeelse trükisõna toodete suurimaks arhiiviks.

Eesti kultuurilises arengus 1905. a. peale kuni ilmasõja aastateni oli oluline mõju sel kultuuriuuenduslikul

liikumisel, mis koondus „Noor-Eesti” ümber. Välja kasvanud vanaga rahulolematust õppivast noorsoost, avaldas see ringkond 1905. a. esimese „Noor-Eesti” albumi, milles G. Suitsu lausunud hüüdsõnad: „Enam euroopalist kultuuri!” — „Olgem eestlased, aga saagem ka eurooplasteks!” — said kogu liikumise olulisemaiks ja viljakamaiks juhtlauseteks. Oma järgnevais albumeis, 1910. a. ilmuma hakanud „Noor-Eesti” ajakirjas ja hulgas teistes väljaannetes püüdsid „noor-eestlased” sihikindlalt tutvustada eesti lugejaskonda kaasaegse välisilma kultuuriväärtustega. Rööbiti püüti ümber hinnata seniseid koduseid kultuuriväärtusi ja neid asendada uutega.

Eriti teenekaks kujunes „Noor-Eesti” tegevus kirjandusliku kultuuri tõstmisel, iseäranis selle stiili ja vormi küsimuste arendamisel. Ta andis tõuke ja lõi pinna meie uuema kirjanduse arenemisele. Samal ajal oli „Noor-Eesti” ka keeleuudusliku liikumise hälliks, millest lähtudes Joh. Aavik eesti keele reformi hoogsalt ja tagajärjekalt edasi viis. „Noor-Eestil” on teeneid ka kujutava kunsti tegevlaste koondamisel ja nende tööde tutvustamisel laiema publikuga oma korraldatud kunstinäituste ja oma väljaandeis esitatud reproduktsioonide kaudu. Ka teadusliku loomingu arendamist ja populariseerimist on „Noor-Eesti” sihikindlalt oma väljaandeis silmas pidanud. „Noor-Eesti” on olnud ühtlasi radikaalse ja uuendusmeelse intelligentsi silmapaistvamaks koondiseks. Selle intelligentsi häälekandjana ilmus 1914. a. peale kolm aastakäiku kuukirja „Vaba Sõna”.

Eestikeelse raamatu toodangus ei toimunud 1905. a. revolutsiooni järel tõusu, mis oli märgatav teistel kultuurielualadel, vaid ennemini leidis siin maad teatav tagurpidimine. Sajandi esimestel aastatel ilmus eestikeelseid trükitooteid ligemale 400 numbrit, kogusummas umbes 1½ miljonit eksemplari aastas. 1909.—1910. a. trükiti pisut üle 300 numbrit, ümmarguselt 1¼ miljonit eksemplari aastas. Suurem tõus sel alal oli 1911. aastal, mil eestikeelseid trükitooteid ilmus üle 500

numbri, kusjuures eksemplaride koguarv ulatus üle $1\frac{3}{4}$ miljoni. See oli haripunkt eestikeelse raamatu arvu liikumises enne Eesti iseseisvust.

41. Ilmasõja ajal.

Hoogsalt ja lootusrikkalt arenevasse tulunduslikku ja kultuurilisse ellu tõi ilmasõda rea mitmesuguseid muutusi, mis tekitasid üldiselt suure seisaku ja tagurpidimineku.

Mobilisatsioonide, rekvisitsioonide ja kindlusetu poliitilise ning tulundusliku olundi tagajärjel sattus seni käimas olev põllumajanduse intensiifitseerimine varsti pea täielikku seisakusse. Tööjõu puudusel ei jätkatud enam maaparandustöid. Põllutööriistu ja masinaid ei saadud enam osta, sest et need peagi turul otsa lõppesid. Samuti ei suudetud enam endises ulatuses jätkata seemnevilja parandamist.

Eriti läks tagurpidi k a r j a k a s v a t u s j a p i i m a n d u s. Alaliste rekvisitsioonide, sunnihindade ja tulundusliku kindlusetuse ja vastavate tööjõudude sõjaväkke mobiliseerimise tagajärjel hakkas kiiresti kahanema kontrollühingute arv, kuni viimaks neist ainult paar jäid tegevusse. Samul põhjusil lõpetas oma tegevuse ka hulk piimaühinguid. Viimaseist allesjäänute seisukord kujunes varsti väga viletsaks: masinad ja sisseseadud lagunesid, nende remontimine ja uute soetamine oli mitmeti raskendatud või koguni võimatu jne.

L i n a k a s v a t u s, mis iseäranis Lõuna-Eestis juba enne ilmasõda oli vähenema hakanud, arenes nüüd samas suunas eriti jõudsasti. Järjest kallinev teravili ja linamüügi võimaluste pea täielik puudumine riigi piiride sulgemise pärast juhtisid põllumeeste tähelepanu teisale. Lina kogusaak, mis 1906. ja 1907. a. oli kuni 25.000 tonni, langes 1920. a. 5200 tonnini.

Põhja-Eestis, kus enne ilmasõda oli üle $\frac{1}{5}$ külvipinnast kartuli all, vähenes nüüd kartulikasvatust tunduvalt, sest et alkoholi keeluseaduse tagajärjel lõpetas hulk piiritusvabrikuid oma tegevuse. Samuti jäi sõjaolude tõttu seisma tooreskartuli väljavedu Rootsi ja Soome. Ainult suured kartuliostud sõjaväele ei lasknud kartulikasvatuse vähenemist veelgi suuremaks kujuneda.

Ühistegevusele, mis eelmisel ajajärgul Eesti tulunduses oli hakanud etendama olulist osa, oli ilmasõja mõju kahepoolne. Kuna esimesel sõjaaastal ühistegeliste krediidasutiste tegevus jätkus pea endises ulatuses, hakkas järgmisel aastal nende kassadesse raha ülemääraselt palju seisma jääma. See nähtus oli tingitud peaaesjalikult sellest, et põllumehel oli oma saaduste hinna tõusu tõttu küll võimalik sissetulekuid saada, kuid turul vastava kauba puudumise tagajärjel ei saanud ta oma raha paigutada mujale kui krediidasutistesse. Laenuasutised omalt poolt pidid kassadesse kogunenud raha kuhugi mahutama, et ta midagi teeniks. Et laenusid vähe nõuti, siis osteti riigi sõjalaenuabereid ja 1917. a. vabaduselaenupileteid ning mahutati ühtlasi osa raha ka Vene pankadesse. Nii leidis paigutust ligemale $\frac{1}{5}$ Eesti ühistegeliste laenuasutiste summast, mis hiljemini enamlaste riigipöörde järel läksid kaotsi. Rohkesti kannatasid sõja tagajärjel ka piimaühingud. Teisugune oli lugu ostu-müügiühingutega. Neis oli enne sõda jäänud rohkesti kaupa seisma ja niivõrt suurel määral, et see ähvardas paljusid ühinguid kokkuvarisemisega. Sõja ajal tekkis kaubanälg, mille tõttu saadi seismajäänud kaubast kergesti lahti ja pealegi hea hinna eest. — Üldse aitas sõjaaegne rahakursi langemine võlgadega koormatud ühistegelisi asutisi ja muid kultuurilisi üritusi (nagu suuri teatri- ja seltsimaju jne.) kergemini võlakoormast lahti saada.

Mida pikemaks venis sõda, seda raskemaks kujunes rahvastiku tulunduslik seisukord. Kuigi raha juurdevool majandusse näiliselt suurenes ja üksikuil ettevõtjail ja hangeldajail

avanes suuri teenimisvõimalusi, mõjustas aga kiirelt arenev rahakursi langemine ja loova tulundusliku tegevuse eelduste halvenemine rahvastiku vaesumise. Lisaks tulid äärmiselt kooruvad rekvisitsioonid, eriti maal, toitusraskused, iseäranis linnades jne. Mitmel korral tõusis rinde lähenemisega põnevalt üles laiaulatusliku evakueerimise küsimus, eriti Lõuna-Eesti suhtes. Sellele vastutöötamisel esines iseäranis energiliselt Tartus asutatud Põhja-Balti komitee, 1916. a. loodud eesti seltskondliku oma-abi korraldus sõjahädade vähendamiseks.

Sõda tõi suure seisaku ja tagurpidimineku ka kõigil vaimliku kultuuri aladel. Vilunud tegelaste sõjaväkke mobiliseerimise tagajärjel kannatas raskelt nii kool kui seltsielu, kirjanduslik looming jne. Kõnekoosolekud ja vabamõtteavaldamine sai sõjaaegsete kitsenduste ja sõjatsensuuri tõttu pea võimatuks. Sõja allakiskuv mõju kajastus eriti kujukalt trükitoodete arvustikus. Kuna kahel aastal enne sõda (1912—13) ilmus eestikeelseid trükitooteid kokku 705 numbrit, mille eksemplaride koguarv oli üle 2.331.000 eksemplari, trükiti neid sõja-aastail (1915—16) ainult 394, pisut üle 1.532.000 eksemplari. Langus oli pea kõigil aladel, kusjuures eriti kannatasid kultuuriliselt väärtuslikumad alad — kirjandus ja teadus, kus see langus oli läbistikku 60—80 protsenti.

Politiiliselt oli eesti ühiskonna peahuvi koondunud sõjasündmuste jälgimisele. Ühtlasi võeti aktiivsemalt käsitlemisele ka mõningaid olulisi poliitilisi probleeme, nagu rahvusküsimus, maaomavalitsuse uuendus ja mõningaid muid soovitavaid reforme. Laialist tähelepanu äratas Eestimaa rüütelkonna poolt vastu võetud äärmiselt mõõdukas kompromiss-eelnõu maaomavalitsuse uuenduse kohta, mille järele aadel ja laekaraha maksvad talupidajad pidid saama omavalitsuseorganites pariteetliku esinduse. Seda eelnõu pooldas eriti K. Päts, kuna suur osa eesti avalikust arvamusest oli selle puhul järsult eitaval seisukohal.

VII. 1917. a. revolutsioon ja Eesti iseseisvuse mõtte areng.

42. Kodumaa politiline areng 1917. a. märtsi-revolutsiooni järel.

Vene pealinnas 1917. a. veebruarikuu lõpul (v. kalendri järele) vallandunud revolutsiooniline liikumine, mis kukutas lühikese ajaga kõigis rahvakihtides põlatud tsaarivalitsuse, leidis kohe elavat vastukaja ja poolehoidu ka Eestis. Linnades hakkasid aktiivset politilist osa etendama kiirelt tekkinud tööliste ja soldatite saadikute nõukogud, mille peaelemendiks suuremais keskuses olid vene soldatid, madrused ja kohalikud tööliselised, kusjuures viimaste kõrval esines alul ka kohalikkude kodanikkude organisatsioonide esindajaid. Riigi keskvõimu — Vene Ajutise Valitsuse — kõrgemaks kohapealseks esindajaks määrati märtsi alul Eestimaa kubermangu komisariks senine Tallinna linnapea J. Poska, kes järgmisel kuul nimetati kogu ühendatud Eestimaa komissariks, kuna samal ajal määrati abikomissariks advokaat J. Jaakson ja Lõuna-Eesti (Liivimaa põhjapoolse osa) jaoks samale kohale Tartu advokaat K. Parts.

Eesti rahvuslike ringkondade esimeseks suurimaks saavutiseks pärast tsaarivalitsuse kukutamist kujunes uus maaomavalitsuse seadus. Selle nõutamisele asuti kohe otse palavikulise kiirusega. Juba 11.—13. märtsini peeti Tartus suurem eesti seltskonnategelaste koosolek, kus uue maaomavalitsuse kohta jõuti ühisele kokkuleppele ning püstitati sel puhul üldised juhtmõtted. 18. märtsil esitati uue maaomavalitsuse seaduse eelnõu erilise saatkonna kaudu Vene Ajutisele Valitsusele. Asja kiiremaks otsustamiseks mõjus rohkesti kaasa suur eestlaste meeleavaldus, mis korraldati

Petrogradis 26. märtsil eesti seltskondlike organisatsioonide ja pealinna garnisonis teenivate eesti sõjaväelaste osavõtul. 30. märtsil kinnitas Ajutine Valitsus esitatud eelnõu suuremate muutusteta.

Uus ajutine maaomavalitsuse seadus ühendas kogu seni lahutatud Eesti ala (Eestimaa kubermangu ja Liivimaa põhjapoolse osa ühes Saaremaaga) üheks administratiivseks tervikuks. Selle valitsemine kuulus keskvalitsuse määratud komisarile ühes ajutise kubermangu-nõukoguga, mida hakati hüüdma Maanõukoguks ja Maapäevaks. Viimase võimkonda kuulus peale harilikkude maaomavalitsuse küsimuste ka Eesti alalise maavalitsuse ja omavalitsuse seaduse väljatöötamine. Maanõukogu liikmete valimine toimus üldise valimisõiguse põhjal, kuid valimised olid mitmejärgulised. Vallad valisid kõige pealt iga tuhande elaniku kohta ühe valijamehe ja valijamehed maakondadeviisi kokku astudes maakonna- ja kubermangu-nõukogu liikmed. Maakonna-nõukogud, mis olid kohaliku omavalitsuse allühikud, koostusid valijameeste otsuse järgi 7—15 liikmest. Maanõukogu liikmeid valiti iga 20.000 elaniku kohta üks. Linnad said ka vähema elanikkudearvu juures vähemalt ühe esindaja, kes valiti uute linnavolikogude poolt. Kaudne valimisviis oli küll seadusele puuduseks, kuid seda peeti tarvilikuks valimiste kiiremaks ja kergemaks teostamiseks valitsevas revolutsioonikeerises. — Kubermangu- ja maakonna-nõukogude v a l i m i s t e korraldamine anti Vene Ajutise Valitsuse poolt Eestimaa kubermangu komissari hoolde. Ja juulikuul alul võisid kubermangu- ja maakonna-nõukogud astuda tegevusse.

Enne uute omavalitsusasutiste kokkuastumist tuli kohal läbi elada rida teravaid poliitilisi konflikte kohalikkude, eeskätt Tallinna tööliste ja soldatite saadikute nõukogu ja teisest küljest eesti rahvusliku olluse vahel. Viimase heasoovlikul toetusel nimetatud kubermangu komissari ja tema abidega astusid tööliste ja soldatite saadikute nõukogu ümber

koondunud elemendid teravasse opositsiooni, püüdes nende mõjuvõimu vähendada ja tehes otsustavaid katseid neid ametist tagandada. Komissar Poska juurde valis Tallinna tööliste ja soldatite saadikute nõukogu juba märtsi keskpaiku erilise nõuandva valvekomisjoni, mille võimupiire aga nõukogu püüdis varsti igapidi laiendada. Hoolimata Poska mõõdukast ja leplikust politikast tekkis tal varsti teravaid kokkupõrkeid valvekomisjoni ja nõukoguga.

Uute omavalitsusasutiste valimise puhul kujunes seisukord hoopis kriitiliseks. Mõni päev enne valimisi valdades, mis olid määratud 23. mai peale, nõudis Tallinna tööliste ja soldatite saadikute nõukogu nende edasilükkamist ühe kuu võrra. Kuna Poska seda nõudmist ei täitnud, otsustas sama nõukogu tema komissari kohalt tagandada. See otsus tekitas maal erakordse elevuse ja protestilaine. Peale pikemat käärimist lahenes küsimus siiski J. Poska ametissejäämisega. Tartus kujunes Lõuna-Eesti abikomissar K. Partsi ja kohaliku tööliste ja soldatite saadikute nõukogu vahekord niivõrt teravaks, et abikomissar nõukogu poolt ajutiselt vangistatigi. — Teine teravam konflikt tekkis Tallinna tööliste ja soldatite saadikute nõukogu vastutöötamise tagajärjel eesti rahvuslike vaeosade asutamisele (vt. II, § 43).

Üheaegselt Eesti Maanõukogu kokkuastumisega peeti 2. juulil Tallinnas „Estonia” teatrisaalis E e s t i m a a r a h v a k o n g r e s s ja kahel järgmisel päeval E e s t i r a h v u s k o n g r e s s, mis poliitiliste päevaküsimuste ja vahekordade selgitamisel etendasid suurt osa. Esimene kongress koostus valdade valijameestest, linnade seltskondlike organisatsioonide, tööliste ja soldatite saadikute nõukogude ning linnaomavalitsuste esindajaist, üks igas nimetatud asutises esindatud tuhande isiku kohta. Rahvuskongressist võtsid osa samad esindajad, kes kuulusid eesti rahvusse.

Eestimaa rahvakongress, millelt pahempoolsed lahkusid, tunnistas toimunud maavalimised igapidi kordaläinuiks ja aval-

das kubermangu komissar J. Poskale ja tema abidele täielikku lugupidamist ja usaldust. Eesti rahvuskongressil kanti ette rida referaate ja võeti vastu otsuseid tähtsamate päevapolitiliste küsimuste kohta. Eesti rahva riigipolitilise ideaali puhul nõuti, et Venemaa saaks demokraatlikuks föderatiivseks vabariigiks ja Eesti selle osariigiks, kusjuures peeti tarvilikuks, et viimase omavalitsuse korraldust hakataks kohe selles suunas arendama ja et selle teostamiseks käidaks käsi-käes teiste Venemaa rahvastega. Maaküsimuses tunnistati vajalikuks võõrandada tasuta kroonu ja mitmesuguste asutiste maad ja õiglase tasu eest eramaid. Võõrandatud maad pidid minema Eesti omavalitsuse ja tulevase osariigi kätte, kes need maaharijaile edasi annaks põlisele rendile ja eraomanduseks. Maaküsimuse lõplik otsustamine pidi kuuluma Eesti Asutavale Kogule. Hariduspoliitika alal otsustati, et koolikorraldus teostataks ühtluskooli põhimõtte alusel demokraatlikkude juhtivate organitega ja eesti õppekeelega. Tartu ülikooli peeti tarvilikuks täiendada Soome-Ugri osakonnaga ja vajalikkude eestikeelsete õppetoolidega teistes teaduskondades. Eesti rahvuslike väeosaade asutamist peeti hädatarvilikuks¹.

Pärast rahvuskongressi jätkas äsjavalitud Eesti Maanõukogu oma tegevust, kujunedes maa tähtsamaks poliitiliseks keskuseks. Alul suundus tema tegevus peaaesjalikult enesekorraldamisele ja maavalitsemisse puutuvate jooksvate küsimuste lahendamisele, milleks loodi ka täidesaatvad organid — Maavalitsus osakondadega. Ka tuli tal seisukoht võtta päevapolitilistes küsimustes, eriti augustis Riia rinde läbimurdmise puhul sakslaste poolt ja kindral Kornilovi algatatud mässu kohta. Esimese sündmuse puhul avaldati rahvale üleskutse

---

¹ Rahvuskongressi teisel päeval panid enamlased tema vastu toime terava meelevalduse. Kongressi asupaiga „Estonia“ ette ilmus suur meelevaldajate rongikäik, kust osa tungis koosolekuruumi, püüdes kongressi käiku meelevaldusliku mõnitamisega mõnda aega takistada.

vaenlase lähenemisel kohalt mitte põgeneda. Vasturevolutsioonilise liikumise puhul kutsuti elanikke koonduma koos Aju-tise Valitsuse, tööliste ja soldatite saadikute nõukogude ja Maanõukoguga igasuguste vasturevolutsiooniliste aktsioonide vastu.

Kuni septembrini koostus Maanõukogu ainult maakondade esindajaist, kes jagunesid kahte arvuliselt pea võrdsesse blokki — sotsialistlikku ja kodanlikku. Nüüd tulid juurde ka linnade esindajad, valitud uute demokraatlikkude linnavolikogude poolt. Juurdetulnute hulgas oli ka enamlasi, kes hakkasid esinema iseseisva neljaliikmelise rühmana. Nende esimeseks ettepanekuks oli Maanõukogu kui ebademokraatlikult valitud asutis laiali saata ja selle asemele valida igakülgset demokraatliku valimisõiguse põhjal uus. Sellele ettepanekule vastas Maa-päev otsusega valida komisjon Eesti tulevase omavalitsuse ja maavalitsemise seaduse väljatöötamiseks, kusjuures aluseks pidi olema põhimõte, et Eesti jääb edaspidi Vene demokraatliku ja föderatiivse vabariigi osariigiks.

Täisarvuliseks kujunenud Maanõukogu valis oktoobris omale uue alalise juhatuse, mille esimeheks sai O. Strandmann, ja Maavalitsuse, mille esimeheks valiti K. Päts. Edasi tuli Maanõukogul oma jooksva töö kõrval samme astuda sakslaste poolt Saaremaa vallutamise tagajärjel rahva keskel suurenenud ärevuse vaigistamiseks ja Vene sõjaväes ikka enam leviva kohalikkude elanikkude rüüstamise vastu. Samal ajal püüti juhtida mõõdukamaisse piiresse Eestimaa evakueerimist ja kohalikke rekvisitsioone.

Maanõukogu tegevus sattus põhjalikult muutunud tingimustesse, kui enamlased oktoobris võimendi kätte haarasid. See uus riigipööre, mis oli Venes eelnenud poliitilise arengu tagajärg, toimus samasena ka Eestis. Ka siin olid enamlased aktiivsemaks poliitiliseks organisatsiooniks, kelle käremeelsed hüüdsõnad leidsid rahvamassides kord-korralt ikka suuremat poolehoidu. Eriti püüdsid nad oma

mõju maksma panna Tallinna tööliste ja soldatite saadikute nõukogus. See õnnestus täies ulatuses alles revolutsiooni-aasta-sügisel, kui seal seni enamuses olnud sotsialistid-revolutsionäärid ja sotsialdemokraadid-vähemlased, kes toetusid sõjavägedele, kaotasid viimaste lagunemisega oma endise mõju. Kui Vene pealinnas 26. okt. (8. nov.) kukutati Ajutine Valitsus ja haarati võim enamliste nõukogude kätte, võisid ka Tallinnas enamlased asuda samale võimuhaaramisteele.

43. Eesti rahvuslike vaeosade asutamine.

Teiseks olulisemaks eesti rahvuslikuks saavutiseks pärast tsaarivalitsuse kukutamist oli uue maaomavalitsuse seaduse kõrval eesti rahvuslike vaeosade asutamine. Nende loomise küsimust oli eesti sõjaväelaste ja seltskonnategelaste keskel kaalutud juba enne revolutsiooni. Eriti oli seda arendatud Tartus „Postimehe” ringkonnas, kus see mõte sai iseäranis hoogu pärast seda, kui sakslaste Kuramaale tungimise järel anti luba läti rahvuspolkude asutamiseks. Küsimuse kaalutlemiseks peeti Tartu ja Tallinna tegelaste vahel paar nõupidamist, kus aga võitjaks jäi tallinlaste seisukoht, mis tunnistas eesti rahvusvaeosade asutamise veel varajaseks. Selle seisukoha peapõhjenduseks oli kartus, et Vene väejuhatuse toimib eesti vaeosadega samuti, nagu seni läti polkudega oli tehtud, nimelt saadab nad kõige palavamasse esirinda, kus nad enneaegselt hävitatakse.

Olukord eesti rahvuslike vaeosade organiseerimise küsimuses muutus pärast vabariikliku korra maksmapanekut Venes. Nüüd ei kardetud enam sellist kuritarvitust rahvuslike vaeosadega, nagu tsaarivalitsuse ajal. Samal ajal valdas kaua kodumaalt eemal olnud eesti sõjaväelasi, kelle koguarvu arvati üle 2000 ohvitseri ja umbes 100.000 sõdurit, ikka tugevamini koduigatsus, mis oli eesti rahvuslik-

kude väeosade tekkimisel, esimeseks ja mõjuvamaks hooandjaks. Ka kujunes eesti sõjaväelaste rahvuslik koondumine ametlikult välja kuulutatud ja väikerahva võimsalt haaranud rahvusliku enesemääramise õiguse avaldiseks. Samal ajal omandas eesti rahvuslike väeosade loomine ja kodumaale koondamine ka Eestis korrahoidmise ja kodanikkude kaitse suhtes suure tegeliku tähtsuse, sest Vene vägedes kasvas jõudvasti korralagedus, mis ähvardas muu seas ka Eestit, kuhu rinde läheduse tõttu olid koondatud suured väed.

Eesti rahvuslike väeosade tegelik organiseerimine algatati Tallinnas, kus rohkearvuliselt koondatud sõjaväes hakkas pärast riigipööret tugevasti avalduma distsipliini langus, mis muutis siinsed väeosad pea täiesti võitlusvõimetuiks. Merekindluse juhtivais tegelasis tekkis mõte kasutada eestlasi väeosade eriühikuina üldise distsipliini tõstmiseks, milleks kavatseti kõige pealt üht polku eestistada. Selle mõtte arendamiseks kokku kutsutud Tallinnas asuvate eesti sõjaväelaste nõupidamisel 28. märtsil valiti 10-liikmeline komisjon, mis tunnistas kohe tarvilikuks asuda eesti väeosade organiseerimisele. Valitud komisjon moodustus varsti Tallinna Eesti Sõjaväelaste Bürooks ja asus energiliselt rahvusväeosade korraldamisele, koondades Tallinna eesti sõjaväelasi, tehes ettevalmistusi nende mahutamiseks ja varustamiseks, saades selleks ainelist ja moraalset toetust Tallinna Eesti Seltside Liidult, mis asutati sama aasta märtsis eesti seltside esindajaist.

Teine suurem tõuge eesti sõjaväelaste kodumaale koondamiseks tuli Petrogradist. Siin Eesti maaomavalitsuse seaduse kiiremaks läbiviimiseks 26. märtsil toime pandud hiiglameeleavaldus, millest osa võttis ligi 15.000 eesti sõjaväelast, andis suurt hoogu nende edaspidisele koondumisele. Kutsuti kokku kohaliku garnisoni väeosadest eesti sõjaväelaste esindajate koosolek, mis otsustas ka omalt poolt asuda eesti sõjaväelaste koondamisele kodumaale. Täidesaatvaks organiks valiti Eesti Sõjaväelaste Keskkomitee.

7. aprillil saadi Vene peasta abistluba Tallinnas kaht polku eestistada. Ja 12. aprillil ilmus ajutise polku formeeriva ülema poolt esimene päevakäsk, millega pandi vormiline ja tegelik alus esimese eesti rahvusliku väeosa loomisele. Lühikese ajaga kogunes Tallinna ligi neli tuhat eesti sõjaväelast.

Samal ajal aga oli juba käimas äge kihutustöö eesti väeosade vastu, mida arendasid oma huvides riivatud venelased ja enamlased poliitilisel põhjusil, kartes siit kasvavat omale vaenulist jõudu. Selle kihutustöö tagajärjeks oli, et Tallinna tööliste ja soldatite saadikute nõukogu võttis 29. aprillil vastu otsuse, mis nõudis eesti polgu jaoks koondatud meeskonna viibimatut laialisaatmist. Sel kihutustööl oli mõju ka Petrogradis, kus sõjaminister Kerenski 7. mail andis küll loa 1. eesti polgu asutamiseks, kuid tingimusega, et see luuakse Rakveres. Tallinna kogunenud eesti meeskond saadeti kohe määratud kohta, kus edaspidi 1. eesti polgu formeerimine võis areneda rahulikumis tingimuses. Tagavarapataljoni formeerimine toimus Tartus.

Tallinnas 17. ja 18. juunil ära peetud I eesti sõjaväelaste kongressil tunnistati rahvuslike väeosade formeerimise jätkamine tarvilikuks ja valiti selle teostamiseks Eesti Sõjaväelaste Ülemkomitee, mis jäi eesti rahvuslike vägede kõrgemaks poliitiliseks instantsiks. Eesti maakonna-linnades ja Vene armeestaapide juures tekkisid „malevabürood” ja rahvuslikud komiteed eestlastest sõjaväelaste kodumaale toimetamiseks, korraldamiseks ja varustamiseks. Samal ajal soetati eesti seltskondlike korralduste poolt rahvusväeosadele ainelist abi.

Sellises olukorras arenes rahvuslike väeosade organiseerimine jõudsasti. 1. polgu ja tagavarapataljoni kõrval asuti ka teiste väeühikute organiseerimisele, millest pidi kujunema eesti diviis, ilma et selleks oleks saadud vormilist luba. Seda organiseerimist ei tõkestanud ka

1. eesti polgu saatus: ta saadeti septembris rindele, esialgu Volmari piirkonda ja järgmisel kuul paigutati ta saartele, kus Saaremaa vallutamisel temast osa sakslaste kätte vangi langes. Detsembrikuu alul pandi alus eesti diviisi staabile. Diviis, mille ülemaks sai kindralstaabi polkovnik Laidoner, koostus 4 polgust — 1-ne Haapsalus, 2-ne Viljandis, 3-as Tallinnas, 4-as Rakveres —, tagavarapataljonist Tartus, kahurbrigadist Haapsalus ja Keila ümbruses ning ratsapolgust Rapla ümbruses. Varsti pärast seda võtsid võimule pääsenud enamlased kogu diviisi juhtimise üle.

Eesti rahvuslike väeosade organiseerimisel oli meie kodumaa edaspidises poliitilises saatuses üli suur tähtsus. Nende loomisel toodi suur osa eesti rahvusest sõdureid ja ohvitseri kodumaale, mis hiljemini sellises ulatuses oleks olnud võimatu. Neis rahvusväeosades omandati kogemusi ja loodi traditsioonid, mis võimaldasid peale saksa okupatsiooni rutulist kaitseväge organiseerimist ja võitlusseviimist.

44. Enamlaste võimu ajal.

Kohe kui oli alanud enamline riigipööre Petrogradis, moodustasid ka Tallinnas enamlased sõjarevolutsioonilise komitee V. Kingissepaga eesotsas, kes pidi olema ühtlasi uueks kubermangu komissariks. Juba 27. oktoobril võttis ta kubermangu valitsemise Ajutise Valitsuse komissarilt J. Poskalt üle. Samuti asuti ka kohtadel võimu ülevõtmisele, mis läks kohalikkude tööliste ja soldatite saadikute nõukogude ja nende täidesaatvate komiteede kätte.

Mitte-enamlistes ringkondades kutsus see võimuhaaramine esile terava opositsiooni. Tallinna linnavolikogu polnud nõus tunnustama uut võimu; kohalikud posti-, telegraafi- ja telefoniametnikud kuulutasid välja protestistreigi; kodanlikus ajakirjanduses esineti protestidega, protestisid ka mitmed organisatsioonid jne.

Samal ajal, kui enamlased püüdsid üleriiklikus ulatuses hävitada senist valitsemisaparaati ja selle asemele luua oma, arenes Venes jõudsasti erirahvuste lahkulöömine esialgu anarhiasse sattunud keskvõimust. Sellele teele otsustati astuda ka Eestis. Siin olid uued võimuhaarajad Maapäeva ja tema kujudatud Maavalitsuse jätnud puudutamata. Alles siis, kui Maapäev pidi novembris erakorraliselt kokku astuma, tegi Eestimaa tööliste, soldatite ja maatameeste nõukogu otsuseks Maapäev laiali saata. Sellest hoolimata tuli Maapäev 15. (28.) novembril ikkagi kokku.

Sel koosolekul, millest võtsid osa pea kõik saadikud peale enamlaste, tunnistas Maapäev enese „Eestimaa ainsaks kõrgemaks võimukandjaks, kelle määruste ja korralduste järele kõikidel Eestimaal tuleb käia, kuni maapäeva poolt demokraatliku valimisseaduse põhjal viibimata kokku kutsutav Eesti Asutav Kogu kokku astub.” Maapäeva vaheaegadeks volitati tema juhatus ja vanematekogu ühes Maavalitsusega andma rutulisi määrusi ja käskusid kohaliku elu korraldamiseks. Samule asutisile tehti ülesandeks kokku kutsuda Eesti Asutav Kogu ülevenemaalise Asutava Kogu valimisseaduse põhjal. Veel tegi Maapäev mõned otsused Vene sõjavägede rüüstamise kõrvaldamise asjus ja toitlusküsimuse lahendamiseks ning otsustas pöörduda üleskutsega eesti sõjaväelaste poole, et need püüaksid võimalikult kiiremini pääseda võõrsilt kodumaale eesti väeosadesse, kus nad võiksid abiks olla korra kaitsemisel kodumaal. Teise üleskutsega pöörduti rahva poole, et ta täidaks oma kohustisi maakassa vastu määratud maksude tähtajalise õiendamisega.

Enamlased otsustasid selle koosoleku vägivallaga laiali ajada. Kuid enne kui nad tungisid selleks koosolekuruumi, oli istung juba lõppenud. Sest juba ette teades seda enamlaste otsust olid istungil harutamisele tulnud küsimused vanematekogus vajalikult ette valmistatud

ja nende käsitlemine koosolekul kiires korras lõpule viidud. Lossi ees, kus Maapäeva koosolekuid peeti, enamlaste poolt toime pandud meelevaldusel ja selle järel koheldi massi poolt kätte saadud maanõunikke toorelt ja mõnda neist peksetigi.

Maapäeva enese kõrgemaks võimuks kuulutamise otsusel oli määratu poliitiline tähtsus, kuigi seda otsust alul ei saadud tegelikult maksma panna, sest et suuremaile sõjajõududele toetuvad enamlased hoidsid maavalitsemist endi käes. Kõige pealt oli see otsus suure propagandalise mõjuga Eesti iseseisvuse suunas. Teiseks loodi sellega mõjukas organ, mille täidesaatva asutise — vanematekogu — ümber koondusid edaspidi Eesti iseseisvust taotlevad poliitilised voolud, mis samal ajal ise etendas juhtivat osa Eesti iseseisvuse mõtte teostamisel.

Maapäeva vastu tarvitatud vägivald kutsus esile suure protestilaine mitte-enamliste organisatsioonide poolt, mis muidugi ei takistanud enamlasi jätkamast ja süvendamast oma senist politikat. Varsti pärast Maapäeva ajaloolist koosolekut võtsid nad üle Maavalitsuse. Samuti jätkati asutiste ülevõtmist ka maakondades. Oma võimu kindlustamiseks hakkasid enamlased teravalt kitsendama ka kodanlikke vabadusi ja asusid ikka enam ja enam vägivald-teele. Ajalehed seati eeltsensuuri alla ja pärast suleti, trükkodasid võeti üle enamlise kirjasõna teenistusse. Rida poliitika-tegelasi, peaasjalikult kodanlikke, nende kõrval ka mitte-enamlisi sotsialiste, vangistati jne.

Kuigi enamlased asusid maad valitsema poliitilise terrori abil, kuulutasid nad siiski 21. ja 22. jaanuariks välja Eesti Asutava Kogu valimised, tehes seda nähtavasti lootuses, et nad siin saavad enamuse ja loovad seega oma võimule autoriteetliku toe. See lootus näis ka tõepoolest rohkesti põhjendatuna, sest Vene Asutava Kogu valimistel novembri lõpul olid enamlased saanud Eestimaal 40% kõigist

antud häälest¹, ja uutel valimistel, kus enamlaste kasutada oli laialine võimuaparaat, rekvireeritud trükikojad ja paberilaod, kuna teiste erakondade teotsemisvõimalused olid märksa kitsamad, võidi loota suuremalegi häältearvule. Seejuures tegi Eesti töörahva ja sõjaväelaste nõukogu täidesaatev komitee kohalikele nõukogudele avalikult otse kohustiseks teha tulist kihutustööd ja hoolitseda, et valijad annaksid oma hääle ainult enamlastele. Sellest hoolimata osutus aga enamlastele antud häälte arv suhteliselt märksa vähemaks kui Vene Asutava Kogu valimistel (umbes 30% koguarvust).

Jäädes vähemusse, otsustasid enamlasted valimiste tagajärgede kokkuvõtmist seisma panna. Juba 1917. a. detsembri lõpul oli Eesti töörahva ja sõjaväelaste nõukogu otsustanud, et ta „tunnustab Eesti Asutavat Kogu ainult niivõrt, kuidas Eesti Asutav Kogu töörahva võimu maksvaks tunnustab.” Et nüüd viimast loota polnud, hävitati võimaluski Eesti Asutava Kogu kokkutulekuks. Selle otsuse andis Eesti töörahva ja sõjaväelaste nõukogu oma dekreediga öösi 27./28. jaanuaril. Rõhutades, et eesti kodanlus tahtvat Asutava Kogu kokkuastumist kasutada abinõuna nõukogude võimule sõjariistus vastuhakkamiseks, otsustati valimised seisma panna ja piiramis-seisukord välja kuulutada. Sama dekreediga avaldati ka teine poliitiliselt ülitähtis otsus, nimelt kuulutati kogu baltiaadel linnupriiks, millele seletuseks juurde lisati, et sellesse kuuluvaid isikuid „igaüks igalpool kinni võtta võib ja kinni võtma peab.” Selle otsuse põhjenduseks teatati, et balti parunid olevat salaseltslastena astunud otsustavaid samme Eesti okupeerimiseks Saksa vägede poolt. Sellele järgnesid massilised vangistused, mis taba-

---

¹ Eesti rahvastiku poliitilist meelsust Vene Asutava Kogu valimiste ajal kajastavad iseloomustavalt nende tagajärjed, mille järele said hääli: enamlasted — 119.862, demokraatlik blokk 68.075, tööerakond 64.047, eesti sotsialistid-revolutsionäärid 17.726, radikaaldemokraadid 17.022, eesti sotsiaaldemokraadid 9244 ja vene sots.-revolutsionäärid 3027.

sid mitte ainult balti aadlit, vaid ka eesti kodanlasi ja sotsia-
liste. Välispoliitiliselt oli balti aadli linnupriiks kuulutamine
olulise tähtsusega, suurendades Saksa imperialistide sõjakust
ja andes nende maadeahnitsemise taatele moraalselt toetust.
Sakslased asusid Eestimaa täielikule okupeerimisele, mille eel
langes siin enamline valitsusvõim.

Enne Eestist lahkumist evakueerisid enamlased osa po-
litiilisi vange ja varandusi, niipalju kui see neil veel võimalik
oli, Venesse. Tallinnas püüdis Eesti töörahva ja sõjaväelaste
nõukogu täidesaatev komitee organiseerida mõnesugust vastu-
panu läänest lähenevatele Saksa väeosadele, milleks Haapsalu
suunas saadeti välja punakaardisalku, kes aga lüüasaanult ta-
ganesid. Enne okupatsioonivägede kohalejõudmist oli linnades
ja maal eesti väeosade ja uuesti tegevusseastunud demokraat-
likkude omavalitsusasutiste survele enamlaste võim pea igal
pool lõpetatud.

45. Eesti iseseisvuse mõtte areng ja sammud selle teostamiseks.

Juba kohe pärast Vene esimest revolutsiooni 1917. a., kui tuli hakata sihikindlamalt arendama
Eesti riigipoliitilisi taotlusi, sai mõõduandvaks föderalistlik seisukoht, s. t. nõuti autonoomset Eestit
föderatiivses Vene vabariigis. Selle nõudmise võttis vastu ka
Eesti Rahvuskogu. Sellega ühinesid hiljemini ka eesti sotsiaaldemokraadid-vähemlased, kelle programmis varemini see
nõudmine ei esinenud. Ainult enamlaste programmist jäi see
nõudmine eemale.

Föderalism jäi parteide juhtivaks riigipoliitiliseks seisukohaks ka siis ja pärast seda, kui Eesti Maanõukogu kuulutas
enese kõrgemaks võimuks. Selle otsusega ei kavatsetud esi-
algu veel sugugi tunnistada Eestit iseseisvaks, Venemaast jää-

davalt lahku löönud riigiks. Kui aga enamlased takistasid vägivallaga Vene Asutaval Kogul novembri lõpul kokku tulemast ja Vene riigi lagunemine ikka kaugemale arenes, hakkas detsembris Eesti iseseisvuse mõtte ikka enam pinda leidma. Ka hakati nägema iseseisvuses abinõu ikka tõenäilisemaks saava Saksa okupatsiooni vastu.

Eesti poliitiliste parteide esindajate nõupidamine detsembri lõpul Tallinnas tunnistas Eesti iseseisvuse võimalikult rutulise väljakuulutamise tarvilikuks. Kuid et enamlased, kelle käes oli valitsusvõim, olid kindlalt Eesti iseseisvuse vastu, siis oli selle teostamiseks vähe väljavaateid. Varsti avaldati siiski parteidevahelise büroo poolt välja töötatud Eesti iseseisvuse deklaratsioon. Läbirääkimised aga enamlastega ei andnud edaspidigi mingit soovitavat tagajärge. Ainult eesti sotsialistide-revolutsionääride partei keskkomitee, mis oli suuremas ühenduses enamlise valitsusega, võttes oma esindajate kaudu mõnda aega osa olevaist juhtivaist võimukorraldusist, sai Eesti iseseisvuse väljakuulutamiseks astuda reaalsemaid samme. Kuid ka neil polnud tagajärge.

Esimeseks suuremaks koosolekuks, kus saadi Eesti iseseisvuse mõtet avalikult propageerida, oli jaanuari alul 1918 Oleviste kirikus, mis oli üle võetud „rahvamajaks”, peetud Eesti töörahva põllumajanduslik kongress. Kuid siin jäid Eesti iseseisvuse mõtte propageerijaina esinenud eesti sotsialistid-revolutsionäärid täielikku vähemusse. See vastu aga õnnestus sotsialistidel-revolutsionääridel oma seisukohta Eesti iseseisvuse asjus läbi viia II eesti sõjaväelaste kongressil Tallinnas jaanuari keskpaiku. E. sotsialistid-revolutsionäärid nõudsid kodanluse poolt taoteldava demokraatliku vabariigi asemel Eesti iseseisvat töövabariiki, kus hääleõigus oleks ainult neil, kes isiklikku tööd teevad, olgu kehalikku või vaimlist, aga mitte teiste tööviljast ei ela. Selle seisukoha poolt hääletasid II sõjaväelaste kongressil kõik peale enamlaste.

Üheaegselt selle avaliku võitlusega Eesti iseseisvuse eest otsis Maapäeva vanematekogu ühes poliitiliste parteide esindajatega reaalseid teid Eesti iseseisvuse väljakuulutamiseks. Välisriigesse läkitati saatkond ülesandega soetada Eesti iseseisvusele tunnustust teistelt riikidelt. Kodus otsustati iseseisvus välja kuulutada nii pea, kui selleks vähegi võimalusi on, kohas, kus enamlaste võim kõige nõrgem. — 19. veebruaril võeti Maapäeva vanematekogus Eesti iseseisvuse manifesti projekt lõplikult vastu. Et enamlaste võim Tallinnas edasi püsis, siis ei läinud korda manifesti kohe trükkida ja välja kuulutada. Katsed selle väljakuulutamiseks Haapsalusse ja Tartu sõita ebaõnnestusid.

Kõige esmalt kuulutati Eesti iseseisvuse manifest Pärnus välja (23. II õhtul). Tallinnas läks korda manifesti välja lüüa alles järgmise päeva õhtupoolikul. Manifest, mis kandis daatumit „24. veebr. 1918“, välja antud „Eesti Maapäeva Vanemate Nõukogu“ poolt, kuulutas „Eestimaa, tema ajaloolistes ja etnograafilistes piirides... tänasest peale iseseisvaks demokraatlikuks vabariigiks.“

Eesti iseseisvuse manifestiga andis Maapäeva vanematekogu kõrgema ja korraldava võimu Eestimaa Päästekomitee kätte, kelle liikmeiks olid K. Päts, J. Vilms ja K. Konik, kes kohe 24. veebruaril avaldas kolm päevakäsku.

Esimene — Eestimaa rahvale ja sõjaväele. Sellega keelati sõjaväel manifestis välja kuulutatud Eesti erapooletuse pidamiseks osa võtmast Vene-Saksa sõjast. Üldise valimisõiguse alusel valitud omavalitsusasutistel kästi kokku tulla. Kõigil kodanikel ja ametnikel kästi viibimata abinõusid tarvitusele võtta, et Eestist mingisugust riigivarandust välja ei veetaks ega hävitataks. — Teises päevakäsus kästi kõigis Tallinna kirikutes esmaspäeval, 25. veebruaril k. 9 hommikul Eesti iseseisvuse manifest rahvale ette lugeda ja rahva kokkukogumiseks kellasad helistada. Koolides kästi manifest õpilastele ette lugeda ja 25. veebruar pühaks kuulutada. — Kolmanda

käsukirjaga tühistati kõik enamlaste poolt eraisikute konfiskeerimiseks antud määrused ja käsud ning kästi kõik äravõetud varandus nende endistele omanikkudele tagasi anda. — Neljanda päevakäsuga järgmisel päeval käsutati mõned hilisemad aastakäigud sõjaväelasi ilmuma eesti väeosadesse. — Viienda päevakäsuga avaldati esimese Eesti Ajutise Valitsuse koosseis peaminister K. Pätsuga eesotsas.

Enamlise võimu langemisel kiirelt ümber kujundatud olukord kestis aga koguni lühikest aega. Saksa imperialistlikud väed lainetasid varsti üle maa.

VIII. Saksa okupatsioon.

46. Okupatsiooni surve all.

Eesti okupeerimine Saksa vägede poolt, milleks need oma lähtekohtadest — Lõuna-Liivimaalt ja Eesti läänepoolseilt saartelt — 19. veebruaril 1918 liikuma hakkasid, teostati ilma suurema vastupanekuta lagunevalt ja maalt lahkuvalt enamliselt võimukorralduselt ja kiiresti — kahe nädala vältel, nii et 5. märtsil olid Vene väed Narva jõeni välja tõrjutud.

Uus võim pani kohe maksma valjud sõjaseaduse määrused ja asus korraldama uut maavalitsemise aparati. Äsja uuesti tegevusse astunud demokraatlikud omavalitsused saadeti laiali. Eesti Ajutist Valitsust ei tunnustatud ja keelati varsti tal esineminegi ära. Eesti väeosad lasti mõni nädal püsida, kuid märtsi lõpul likvideeriti nad.

Valitsemise otstarbeks jagati Eesti mandriosa kahte korpusingkonda: Lõuna-Eesti, alluv Saksa 60-dale kindralkomandole ja Põhja-Eesti (endine Eestimaa kubermang) moodustav 68-da kindralkomando raiooni. Saaremaast ühes teiste Eesti läänesaartega kujundati erikubermang. Korpusingkon-

nad jagunesid kreisidesse, üldiselt endiste maakondade piiridega; peale nende veel kolm suuremat linna (Tallinna, Tartu ja Narva) kujundasid igäüks oma eri-linnakreisi. Järgmiseks administratiivseks allühikuks oli ametkond („Amtsbezirk”), mille piirid ühtusid endiste kihelkondade omadega. Ametkonnad jagunesid jaoskondadesse („Ortsbezirk”). Mõisad, senised vallad ja alevid moodustasid üldiselt igäüks erijaoskonna. Kõigi nende administratiivsete ühikute eesotsas seisis Saksa kindralkomando poolt nimetatud isikud: kreiside ja linnade eesotsas Saksa ohvitserid pealikutena, ametkondade eestseisjatena kohalikud mõisnikud, valdadest moodustatud jaoskondade juhatajana peajasjalikult tsaariaegseist vallavanemaist määratud isikud. Linnade omavalitsuse juhtijaina teotsesid kohalikest sakslasist nimetatud pürjermeistrid. — Uued kohtuasutised loodi sellised, et nad teotsesid äärmise omavoliga ja ainult kõrgemate võimude käsilastena. — Asjaajamine kõigis ametasutis toimus muidugi ainult saksa keeles.

Eestikeelne trükisõna pandi kõige valjema tsensuuri alla. Ajalehtedest lubati ilmuda ainult üksikuil. Kuid karm ja pedantlik eeltsensuur tegi neis mõõdukagi sõnavõtmise põlevate päevaküsimuste kohta täiesti võimatuks. Kuid võimud läksid kaugemalegi: nad sundisid omalt poolt eesti ajalehtedele saadetud artiklid juhtival kohal allikat nimetamata ära trükima. Need artiklid olid harilikult kohalikkude küsimuste käsitus kõiksaksalisest ja eestivaenulises vaimus, mida siis „eesti avaliku arvamusena” saksa propaganda huvides laiali saadeti ja tsiteeriti. „Tallinna Teataja” jäigi sel põhjusel mai lõpul seisma, sest et ta nõus polnud saksa tsensuurisutise artikleid juhtival kohal allikat nimetamata ära trükima. Uue ajalehena pandi sakslaste toetusel käima „Tallinna Päevaleht”, mis ilmus saksa vaimus. Raamatute tsenseerimise kord tehti väga raskeks, mis nende ilmumist harilikult mitmeid kuusid asjatult viivitas. Tsenseerimise alla käisid ka

varemini ilmunud raamatud. Selleks otsiti kõik raamatukauplused hoolikalt läbi ja „kahtlasem” kirjandus võeti otsekohe kaasa tsensuurivalitsusse järelrevideerimiseks.

Sama otstarve, nagu tsensuuril, oli ka kõigil kitsendusel liiklemise ja posti ning telegraafi tarvitamise alal ja koosolekute keelul. Seeläbi pidi võimatuks tehtama igasugune poliitiline eneseavaldus ja laiemate hulkade mõjustamise katsed.

Liiklemine raudteel oli säärase sekeldustega ühenduses, et inimestel sai isegi tähtsate ja hädaliste asjade ajamine võimatuks. Sõiduluba kaugemaise kohtadesse tuli oodata harilikult nädalatekaupa. — Postiolud olid äärmiselt viletsad. Kirjad liikusid väga aeglaselt, sest et nad kõik käisid tsensuurist läbi. Telefoni tarvitamine jäi eraisikuil kogu okupatsiooni kestusel täiesti võimatuks. Telegraafi lubati tarvitada ainult „hädalisemal” juhtudel, milleks tuli nõutada ametvõimudelt selleks iga kord eriline luba. Koosolekud keelati ära, ähvardades määrusest üleastumise eest kõige valjemate karistustega, mis võisid ulatuda 15-aastase sunnitööni. Kõigist alul suletud seltsidest sai hiljemini ainult osa okupatsioonivõimude erilisel loal võimaluse oma tegevust jätkata. Politilised ühingud keelati hoopis ära.

Politiline nuuskimine seati väga laialisele ja laale, kusjuures okupatsioonivõimu vastavil eriasutisil oli agaraid kaastöölisi kohalikkude sakslaste ja eesti rahvusest ülejoosikute seast. Luure korraldati igasuguse „kahtlase olluse” järele kõigist eesti seltskonnakihtidest, mille tulemuseks oli hulgaline politiliste ja mittepolitiliste isikute vangistamine, kellest suur hulk saadeti lähemaise ja kaugemaise vangilaagritesse.

Koolidel laskisid okupatsioonivõimud kuni kevadise poolaasta lõpuni töötada enam-vähem endistel alustel. Järgmisel poolaastal aga asuti nende ümberkorraldamisele. Kogu koolipolitika rajati äärmiselt reaktsioonilisele alusele kaugeleulatuva saksastamise tendentsiga. Tunnistades ühtluskooli,

kerge üleminekuga algkoolist kõrgemasse, kahjulikuks, lahutatakse algkool keskkoolist täiesti. Alamas rahvakoolis jäeti küll emakeel õppekeeleks, kuid saksa keele õpetamist hakati nõudma juba esimesest kooliaastast peale ülemääraselt palju. Avalikes kõrgemais rahva- ja keskkooles ei saanud kohalikud rahva-keeled mingisugust eluõigust. Õpetus pidi seal toimuma algsusest lõpuni saksa keeles. Eesti õppekeel lubati ainult erakooles. Kooli autonoomiast ei jäetud jälgegi: vanematekomiteed kaotati, pedagoogikanõukogu asemel hakkasid koole juhtima uued kooliinspektorid ja kooliametid. Algkoolid maal seati kirikuõpetajate kontrolli alla, samuti koduõpetus. Mittesaksasõbralisist kooliõpetajaist tagandati osa ametist, osa paigutati halvemaile kohtadele. Eraalgatusele haridustöös tehti hävitavaid takistusi. Tartu ülikool korraldati ümber saksa-keelseks, kus tegevusse astusid endised sama ülikooli saksa rahvusest õppejõud, kellele lisaks komandeeriti väeteenistuses olevad Saksa ülikoolide professorid. Selle ülikooli tegevus kestis septembri keskpaigast vaevalt kolm kuud. Üliõpilasi kogunes temasse pisut üle tuhande, nende hulgas kõige rohkem balti- ja riigisakslasi.

Politiilise surve kõrval arendasid okupatsioonivõimud kogu aeg äärmise hoolimatuse ja järjekindlusega ka maatulunduslikku eksploateerimist. Maalt veeti välja kõige pealt hiiglasummadesse ulatuva väärtusega varandusi, mis olid varemini kuulunud Vene riigile ja ka eraasutisile, hoolimata nende varade vajadusest kohalikus majanduselus. Karmide ja äärmuseni viidud rekvisitsioonidega võõrandati maarahvalt loomi, vilja ja muid toiduaineid, mis jällegi välja veeti. Kohalikkude linnade toitlusasjanduse korraldamine jäeti hoopis kõrvalisele plaanile. Suurt tulunduslikku kahju tehti rahvale ka seega, et Vene rahale, mis oli enne okupatsiooni ainsa maksuvahendina Eestis käimas, määrati madal vahetuskurs.

Eriti raskesti vapustas okupatsioon töörahva seisundit. Tema vastu äärmuseni arendatud poliitilise terrori

kõrval tehti ka tema tulundusliku olemasolu tingimused pea võimatuiks. Tööpuudus kujunes otse kohutavaks. Töötingimused tehti raskeks, palganormid rõhuti madalaks jne.

Ignoreerides täiesti Eesti demokraatlikke asutisi, tunnistasid okupatsioonivõimud maa ainsaks seaduslikuks esinduseks kohalikud rüütelkonnad. Need asusid ühiselt sõjaväevõimudega kohe energiliselt organiseerima Balti hertsogi riiki. Et anda oma vastavaile otsuseile tugevamat kaalu ja kohaliku rahva tahteavaldise ilmet, otsustasid rüütelkonnad improviseerida kiires korras endile sobiva koosseisuga „rahvaesindused”, mis oleksid kinnitanud nende otsused. Selleks korraldati kõige pealt Tallinnas (9. aprillil) ja Riias (10. aprillil) n. n. maakogud („Landesversammlung'id”), millest võttis osa suurmaapidajate, vallavanemate, luteri usu vaimulikkude ja linnade esindajaid. Maakogud pidid otsustama Eesti- ja Liivimaa lahkulöömise Venest ning valima esindajad ühisesse maanõukogusse. Ainsaks opositsiooniliseks elemendiks neil koosolekuil olid vallavanemate esindajad, hoolimata sakslaste püüdeist kõrvaldada juba nende valimistel teadlikumaid isikuid ja samuti mitmesuguseist võtteist võita valitute poolehoidu. Liivimaa maakogus Riias keeldusid eesti vallavanemad kaasa hääletamast ja esitasid ühise deklaratsiooni (selle tekst oli varemini K. Pätsu koostatud), et vallavanemad ei ole 1866. a. talurahvakogukonna seaduse järgi õigustatud otsustama poliitilisi küsimusi, vaid et seks on olemas Eesti Maapäev, kes oma otsuse Eesti iseseisvuse poolt on juba teinud. Maanõukogusse valiti sel koosolekul vallavanemate esindajad vägisi, ilma valitavate nõusolekuta. — Eestimaa maakogus ei esinenud vallavanemad mitte nii kindlalt. Siin õnnestus sakslasil oma ettepanekuid Venemaast lahtilöömise asjus osa vallavanemate osavõtmisel läbi hääletada.

Pärast maakogude koosolekuid moodustati Liivi-, Eesti-, Saaremaa ja Riia saadikuist ühine maanõukogu („Landesrat”), mis 12. aprillil Riias kokku astus. See otsustas ühel häälel

paluda Saksa keisrit pidada Liivi- ja Eestimaad kestvalt oma sõjaväelise kaitse all ja nende maade Venest lahkumist mõju-
kalt toetada. Teiseks avaldati soovi, et Eesti-, Liivi- ja Kura-
maast kujundataks konstitutsiooniline monarhia, mis perso-
naaluniooni kaudu Preisi kuningaga liidetaks Saksa riigi külge.

Selle otsuse teostamiseks asus Landesrat'i saatkond Saksa keisririigi valitsuse ees kohe aktiivseid samme astuma, kuna otsust ennast kasutati laialise propaganda huvides Saksa avaliku arvamuse ees. Saksa valitsus suhtus muidugi heasoov-
likult ja toetavalt Balti hertsogiriigi loomisse. Viimase iga aga oli lühike. Novembrikuul Saksamaal lahtipuhkenud revolutsioon tegi sellele lõpu.

47. Eesti poliitilise eneseavalduse püüdeid.

Okupatsioonivõimude surve rõhus eesti ühiskonna ja te-
gelaste poliitilise eneseavalduse võimalused äärmiselt kitsasse
oludesse. Sellest hoolimata püüti kasutada vähegi sobivaid
juhuseid, et esile tuua oma poliitilist erisuunda.

Eesti Ajutine Valitsus, mis püüdis alul esineda
sellena ametlikultki okupatsioonivõimude ees, oli sunnitud
varsti arendama oma tegevust kodumaal ainult põranda all.
See tegevus seisis peamiselt salaühenduse pidamises Eesti
esindajatega välismaal, kellele saadeti informatsiooni sakslaste
tegevusest Eestis, ja kohalikkude Eesti omavalitsustegelastega,
kellele anti juhtnõore ja õhutati passiivsele vastupanule oku-
patsioonivõimudele, põrandaaluse Kaitseliidu organiseerimise
juhtimises jne. Sakslased, kes küll püüdsid jälgida eesti vas-
tasrinna põrandaalust tegevust, ei pääsenud aga sellele kuigi
lähedale, sest et neil puudusid vastavad sidemed. Läbiotsi-
miste teel saadi siiski mõningaid materjale, mille põhjal vang-
istati juunis Ajutise Valitsuse esimees K. Päts, kes saadeti
Leedumaale kontsentratsioonilaagrisse, ja augustis põllutöö-

ja toitlusminister J. Raamot ning E. Päästekomitee liige K. Konik. Kohtuminister J. Wilms, kes püüdis kevadel Soome kaudu pääseda Lääne-Euroopasse, et informeerida Eesti välisesindusi ja kaasa töötada Eesti iseseisvuse kasuks, vangistati sakslaste poolt ja lasti maha ühes oma kaaslastega.

Ajutise Valitsusega käsikäes pidas passiivse vastasrinna taktikat ka kogu teadlik eesti seltskond. Küll avaldas osa eesti parempoolsest ollusest põhimõtteliselt oma nõusolekut sakslastega teatavil tingimusil koos töötada, kuid viimaste kaugemaleulatuvad poliitilised üritused, nende hulgas ka Balti hertsogiriigi loomine, ei leidnud toetust ka kõige tagurlikuma kodanliku kihi poolt. Eesti ühendamiseks Saksa maaga palvekirjadele allkirjade korjamine, mida toimetati pettuse ja survega, ei andnud mingeid mõjukaid tagajärgi peale mõnede poliitiliselt pimedamate maanurkade (Läänemaal). Kujukamaks vastupanuavalduseks sakslaste poliitilistele sepitsustele oli eesti vallavanemate protest Riias. Just viimaste hulgast lootsid sakslased kõige rohkem poolehoidu oma poliitilistele plaanidele, kuid needki keeldusid toetamast Balti hertsogiriigi loomise mõtet. Samuti jäid pea igalpool tagajärjetuiks sakslaste katsed saada eesti seltskonnast „rahulikke mehi”, parempoolseid tegelasi oma käsikuiks („Beirat’ideks”) valitsusasutis. Eesti üliõpilaskond avaldas mõjukalt oma vaenulikkust okupatsioonivõimude korraldusile seega, et rõhuvas enamikus otsustas Tartu saksa ülikoolist eemale jääda ja boikoti alla panna kõik sellesse õppeasutisse astunud eesti rahvusest üliõpilased. — Saksa orientatsiooni kasuks olid eestlasist tegevuses ainult mõned üksikud ülejooksikud ja avantüristid.

Samal ajal, kui kodumaal pea kogu eesti ühiskond avaldas järjekindlat opositsiooni okupatsioonivõimudele, oli suure tähtsusega Eesti esindajate poliitiline tegevus välismail. Juba enamlaste võimu päevil pärast Vene Asutava Kogu laialisaatmist oli eesti politikategelasil läbirääkimisi Petrogradis asuvate liitriikide (Briti, Prantsuse ja Ameerika)

rika Ühendriikide) esindajatega nende valitsustelt Eesti iseseisvusele toetuse saamiseks. Samas suunas teotses ka Saksa okupatsiooni ajal Petrogradi jäänud J. Seljamaa. Viimane toimetatas ühtlasi Petrogradi eesti seltskonna toetusel aprillikuu lõpul ilmuma hakanud „Eesti Päevalehte”, mis tegi propagandat Eesti iseseisvusele ja tõi rohkelt informatsiooni Saksa okupatsioonivõimude tegevusest Eestis. See ajaleht suleti enamliste võimude poolt juunikuu lõpul.

L ä ä n e r i i k i d e s teotses alul Eesti Maapäeva esindajana J. Tõnisson, kes jõudis jaanuari lõpul Stokholmi. Temale järgnesid sinna hiljemini (märtsis) ka teised Eesti Maapäeva ja valitsuse esindajad (M. Martna, K. Menning, A. Piip, K. R. Pusta ja E. Virgo), kes küll juba jaanuaris olid Eestist välja sõitnud, kuid olid sunnitud Soome kodusõja tõttu pikemat aega teel viibima. Eesti välisesinduse keskkohaks jäi Stockholm, kust läkitati esindajad Londoni, Pariisi ja Rooma. Välisdelegatsioon esitas liitriikidele mitmed märgukirjad Eesti iseseisvuse asjus. Samuti koostati proteste Saksa vägivalla vastu okupeeritud Eestis, mis anti sõdivate ja erapooletute riikide valitsustele ja avaldati mõned ka ajakirjanduses. Viimases tehti ka muul teel propagandat Eesti iseseisvusele. Välisesinduse tegevuse esialgseks tulemuseks oli, et maikuul Inglise, Prantsuse ja Itaalia valitsus tunnistas Eesti Maapäeva de facto iseseisvaks valitsuseks kuni rahukongressi kokkutulekuni. Sel tunnustusel oli suur moraalne mõju eesti politikategelastesse ja ka laiemaisse hulkadesse, niipalju kui teated sellest imbusid neisse. Hiljemini tihenes suhtlemine Eesti välisesinduse ja liitriikide võimude vahel veelgi, mis oli tähtsaks ettevalmistuseks selle toetuse saamiseks, mis oli nii tagajärjekas Eesti vabariigi edaspidises saatuses, eriti Vabadussõja ajal.

IX. Eesti Vabadussõda.

48. Sõda 1919. a. kevadeni.

Saksa okupatsiooni langemisele Eestis andis otsustava tõuke 9. novembril Saksamaal vallandunud revolutsioon, mis leidis kohe vastukaja ka Eestis asuvais vägedes. Tallinnas asutasid Saksa madrused ja selle järel kohe ka sõdurid oma nõukogud juba samal päeval, kui jõudis kohale teade revolutsioonist nende kodumaal. Nüüd astus tegevusse ka seni põranda alla surutud Eesti Ajutine Valitsus, mille kohta ilmus 11. novembril J. Poska allkirjaga teadaanne. Järgmisel päeval tunnustas ka kohalik Saksa kindralkomando avalikult Eesti Ajutist Valitsust. Selle järel algas ametasutiste ja varanduste üleandmine, mis aga alul arenes väga visalt. Sakslased püüdsid evakueerida kõik, mis vähegi võimalik. Seda takistasid suurel määral töölised streikide ja saboteerimisega. Relvu ja nende osi, mida sakslased ei suutnud välja vedada, keeldusid nad andmast Eesti Ajutisele Valitsusele ja heitsid nad merre. Eriti visalt püsis okupatsioon Lõuna-Eestis. Alles 19. novembril Eesti Ajutise Valitsuse esindajate ja Saksa peavoliniku Vinnigi vahel sõlmitud leping tõi vahekordadesse suu-remat selgust, mille järel üleandmine arenes jõudsamini.

Eesti Ajutine Valitsus algas oma tegevust äärmiselt närvilises õhkkonnas, pea ilma rahata ja relvadeta. Maapäev, mis 20.—27. novembrini koos oli, muutis tema koosseisu, jättes peaministriks endiselt K. Pätsu, ja andis ühtlasi temale rea tähtsaid volitusi. Viimased olid eriti tarvilikud enamlaste poolt ähvardava sõja tõttu.

Enamlaste poolt olid ettevalmistused Eesti vallutamiseks juba ammugi käimas. Ses suhtes olid eesti enamlasil kui ka Nõukogude Vene valitsusel ühised sihid.

Juba sama aasta märtsikuul hakati Venemaal formeerima Eestist lahkunud punakaartlasist erilisi väeühikuid, mida jätkati kogu suve kestel. Pärast Saksa revolutsiooni lahtipuhkemist tühistas Nõukogude Vene valitsus 18. novembril Bresti rahu- lepingu, millega ta enne oli loobunud Eestimaast. Sakslaste lahkumisel asus pünavägi pealetungimisele, et takistada Eesti iseseisva riigi asutamist.

Esimese rünnakukatse tegid enamlased Narva peale juba 22. nov., kuid löödi Saksa piirivalve poolt tagasi. 25. nov. vallutati Pihkva, kus sakslaste poolt oli varemini formeeritud vene Põhja-armee. 29. nov. vallutasid enamlased Narva. Ja samal päeval kuulutas Eesti sõjarevolutsiooniline komitee Eestimaa sotsialistlikuks nõukogude vabariigiks nimega Eesti Tööraha Kommuuna, mille nõukogu asukohaks jäi Narva ja selle juhatajaks J. Anvelt. Sellele järgnes Vene pünaväe edukas sissetungimine Eestisse.

Eestis asuti kohe Ajutise Valitsuse tegevusseastumise järel sõjaväe organiseerimisele: kõige pealt mobiliseeriti kaitseliit, 16. novembril kuulutati välja rahvaväe vabatahtlik mobilisatsioon, 27. novembril sunduslik mobilisatsioon. Kuid riigikaitse organiseerimisel oli peale aineliste vahendite eriti sõjavarustuse äärmise mannetuse suureks tõkestuseks rusutud ja koguni lootusetu meeoleolu laiema rahvahulkades, kes raskes olukorras ei uskunud Eesti võidusse. Seetõttu jäeti alul mobilisatsioonikäsud massiliselt täitmata ja väeliinil joosti laiali vähemagi surve all. Sellest hoolimata jätkus aga Eesti sõjajõudude organiseerimine suure hoo ja järjekindlusega. 30. nov. sõitis esimene J. Pitka juhtimisel organiseeritud soomusrong rindele. Sõjaväelise distsipliini tõstmiseks võeti tarvitusele karmid survevahendid. Energiliselt hangiti relvu, veoabinõusid ja muud vajalikku varustust. Sõjaväe juhtimiseks loodi 14. dets. operatiivstaap ja 23. dets. sõjavägede ülemjuhataja instituut. Ülemjuhatajaks sai kolonel J. Laidoner, staabiüle- maks kolonel J. Soots.

Samal ajal pandi suurt rõhku ka välisabi hankimisele. Vastavate sammude esimeseks tulemuseks oli Inglise sõjalaevastiku ilmumine Tallinna alla 12. detsembril. Soomest tuli Eestile appi 2000 vabatahtlikku (major Ekströmi ja kolonel-leitnant Kalmi juhatusel). Esimesed vabatahtlikud jõudsid Eestisse 31. detsembril 1918 ja läksid rindele järgmise aasta 4. jaanuaril. Pihkvast taganenud vene Põhja-armeega tehti 6. detsembril leping, mille järele see kujundati Loodekorpuseks ja anti eesti ülemjuhatusse alla. Hiljemini tuli vabatahtlikke ka Rootsist ja Taanist, kummastki üks kompanii.

Sel ajal, kui oli käimas energiline sõjajõudude korraldamine ja välisabi otsimine, ei suutnud aga väikesed Eesti väesalgad seisma panna suuremate punavägede sissetungimist, mis toimus korruga kahelt poolt — Viru ja kagurindel. 16. detsembril vallutas vaenlane Rakvere. Ööl vastu 21. detsembrit jätsid Eesti väed Tartu maha. 1919. a. jaanuari esimesel nädalal arenes Vene punaväe sissetung Eestisse oma haripunktini. Suurem osa riigi pinnast oli juba vaenlase käes. Pealinnast seisis ta umbes 30 kilomeetri kaugusel ja ähvardas samuti Paidet, Viljandit ja Pärnut.

Vahepeal oli Eesti vägede organiseerimine teinud suuri edusamme. Kohale olid jõudnud esimesed Soome vabatahtlikud. Inglise laevastik oli 26-dal ja 27-dal detsembril kinni püüdnud kaks Vene miiniristlejat, mis anti Eestile esialgu kasutamiseks, pärast omanduseks. See kõik mõjus võimsalt kaasa Eesti sõjaväe ja laiemate rahvahulkade meeleolu tõusuks. Seevastu aga halvenes Vene punaväe meeleolu osaliste vastulöökidete tagajärjel, mis talle osaks said nii maal kui merel.

Niisuguses olukorras asus Eesti-vägi 7. jaanuaril 1919 üldisele pealetungimisele. See arenes suure hoo ja eduga. 12. jaanuaril vallutasid eestlased Rakvere, kus enamlased enne lahkumist olid üle 100 kohaliku elaniku maha lasknud. Kagurindel oli tähtsamaks saavutiseks Tartu vallutamine 14. jaanuaril kapten Partsu juhatusel oleva kahe soo-

musrongi ja ülemleitnant Kuperjanovi partisanide poolt. Ka Tartus olid enamlased kohalikkude kodanikkude tapmisi toime pannud. Langenud oli nende käe läbi ka eesti apostliku-õigeusu piiskopp Plaaton. Viru rinde idapoolsema punktina vallutati 18. jaanuaril Narva. Seega oli Põhja-Eesti 12 päeva jooksul Vene punaväest puhastatud, kuna viimane selle vallutamiseks oli vajanud 40 päeva. Selle järel asusid Eesti väed Viru rindel kaitseseisukorda, ja nimelt Narva jõe joonele, kuna Narva linna juures asusid väeosad linna kaitseks ida poole. Kagurindel arenes vaenlase tagasitõrjumine visamalt, sest et ta siin, mujalt abi saanud, avaldas suuremat vastupanu. Eriti ägedaks kujunes enne Valga vallutamist lahing Paju mõisa juures, kus partisanide pealik Kuperjanov sai surmavalt haavata. 1. veebruaril langes Valga Eesti vägede kätte ja samal päeval ka Võru. 4. veebruaril vallutati Petseri. Selle järel puhastati Eesti viimane kaguosa vaenlasest. 21. veebruaril vallutati Marienburgi.

Veebruari keskpaiku 1919 oli Eesti oma üldpiirides vaenlasest puhastatud. See oli teostatud otstarbekohaselt toimunud ülemjuhatause, üksikute väeosade ning nende juhtide aruka ja vahva isetegevuse ning rahva üldise toetuse koostöona. Edaspidi kujunes Viru rinde kaitsemine hulga aja jooksul peaaesjalikult positsioonisõjaks, kuna laialisel kagurindel, mis jäi igal pool lahtiseks vaenlase sissetungimisele, kandis võitlus manöövr sõja iseloomu. Vene punaväe ägedad pealetungimised Eesti taasvallutamiseks aga lõppesid suuremate tagajärgedeta.

Sõja ärevamal järgul tõstsid Saaremaa kommunistid 16. veebruaril mässu, seades sisse seal enamlise valitsuse. Tallinnast saadetud karistusalk likvideeris selle 22. veebruariks.

Kuna kevadel oli oodata Vene punaväe poolt suuremat pealetungi, võttis Eesti vägede ülemjuhataja oma tegevuskavas lähemaks ülesandeks sõda Eesti piiridest üle viia. Sellega taheti sõjaraskusi veeretada võõrale maa-alale, aga

ühtlasi võimaldada naaberrahvastele organiseerida enamlaste vastu võitlemiseks oma vägesid.

Selle kava teostamiseks koondati aprillis Eestis organiseeritud vene Loodekorpuse väeosad ja Ingeri pataljon Narva rindele. Maikuul asuti siit Eesti vägede ja Inglise laevastiku toetusel suurele pealetungimisele, mis arenes edukalt. Petrogradi suunas vallutati Krasnaja Gorka kindluseni, mis anti Ingeri polgu kätte. Lõunas vallutasid Eesti väed 26. mail Pihkva, mis mõni päev hiljem anti üle põhja poolt edasi tunginud Loodekorpuse väeosale. Vene Loodearmee edasitungimine Petrogradi suunas võimaldas Eesti vägede ülemjuhatusel koondata oma jõudusid Viru rindelt lõunarindele, et siin teostada Põhja-Latvia vabastamist.

49. Sõda landesväeriga.

Lätlased olid 18. nov. 1918 välja kuulutanud Latvia vabariigi. Kuid enne kui nad suutsid asuda oma riigi kaitsemisele, langes pea terve Latvia Vene enamliste vägede kätte. Viimasest vabaks jäänud Liibavi ja Vindavi ümbruskond jäi Saksa okupatsioonivägede riismete kätte. Latvia valitsus Ulmanisega eesotsas põgenes Riia langemise järel Liibavi, kus ta oli oma tegevuses Saksa okupatsiooniväe poolt alaliselt tõkestatud.

Kasutades seisukorda, asutasid sakslased Balti Landesväeri, mis koostus peaaesjalikult kohalikest sakslasist ja „rauddivisi”, koostuv vabatahtlikest riigisakslasist. Veebruaril sai nende väeosade ülemaks kindral krahv von der Goltz. Kui Liibavis asuv Ulmanise valitsus polnud nõus täitma Balti sakslaste nõudmisi, kukutasid landesväeri osad 16. aprillil selle valitsuse ja kujundasid uue Latvia valitsuse eesotsas kirikuõpetaja A. Needraga, kes Balti-Saksa tingimused vastu võttis.

Eesti vägede ülemjuhatus, lähtudes põhimõttest, et Eesti lõunapiir pole tarvilikult kaitstud, kui punavägi on Latvias, otsustas selle põhjapoolse osa vaenlasest vabastada, et seega luua võimaluse Latvia rahvuslikule Ulmanise valitsusele end seal maksma panna ja organiseerida sõjalisi jõudusid nii enamlaste kui sakslaste vastu. Selleks teostati kõige pealt Marienburi-Jakobstadi operatsioon (26. V — 5. VI), mis teostati hiilgavalt peajaslikult Eesti ratsaväe rutulise tegevuse tõttu. Samal ajal võtsid Eesti väed ühes nende juures korraldatud Läti rügementidega pealetungimise ette Riia suunas, kus enamlased, kartes taganemistee äralõikamist, põgenesid ilma vastupanuta.

Balti l a n d e s v ä ä r j a „r a u d d i v i i s”, milles oli kokku üle 10.000 mehe, vallutas v. d. Goltzi juhatusel 22. mail kerge vaevaga enamlastelt Riia. Kuid selle järel ei pöördunud need väed mitte idasse, enamlasi taga ajama, vaid liikusid p õ h j a p o o l e, et vallutada kõige pealt kogu Latvia. Seega tekkis neil Eesti vägedega sõjategevus, mis liitlaste vahele astumisel seisma pandi (vaheerahu 10.—19. juunini). Kuna rahuläbirääkimised ei andnud tulemusi, asus landesväär ühes „rauddiviisiga” pärast vaheerahu pealetungimisele. See löödi igal pool tagasi, välja arvatud läbimurre ühe Läti väeosa käes oleval rindel, mis likvideeriti eestlaste poolt. 22. juunil asus E e s t i v ä g i p e a l e t u n g i m i s e l e ja sundis v. d. Goltzi väed pärast ägedaid lahinguid taganemisele. 27. juuniks oli vaenlane tõrjutud Riia-eelsete järvede joonele. Selle järel tungisid Eesti väed veel osaliselt edasi, kuna juuli alul meie laevastik pommitas Dünamünde kindlust ja hävitas vaenlase rannapatareid. Juba tehti ettevalmistusi Riia vallutamiseks. Kuid Goltzi palvel vahele astunud Ameerika sõjamissiooni ettepanekul tehti 3. juulil vaheerahu, mille järel Saksa väed Riia-st lahkusid ja Ulmanise valitsus võis seal jälle tegevusse astuda. Riia võtsid oma alla seni Eesti ülemjuhatusel olnud Läti väeosad.

Sõda landesvääriga oli üks kriitilisemaid järkusid Eesti Vabadussõjas. See viidi aga Eesti poolt läbi suure üldise rahvusliku vaimustusega. — Landesvääri sõja järelkajana tuli Eesti soomusrongidel veel sama aasta oktoobris (9.—23.) Riias lätlastel abiks olla *B e r m o n d t - A v a l o v i* vastu, kes „rauddiviisi” jäänustest ja Saksamaalt tulnud vene sõjavangidest oli Kuramaal organiseerinud omale sõjaväe ja ettekäändel — viia see läbi Riia enamlaste vastu — tahtis vallutada Latvia pealinna. Eestlaste kaasabil pandi tema edasitungimine Riia all seisma.

50. Sõja lõppjärk.

Põhja-Latvia vabastamisega kindlustati Eesti lõunapiir, mille järel sealt võidi vägesid koondada idarindele, kus seisukord oli hakanud halvenema. Kuna siin vene *L o o d e k o r p u s e* juhatus hakkas ignoreerima Eesti vägede ülemjuhataja korraldusi, keeldus viimane 19. juunil selle väeühiku juhtimisest ja andis selle Soomest tulnud kindral Judeničile üle. Loodekorpuse nimetati nüüd armeeks. Kuid selle juhatuse ebakohaste poliitiliste ja sõjaliste korralduste kaasmõjul (muu seas hajutati Ingeri rügement) ei suutnud ta enamlaste pealetungile vastu panna, jättis Krasnaja Gorka maha ja taganes Narva suunas, kuni Eesti väed sellele piiri panid. Augustis kujunes Eesti ülemjuhatause vahekord Loodearmee juhatusega, mille tagurlik ja eestivaenuline politika ikka enam esile tungis, äärmiselt teravaks. Selle tagajärjel otsustati jätta Pihkva positsioonid ainult Loodearmee kaitseda. Viimane aga ei suutnud seda ja Pihkva langes punaväe kätte tagasi.

Loodearmee juhatuse eestivaenuline politika sai edaspidi veel selgemaks. Sellest hoolimata peeti Eesti poolt siiski vajalikuks välispoliitilisel ja sõjalisel põhjusil teda ajutiselt sallida ja aidata. Kui *L o o d e a r m e e* oktoobris tegi uue *k a t s e P e t r o g r a d i v a l l u t a m i s e k s*, toetasid Eesti väed teda

tiibadel, võttes ette pealetunge lõunas Pihkva ja Põtalovo suunas, ja põhjas Krasnaja Gorka operatsiooni. Viimane oli kavatsatud vallutada võimalikkude üllatuste ärahoidmiseks Loodearmee poolt, kui tal korda oleks läinud Petrogradi kätte saada. Viimase suunas tungis Loodearmee küll kaugele (Pavlovskini ja Tsarskoje Selooni), kuid löödi siis enamlaste poolt taganema. 14. novembril oli Loodearmee juba siin pool Jamburit, Luuga jõe läänekaldal.

Loodearmee kokkuvarisemisega jäi idarinne pea täiesti Eestivägede kaitse alla. Seda ette nähes koondas Eesti ülemjuhatus aegsasti Viru rindele vägesid kagurindelt ja suurendas neid hiljemini viimase võimaluseni. Ka enamlasted koondasid siia suured väed, mis olid Eesti omadest arvuliselt tugevas ülekaalus. Võitlus kujunes siin Narva kaitseoperatsiooniks. 2. detsembril algasid Tartus läbirääkimised. Soodsamate tingimuste saavutamiseks oli punaväel tarvis Narva linna oma kätte saada, kuna Eesti vägi pidi vastupidi selle oma käes hoidma. Narva kaitseoperatsioon, mis kutsus esile 7.—30. detsembrini, peale lühikest vaheaega, veriseid võitlusi, oli üks ägedamaid kogu Vabadussõja kestel. Vaenlase jõud oli lõppeks 40.000 tääki, 750 kuulipildujat, 143 kahurit, peale selle soomusrongid ja -autod. Eesti väes oli 12.700 tääki, 350 mõõka, 193 kuulipildujat, 177 automaatpüssi, 29 kerget ja 23 rasket kahurit. Vene Loodearmeest oli rindele jäänud 1500 tääki ja 20 kahurit. Hoolimata sellest arvulisest ülekaalust löödi vaenlase marulised pealetungimised Eesti vägede poolt mehiselt tagasi. 30. detsembri õhtuks oli punaväe rügementidest, nagu selle kohalik armeeülem lausub oma raportis rindeülemale, „ainult viletsad riismed järele jäänud.” 31. detsembril kirjutati Tartus vaherahu Eesti soovidele vastavalt alla, mis hakkas maksma 3. jaanuaril 1920 ja lõpetas sõjalise tegevuse Eesti ja Vene vahel.

Eestil oli tulnud sõda pidada paljukordselt tugevama vastasega. Kuigi Eesti väge oli püütud viimase võimaluseni

suurendada (oli mobiliseeritud 18 aastakäiku — peale ohvitseride 74.505 meest), ei suudetud siiski Vene vägedega arvult kaugeltki sammu pidada. Seetõttu tuli kõik jõud rindele koondata, reservide pidamisest keelduda ja vägesid raudteil tihti ühelt rindelt teisele vedada.

O h v r i k s nõudis vabadussõda Eestilt langenutena üle 2000 mehe, haavadesse surnutena ligemale 1400 ja haavatutena üle 10.000 mehe. Rahaliselt läks sõda maksma, palkadeks ja sõjavarustuse ostmiseks, umbes 110 miljonit kuldfranki, mis kulud kaeti suurel määral laenudega Soomelt, Prantsusmaalt, Inglismaalt ja Ameerika Ühendriikidelt.

R a h u l ä b i r ä ä k i m i s e d Tartus, mida Eesti poolt juhatas J. Poska, lõppesid rahulepingu allakirjutamisega 2. veebruaril 1920. Sellega saavutas Eesti oma iseseisvuse tunnustamise Nõukogude Venelt, etnograafilised piirid, rea tulunduslikke soodustusi ja 15 miljonit kuldrubla. Eestis võidi nüüd asuda järjekindlale riiklikule, tulunduslikule ja kultuurilisele loomistööle.

SISUKORD.

	Lk.
Eessõna	3
I. Tulunduslikud ja ühiskondlikud olud XIX sajandi viimasel kolmandikul ja XX s. alul	5
1. Raharendile siirdumine	5
2. Talude müümine	9
3. Kvoote- ja kuuendikumaa	16
4. Maaproletariaat	19
5. Väljarändamine	24
6. Tööstuse ja kaubanduse areng	27
7. Linnade ja alevite kasvamise	31
II. Eesti rahvuslik ärkamine	35
8. Eesti rahvusliku ärkamise sotsiaalne kandepind	35
9. Kooliolude areng	39
10. Kirjandus rahvusliku äratajana ja kasvatajana	42
11. Ajakirjandus. J. W. Jannsen	45
12. Ärkamisaegse eestluse esimesed reformide nõutamised	48
13. Ärkamisaegsed eesti üldlaulupeod	53
14. Eesti Aleksandri Kooli mõtte areng	56
15. Eesti Kirjameeste Selts	60
16. Eesti kaubalaevaselts „Linda”	62
17. Eesti seltsielu	64
18. Eesti rahvusideoloogia ja poliitiliste nõudmiste kujunemine. C. R. Jakobson	68
19. Lõhe eesti ühiskondlikus mõttes ja üritustes	73
III. Venestamisaeg	78
20. Baltimaade venestamise küsimus enne venestamisega	78
21. Senator Manasseini revisjon	80
22. Venestamisreformid	83
23. Kooli venestamine	85
24. Usupoliitika	89

	Lk.
25. Tsensuuriolud	91
26. Pettumus rahvahulkades. Eesti rahvuslike ettevõtete saatus	93
27. Eesti ühiskondlik mõte ja ajakirjandus	96
IV. Ühiskondlik-rahvuslik tõuseng XIX sajandi lõpul ja XX s. alul	100
28. Ühiskondlik eristumine ja tõuseng	100
29. Rahvusliku liikumise hoogustumine Lõuna-Eestis	103
30. Radikaalsed voolud	110
31. Ühistegelise liikumise algus	115
32. Eestlaste võitlus linnaomavalitsuse ümber	118
33. Eesti seltsielu	120
V. 1905. a. revolutsioon ja selle likvideerimine	123
34. Rahulolematud rahvastikus	123
35. Revolutsioonilise liikumise areng 1905. a. sügiseni	125
36. Revolutsiooniline liikumine haripunktil	129
37. Revolutsioonilise liikumise likvideerimine. Karistussalgad	133
VI. Pärast 1905. a. revolutsiooni	137
38. Politilised olud	137
39. Tulundusolude areng	140
40. Kultuuriline areng	144
41. Ilmasõja ajal	150
VII. 1917. a. revolutsioon ja Eesti iseseisvuse mõtte areng	153
42. Kodumaa politiline areng 1917. a. märtsirevolutsiooni järel	153
43. Eesti rahvuslike väeosade asutamine	158
44. Enamlaste võimu ajal	161
45. Eesti iseseisvuse mõtte areng ja sammud selle teostamiseks	165
VIII. Saksa okupatsioon	168
46. Okupatsiooni surve all	168
47. Eesti politilise eneseavalduse püüdeid	173
IX. Eesti Vabadussõda	176
48. Sõda 1919. a. kevadeni	176
49. Sõda langesvääriga	180
50. Sõja lõppjärg	182

**H. Kruusilt on ilmunud K./Ü. „Looduse“
kirjastusel:**

Vene-Liivi sõda ja Liivi ordu languse põhjused.
Hind 350 s.

Eesti ajalugu kõige uuemal ajal I. H. 175 s.

Pühajärve sõda. H. 150 s.

Vene-õigeusu tulekust Lõuna-Eestisse 1845.—46. a.
(H. G. v. Jannau päevaraamat H. Kruusi toimetusel
ja seletustega). H. 240 s.

Hind 1 kroon 85 senti